2

HRVATSKA

KNJIŽEVNA

REVIJA

MARULIĆ

1984

YU ISSN 0350—4220

MARULIĆ
hrvatska književna revija

Izdaje: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21

Izdavača zastupa: Radovan Grgec

Uređuje: Urednički odbor

Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec

Recenzenti: Ante Miličić i Mirko Petravić

Godina izdavanja i tiskanja: 1984.

Copyright:
HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb

Omot: Ante Starčević

Revija izlazi 6 puta godišnje: (veljača, travanj, lipanj, kolovoz, listopad, prosinac)

Uredništvo i uprava:
Zagreb, Trg kralja Tomislava 21, telefon (041) 440-697

Stranke se primaju svaki dan, osim subote, od 11 do 13 i četvrtkom od 17 do 19 sati.

Rukopise ne vraćamo.

Cijena pojedinom broju 150.— d.
Godišnja pretplata 900.— d, uplaćuje se u korist tekućeg računa
30102-678-448

Godišnja pretplata za inozemstvo 35 USA dolara uplaćuje se na devizni račun kod Zagrebačke banke, Zagreb
30101-620-16
2424091010

Tisak: »Plamen«, Slavonski Brod Omladinska 26

Oslobođeno plaćanja poreza na promet Rješenjem Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, broj 229/1-1979. od 15. I. 1979.

BROJ 2 ZAGREB, ožujak — travanj 1984. GOD. XVII

Radovan GRGEC

Uz rub (33)

U ovoj smo rubrici već govorili o razlikama između povijesti i pripovijesti (history: story), između stvarnosti i mita, mitosa i logosa. Promatrajući povijest kao svojevrsnu pripovijest a mit kao svojevrsnu stvarnost, neki mislioci smatraju da te razlike i nisu tako velike. Naravno, tu se na mit ne gleda isključivo kao na nešto fiktivno i izmišljeno, kao na legendu ili priču, u što neki povjesničari (i pisci povijesnih udžbenika za našu djecu i omladinu) ubrajaju događaje iz života Isusa Krista, čije rođenje i vjernici i bezvjerci uzeše kao početak naše historijske ere.

Iako i neki bibličari, pod utjecajem suvremene filozofije i hermeneutike, ne smatraju evanđeoske događaje historijskim izvještajima u današnjem smislu, objektivni događaj ne može se poistovjetiti sa subjektivnim doživljajem. Takvo shvaćanje dovodi nas do raznih subjektivističkih, agnostičkih i relativističkih koncepcija.

Ta nam se razmišljanja nameću u ovo *uskrsno vrijeme*. Kao vjernici, naime, znamo da Kristovo Uskrsnuće nije samo subjektivni doživljaj prve kršćanske zajednice nego i objektivni događaj koji se zbio u našoj povijesti, u određenom trenutku vremena, premda nas suvremenici sa »suptilnim« osjećajem za nijanse upozoravaju da je

Uskrsnuće, doduše, stvaran događaj, ali ne i povijestan u historiografskom smislu. Uz takve i slične koncepcije, naravno, teško je zamisliti nekoga koji bi se usudio napisati nekakav »vimerovski« život Isusov za naše vrijeme, kada nam nova gledanja donose razne narativne i biografske inovacije te krizu romana kao pripovjedačkog žanra u konvencionalnom smislu.

Usprkos svemu, vjernici znaju da je stvarnost povijesti i »pripovijesti« o Kristovu Uskrsnuću temelj i preduvjet njihova vjerovanja i njihova osobnog uskrsnuća, tj. uskrsnuća čovjeka kao psihofizičke cjeline kojoj je tijelo bitni sastavni dio. I suvremeni psiholozi, kao npr. *Becker* i *Brown*, uviđaju da se čovjek, slično kao u *Pascalovoj* »okladi«, našao pred alternativom: sve ili ništa. On svojim bićem, srcem i dušom čezne za »svim«, za puninom života i za uskrsnućem tijela nakon tjelesne smrti. Nažalost, neizbježivost i stvarnost smrti ispunja ga često osjećajima apatije, sumnje, očaja ili stoičke ravnodušnosti, što su snažnim stihovima znali izraziti i neki suvremeni pjesnici, kao npr. *Cesarić* u pjesmi »Kada budem trava« ili *I. G. Kovačić* u pjesmi »U planini mrkoj nek mi bude hum«. Napominjem da je Dobriši odgovorio »protupjesmom« pjesnik iz našega kruga *Ante Jakšić*, kao što je svojedobno Goranu odgovorio naš *Ton Smerdel*, čiju 80. obljetnicu rođenja slavimo ove godine (umro je 1970).

Zaista, smrt, znak ljudskoga udesa, kao da se našla u središtu naše povijesti. No, nov smisao toj povijesti daje Kristovo Uskrsnuće kao pobjeda nad smrću, kao »protuslučaj« i »protuudes«. O stvarnosti Uskrsnuća govore nam Evanđelja, koja su prezentirana također u pripovjedačkom obliku.

Jedan od najvećih suvremenih mislilaca, *Paul Ricoeur*, čija je »Živa metafora« nedavno prevedena i kod nas, govori nam u svom novom djelu »Temps et récit« upravo o istini pripovijedanja i njegovu značenju za vrijeme i povijest (kao i u prijašnjem djelu »Histoire et vérité). Dok nam Aristotel i Augustin o ljudskom i unutarnjem vremenu govore na svoj način, za Ricoeura je ljudsko vrijeme ono vrijeme »koje se pripovijeda«. Nije čudo da je takva »rehabilitacija« pripovijedanja našla odjek u tzv. »narativnoj« teologiji, za koju neki misle da njezino vrijeme tek dolazi.

* * *

I kod nas se u posljednje vrijeme piše o fenomenu narativnosti, čak kao o pretpostavci za realan svijet, »za objektivnu stvarnost, tj. za onaj materijalni svijet koji postoji izvan naše svijesti i neovisno o njoj kao korelat realnosti« *(Zoran Konstantinović)*. Odatle pa do tvrdnje o vezi realnosti s mitom i fikcijom kratak je put, koji nas može dovesti do već spomenutog agnosticizma i relativizma.

Suvremenoj povijesti, međutim, najpotrebnija je transfuzija uskrsne nade i kršćanskog humanizma, koji je može osloboditi od tjeskobe ništavila i, da se poslužim »štosom« Jože Vlahovića, od »orvelucije«.

George Orwell, o kojemu se sada toliko govori (nalazimo se u 1984!), svojom vizijom dehumanizacije ljudske povijesti ne želi nas, vjerojatno, natjerati u tjeskobu, očaj ili apatiju, nego ukazati na korijene zla u koje tonemo, da bismo se, eventualno, od njega mogli i osloboditi, boreći se najefikasnijim sredstvima protiv tiranije Velikog Brata i protiv svakog totalitarizma. Uostalom, on je, već u studenome 1945, napisao u »Common Wealth Review« članak o teoriji postupnih katastrofa, gdje govori o bitnim razlikama između totalitarizma Josipa Visarionoviča Staljina i Henrika VIII. Tu on jasno kaže da prava humanizacija proizlazi tek iz ljudskog srca (koje li sličnosti s ovogodišnjom temom za Svjetski dan mira!) i, kao što piše Koestler, iz gušenja želje za moću i vlašću, odnosno iz novoga bratstva i siromaštva, podijeljenog s ljudskim masama (koje li sličnosti s porukom evanđeoskog Govora na gori!).

Zanimljivo je da Orwell kao efikasno sredstvo u borbi protiv tiranije i totalitarizma ističe ljudsko pamćenje. To isticanje pamćenja prošlih događaja nije labuđi pjev nostalgičara povijesti i neprijatelja industrijske antiekološke sadašnjosti, nego pokušaj da čovjek prestane biti najobičniji šarafić u bezličnom stroju, jer se on upravo svojom memorijom može najuspješnije oduprijeti bezdušnom sistemu i ostati ljudska osoba, kao što to priznaje Orwellov inkvizitor O'Brien u »1984«.

Zar pamćenje prošlih događaja nije najbolji dokaz da naš »ja« postoji i nastavlja postojati unatoč svim vremenskim promjenama i katastrofama? Zar to pamćenje osjeta, osjećaja i doživljaja, poput Proustova sjećanja na miris »madlene«, nije svojevrsno svjedočanstvo o našoj besmrtnosti i o kontinuitetu jedinstvenosti u vremenu i prostoru? Upravo su se zato tirani, diktatori i mučitelji čovjeka uvijek trudili da uguše povijesne uspomene u narodu koji su željeli zatrti i da »isperu« istinita sjećanja iz mozga osobe koju su željeli uništiti. Promjena i uništenje pamćenja jest promjena i uništenje nacionalnog i osobnog identiteta. Orwellov »Big Brother« može se i danas zadovoljno smijati jer se područje tiranije i totalitarizma širi na svim kontinentima, jer ima sve više ljudi koji žive bez kruha i slobode, jer je genocid postao tako reći najnormalnijom pojavom (kao, uostalom, i »brainwashing«) i jer mučeni i progonjeni traže spas i oslobođenje u zaboravu i ništavilu.

Čovjek, pak, nije stvoren za raspadljivost i ništavilo, nego za besmrtnost i uskrsnuće, za »oslobađanje od košmara historije da bi se otkrila zakonitost svemira« *(T. S. Eliot)*, a vrhovni je zakon svemira ljubav. Zbog toga treba ljubav produbljivati i izaći iz vlastitog egocentrizma, ne prepuštajući se struji civilizacije i oportunizma, nego boreći se za slobodu ljudske osobe.

Sjetimo se ciničkog priznanja Stanlyja Baldwina: »Više volim biti prokleti oportunist i plivati sa strujom nego potonuti na dno pod teretom principa teških kao mlinski kamen.«

Kršćanska vjera, nada i ljubav, naprotiv, potiču nas na borbu protiv fatalizma, grijeha i nasilja. Evanđeoski principi mogu se ostvariti i u našoj civilizaciji, koja iz dana u dan sve više strepi pred prijetnjom vlastite propasti. Mir u ljubavi i pravdi, nada u uskrsnuće i besmrtnost, humanizacija putem evangelizacije, sve to nisu otrcani »slogani« dokonih propovjednika, nego vitalna potreba svakog čovjeka i čitavog čovječanstva, jedina mogućnost spasenja i oslobođenja.

Kada smo u br. 5/83. »Marulića« pisali o uspjehu poznate jeronimske knjige »Život Isusov« dr. *Rudolfa Vimera,* spomenuli smo potrebu suvremeno pisane »povijesti Kristove«. Usput smo rekli da bismo voljeli znati kakav je to životopis Isusov zamislio *G. Bernanos* prije smrti i kakav je to *Hosseinov* »Čovjek po imenu Isus«. U međuvremenu je izašla knjiga onoga kojega neki nazvaše hrvatskim *Papinijem,* životopis Isusov o. *Ivona Ćuka,* našega nedavno preminulog člana i prijatelja, čije tri knjige (Orijaš kršćanstva, Zvijezde koje ne zalaze i Fatima — da ili ne?) predstavljaju ćirilometodske bestselere. Njegov život Isusov, objavljen pod naslovom »Taj divni čovjek Isus«, izašao je posthumno. Knjižica ima sve odlike Ivonova stila. Možda bi se i Bernanosov projekt mogao ostvariti posthumno kad bi se među njegovim suradnicima našli ljudi kao p. Maračić i p. Roščić, koji su sabrali i izdali Ivonove rukopise o toj temi.

Hosseinov super-spektakl, pak, s istom tematikom i sličnim naslovom izazvao je različite reakcije. Iz francuskog tiska razabiremo da je većina gledalaca bila oduševljena predstavom, koja je pomoću najsuvremenijeg medija okupila masovno općinstvo poput starih grčkih tragedija i srednjovjekovnih »skazanja«.

Ipak smo u časopisu »La Vie« pročitali neka kritička mišljenja prema kojima je Hosseinov Isus previše tužan, »ozbiljan« i artificijelan, dok je za isusovca *Mambrina* iz časopisa »Etudes« tako prikazan Isus katkada tragikomično i teatralno svet, a naš pater misli, služeći se Bernanosovim riječima, da evanđeoske istine nikada nisu spektakularne i da, kako reče Maritain, »svetac koji izgleda kao svetac nije svetac« ili, kako reče sv. Franjo Saleški, da »buka ne čini dobra, kao što ni dobro ne čini buke«.

Unatoč tome vjerujemo da »teatralnost« i »spektakularnost« i u »vremenu litote« imaju svoj »raison d'être« i svoju aktualnost. Već smo spomenuli kako smo svojedobno osjetili žar aktualnosti i u Kunčevićevu »dajđestu« Vojnovićeve »Dubrovačke trilogije« i »Komedijinoj« interpretaciji Bulgakova, a ne samo u dramama čeških disidenata ili Hadžićevim komedijama. Zanimljivo da to isto ne bismo mogli reći

za »Slobodu u Sračincima« *Johanna Nestroya,* koliko god se redatelj i autor »songova« Ivica Krajač trudio da »aktualizira« tu »burnu 1848«. Usprkos svemu tome, bilo je premalo aluzija na aktualnost premda je Nestroy mogao biti za to vrlo zahvalan »predložak«.

Mi smo taj žar aktualnosti znali naći pod pepelom i prahom »sakralne starine«, o čemu smo često u prošloj godini pisali u ovoj rubrici naše revije. Baš to pamćenje slavnih i tužnih stranica povijesti nečijeg života ili nekog naroda omogućuje nam da sačuvamo personalni i nacionalni identitet i kontinuitet, da osjetimo aktualnost u prošlosti i prošlost u aktualnosti. Orwellov O'Brien »docet«.

Kad spominjemo vjernost idealima prošlosti, slavnim ili tužnim stranicama nečije povijesti, pa bila ona i povezana s Rimom i Petrom, koju povezanost »nijedan imalo pošten, objektivan i nepristran historiograf ne može zanijekati«, onda to nije »crkvenjačka agitatorika i zvonarsko-sakristanska retorika«, koju nam je nedavno pokušao imputirati u poznatom zagrebačkom časopisu jedan od bivših sinova sv. Franje, nego je to traženje nacionalnog (ne nacionalističkog, zaboga!) i vjerskog identiteta i kontinuiteta upravo na tim stranicama povijesti. A ono što naš znanac zove »prigodničarenjem« jest traženje aktualnosti u prošlosti i prošlosti u aktualnosti. I u naše vrijeme sve više ljudi uočuje aktualnost prošlosti koju predstavlja npr. povijest Kristova, povijest vlastitog naroda ili životopisi svetaca kakav je bio sv. Franjo Asiški.

* * *

I o vjernosti se već prije govorilo na ovom mjestu: o vjernosti nekom ili nečem, koja nije nikakva »dinamička vjernost« samom sebi ili bolje reći »mijenjanje zastava« prema diktatu vlastite slabosti, oportunizma ili kukavičluka. Uostalom, i istinska vjernost samome sebi jest neprestana borba za očuvanje integriteta vlastite osobe, za izvršavanje i održavanje nekih principa (pa bili oni teški kao »mlinski kamen«), zadanog obećanja i zadane riječi. Tu mislim, dakako, i na obećanje ženidbene, svećeničke ili redovničke vjernosti pred Bogom i ljudima. Danas, kad se zadane riječi, obećanja i zavjeti krše »ilegalno« ili »legalno«, kad se opravdavaju i legaliziraju na sve moguće načine razne rastave, razvodi, padovi i apostazije, kada se pljuvanje po staroj zastavi prikriva drugačijim imenima ili »eufemizmima«, vjernost idealima i principima postaje zaista sve teža i mnogim se suvremenicima čini kao nekakav donkihotski anahronizam. I umjesto da čovjek prizna svoju slabost, on vlastiti kukavičluk, beskarakternost i »snalažljivost« počinje smatrati »spremnošću na kompromis«, ljubavlju prema bližnjemu i sebi, dokazom inteligencije i »elastičnosti«. Na taj način umiruje savjest.

Iz toga pak ne slijedi da je vjernost nekakav ukočeni i neelastični fanatizam, neinteligentna i gorda tvrdoglavost. Nikako ne bismo mogli

optužiti za nevjeru i nevjernost onoga koji je promijenio uvjerenje i koji je spreman na konverziju i borbu za nove ideale bez obzira na žrtve i opasnosti koje to obraćenje sa sobom donosi. Za nevjeru i nevjernost ne bismo mogli optužiti ni *Rogera Garaudyja*, koji je, razočaravši se u staljinizmu, prihvatio kršćanstvo kao odgovor na pitanja što ih je život pred njega postavljao. U najnovije vrijeme »obratio se« na islam. Vjerujemo da je i on tražitelj Apsolutnog, kao što je to svojedobno bio i kardinal *Newman*, kojega su, nakon njegove konverzije na katolicizam, neki optužili za izdaju vlastite Crkve.

Isto tako, ne bismo za izdaju mogli optužiti ni bivšega direktora »Esprita«, *Jean-Marie Domenacha*, koji se u svojoj novoj knjizi »Pisma klasnom neprijatelju« odriče vlastitog ljevičarstva, kao što to, gdje god može, čini i bivši filokomunista *Yves Montand*, odričući se demonstrativno svoje »stare ljubavi«.

U ova naša »uzrubna prigodničarenja« obično »upadne« i *Jacques Maritain*, koji je obilježio jedno vrijeme svojim obraćenjem i svojim djelom. Ovaj ga put spominjemo u vezi s njegovom nedavno objavljenom korespondencijom koja obuhvaća pisma između travnja 1958. i lipnja 1973. Tu se spominju poznate ličnosti s kojima je Maritain dolazio u kontakt (npr. Bloy, Péguy, Pavao VI, Julien Green itd.). Odatle saznajemo da je konvertirao i *Jacques Cocteau*, koji piše Maritainu o tom kako ga je na blagdan Srca Isusova pričestio p. Charles. Nakon toga mu je Maritain napisao: »Svatko od nas, kojemu su izbrojene vlasi na glavi, ima svoj skroman zadatak beskorisna sluge što mu ga je namijenilo nebo. Dužnost nam je tražiti u svakoj stvari ono što je pozitivno, služiti se istinom više da liječimo nego da udaramo. Na svijetu ima tako malo ljubavi...«

Ta dvojica velikih pisaca, smatrajući se već ovdje stanovnicima neba, zadužila su naše vrijeme, svaki na svoj način pišući svoju povijest ljudske duše, povijest koja će u svim vremenima ostati zanimljiva i aktualna, makar nekome možda izgledala kao »crkvenjačko prigodničarenje«.

* * *

Zanimljivo je da su neki »strogi« kritičari i Poljakovu poeziju proglasili »prigodničarskom« i »nazdravičarskom«. Ta poezija, naravno, nije bez mane, ali je to jednim svojim dijelom snažna i autentična poezija. Pjesništvo *Izidora Poljaka* vrlo je lijepo prikazao u »Obnovljenom životu«, br. 1/84, u članku »U službi Riječi«, o. *Josip Ćurić*, koji se u svojim, nažalost, ne tako čestim nastupima u javnosti ističe lucidnošću zapažanja i hrabrošću da »demitizira« i »demistificira« razne reklamirane i »nepovredive« veličine. Istodobno u *»Svescima«*, br. 52, čitamo tekst *Božidara Petrača* o »nevrijednim« i »galamno-patetičkim« stihovima Izidora Poljaka.

Demitiziranje Biblije, pak, u našoj »desakraliziranoj« klimi katkada prelazi granice dobrog ukusa i kod kršćana i kod nekršćana. Kad već govorimo o onima koji mit smatraju svojevrsnom stvarnošću, nije naodmet spomenuti *Jean-Claude Eslina*, o čijem smo napadaju na Ivana Pavla II. pisali u prošlom broju »Marulića«. Nedavno su »Svesci-KS«, br. 50/84, donijeli prijevod njegova članka o religioznom i estetskom čitanju Biblije, koja je za Eslina »usmjereni mit«. Po njegovu mišljenju »kao da je neki bog protrčao kroz mit« i tako nam se približio biblijskom pričom, koja djeluje poput »zooma« na foto-kameri. Jean-Claude je član redakcije časopisa »Esprit«, koji se sada, pod nasljednikom *Jean-Marie Domenacha*, ističe novim »dimenzijama« i pristupima problemu religioznosti. U svom drugom ovogodišnjem broju donio je »Esprit« nekoliko kritičkih članaka o časopisu »Communio« i njegovu utemeljitelju *Hans Urs von Balthasaru*, u kojima se iznosi mišljenje kako nas taj časopis (pokrenut kao »pendant« časopisu »Concilium«) zapravo vraća u »pretkoncilska« vremena.

Tako se i opet nađosmo suočeni s »deprecijativima« kao što su »protukoncilski« i »pretkoncilski«, o kojima smo nedavno rekli svoj sud. Vjera u »communio«, tj. u općinstvo svetih, svakako nije nikakva »natražna« dogma, nego članak našega Vjerovanja. O tom članku vjerovanja Hans Urs von Balthasar iznio je mnogo toga što bi bilo vrijedno češće citirati, kao što vrlo često navodimo misli J. Maritaina i *Jeana Guittona* (čije su četiri knjige objavljene u nakladi našega Društva).

Jean Guitton upozorava nas na krizu u Crkvi i na vrludanja teologa, koji bi morali biti u službi Riječi, a ne u službi raznih pomodarskih ideologija i filozofija. Guittonova knjiga o krizama u Crkvi posvećena je uspomeni *Raymonda Arona*. U njoj Guitton govori o tri vrlo aktualna problema religioznog istraživanja, a to je veza Crkve i evanđelja (koja uključuje i ekumensko pitanje), povijesnost Isusa Krista (egzegetski problem) i problem transcendencije, koji za njega ima prioritet, jer ako Isus nije Bog, vjerovanje Crkve nema temelja. Nekadašnji protivnici Crkve bili su, možemo reći, teisti i deisti, a sada razni »humanizmi« i racionalizmi dovode u sumnju svaku transcendenciju.

To se očituje i u religioznom i teološkom pisanju i govorenju. Ljudska ljubav ne proizlazi više iz božanske ljubavi, koja postaje običan simbol. To dolazi, kako misli *Jean Milet*, posebno do izražaja u interpretaciji sakramenata, koji su »simboličke geste« i »bratska slavljenja«, a ne proizvode nikakve »magične« obrate u duševnom stanju pojedinca. Euharistija je bratsko blagovanje kruha i vina, krštenje je slavljenje ulaska u zajednicu Crkve (a ne prvenstveno oslobađanje od vlasti Sotone) itd.

Pa ipak Isus Krist nije samo čovjek nego i Bog, i valja izabrati

između njega i vremenitosti (koja je s obzirom na vječnost ništavilo). Možda je i Arije, degradirajući Isusa Krista na njegov vremeniti i ljudski lik, birao upravo ništavilo? — pita se Guitton. Uostalom, suvremene krize u Crkvi zapravo su rekapitulacija starih judejskih, gnostičkih, reformističkih i iluminističkih hereza, koje su, iako jednostranošću i isključivošću, doprinijele razvitku i procvatu religiozne misli i suvremenih filozofskih strujanja (gdje se kriju zameci novih »teologija«, u što se možemo uvjeriti čitajući Nietzschea, Husserla ili Heideggera).

Možda se pred nama, kako je mislio Malraux, nalazi novo razdoblje religioznosti jer kršćanstvo ipak nije dezintegrirano. Njegova identifikacija, izražena simbolom ribe (»ihthis« je Isus Krist, Sin Božji, Spasitelj), održala je svoj kontinuitet, a nama, kao što rekosmo, valja izabrati sve ili ništa, Biće ili Ništavilo, smrt ili Uskrsnuće.

Tek u svjetlu Uskrsnuća naše zemaljske patnje i naše zemaljsko umiranje dobiva svoj smisao jer se na taj način čovjek kao sudionik Kristove patnje i smrti na križu uključuje u paskalni misterij. Na to nas je nedavno upozorio *Ivan Pavao II.* u svom najnovijem apostolskom pismu »Salvifici doloris«, objavljenom uoči blagdana Lurdske Gospe. U tom svjetlu dobiva svoj puni smisao i samaritanska ljubav na kojoj se zasniva kršćanska civilizacija. Po toj ljubavi snagom Sina Božjega, uskrslog Spasitelja svijeta, čovjek pobjeđuje patnju, smrt i ništavilo.

SRETAN USKRS

svim prijateljima i čitateljima želi

HKD SV. ĆIRILA I METODA
(Društvo sv. Jeronima)

Jutarnje štenje podno skalinadi prisvetoga Križa na Čiovu

Prija svanuća Suvoga petka
meju dračon
s maslinama kleče
po grebenima srca goruća
ribari,
otočani stari,
težaci
ka pustinjaci
molidu Propeće
glason koji dolazi iz davnina...

A kaduja vonja,
od borike kadinjaci
šalme put neba šaju,
gropive ruke za grije se kaju
u prsi bubaju,
lecijune pivadu:

Križu prisveti, slavni,
kako dar neba poslani,
tebi vapimo proštenje
za zloće,
za slaboće,
za nevoje ozdravjenje;
Križu
koji se na oltaru nahodiš
slavjen i čašćen stotinama godišć,
poslušaj naše štenje,
pogledaj
podno skalinadi
naše skrušenje!

Matere plačedu,
momci gredu
i na pleća Križ nosidu,
milost prosidu,
prid oltaron pokorni stiželu
i patnju do patnje
za zavite niželu
podno skalinadi.

Josip MIHOJEVIĆ

Na Maslinskoj gori

Odlomak iz putnih zapisa

Osjećaji što su ih sinoć izazvale osvijetljene jeruzalemske zidine slili su se jutros u jednu jedincatu želju: naći se što prije u starom gradskom središtu. Ostaci tri i pol milenijske povijesti, na dohvatu ruke, probudili su mnogo više od obične radoznalosti.

Sunce je odskočilo. Zrak je prohladan. Prozračna vedrina obećava ugodan dan.

Kratka ulica vodi prema Rockeffellerovu muzeju gdje nas, prema dogovoru, čeka vodič.

Ogledavamo se na sve strane. Po osnovnom turističkom pravilu traže se točke koje bi mogle poslužiti za snalaženje.

Široki bulevar izdužio se, koliko god oko seže, uz gradske bedeme. Strka automobila svih boja i tipova nije se uklapala u predodžbu o drevnom Jeruzalemu. Letimičan pogled dovoljno jasno kazuje da ono što je izvan gradskih zidina sliči nekom europskom gradu. S jednom razlikom. Ovdašnji se vozači ne vladaju na europski način. Na prometne se znakove odviše ne obaziru. Doista, nema uličnog kaosa kao u Kairu ili Istambulu, ali se olako ulazi u križanje ako ne prijeti vidljiva opasnost.

Dućani su otvarali vrata, bistroi se sređivali, zanatske radionice dizale željezne roloe. U Jeruzalemu je počinjao novi radni dan.

Vodič, Izraelac, govori o pravcu obilaska: danas nećemo razgledavati stari dio grada.

Na licima se čita negodovanje, ali ga svatko zadržava u sebi. Takav nam se prijedlog čini promašajem. Ta, eto, tu smo, na domaku zidina. Treba samo prijeći ulicu i ući na jedna vrata. S ove strane ih je nekoliko.

Ako ima vremena, Jeruzalem je zgodnije upoznati zaobilazno i doživjeti ga najprije u cjelini, objašnjava vodič. Krenut ćemo zato na Maslinsku goru. Odatle puca vidik na zidine i na grad.

Dobro je i tako. Prilagođujemo se. Nekim redom treba početi.

Pred nama ravno diže se brdo Scopus. Vodič ga pokazuje očima. Na vrhu je bolnica Hadassa i Hebrejsko sveučilište, koje pohađaju i Nežidovi. Sveučilište samo za židovske studente nalazi se u Novom Jeruzalemu.

S desne strane, eto, to je Maslinska gora. S nje ćemo jednim pogledom obuhvatiti cijeli grad.

Uvjerljiv vodičev nastup smiruje naš otpor. Govori pravilno hrvatski. Kako i ne bi. Rođen je u Zagrebu. I škole je u njemu završio. Već trideset godina stalno je nastanjen u Izraelu. Doselio se u prvom seobenom naletu poslije rata.

Stvara se sve jači dodir s njime. Preko usana mu, nesvjesno, prelazi pokoja kajkavska riječ. Nekoliko njegovih pitanja i naših odgovora obnavlja mu sjećanje na rodni grad. Nosi ga u ugodnoj uspomeni. No, ovdje se udomio. Oženio se djevojkom rođenom također u Zagrebu. Upoznat ćemo je. Ona će nas provesti kroz Galileju.

Hladni sjeverac nastupa prilično oštro. Jeruzalem je 800 metara nad morem. Jutra su nekada, pa i u zrelom proljeću, svježa. Sjeverni vjetar, tješi nas vodič, nije nigdje ugodan. Stari su Jeruzalemci govorili: »Svako zlo dolazi sa sjevera.« Nisu, dakako, mislili na britki zgorac, nego na osvajačke vojske koje su s te strane nalazile najslabije prirodne zapreke u osvajanju grada. Danas tu izreku primjenjujemo na vjetar.

Sunce se ustrajno uspinjalo. Bilo je očito da će nadvladati svježinu jutra.

Autobus već hvata obronke Maslinske gore. Točnije bi bilo govoriti o brdu nego o gori. Gora bi trebala biti mnogo viša.

Brdo se djelomično zeleni. Pogledu nije osobito zanimljivo ali je ljepše od južnih judejskih uzvisina koje su prave pustinje.

Ostanimo ipak pri tradicijom ustaljenom izrazu — gora.

Na Maslinskoj gori uz obavezne masline ima i drugog bilja. Čempresi su se zbili u skupine i oživljuju prostrane čistine. Prema vrhu raslinstvo je sve rjeđe.

Penjemo se. Obrisi grada jasnije se razaznavaju. Svi su pogledi okrenuti prema onoj strani gdje se ukazuju tornjevi, kupole i ravni krovovi. Čini se kao da smo sve to negdje vidjeli. Možda smo samo u kutku svijesti zadržali sliku s neke fotografije. U nekoliko sljedećih dana uvjerit ćemo se da je jeruzalemska stvarnost nešto sasvim drugo od onoga što se prema slikama zamišlja. Treba je doživjeti. Neposredno.

Na ugibalištu, napravljenom na vrlo pogodnom mjestu, izlazimo iz autobusa. Pred očima nam leži grad Davidov, Jošijin i Herodov. I Isusov grad. Ni o jednom se gradu toliko ne govori koliko o Jeruzalemu. Ni o jednom gradu na svijetu nije ispjevano toliko pjesama kao o njemu. Zanosnih, ali i pretužnih pjesama. Proslavili su ga vanredno uzvišeni stihovi, ožalile neopisivo turobne tužaljke. Zrake jutarnjeg sunca obasjavaju najslavniji i najtragičniji grad Judina plemena.

Pogled bi htio obuhvatiti sve najednom.

Našao sam se uz gospodina krupna stasa i bijele guste kose. Za cijelu je glavu sve nadvisivao. Čudno, dosad ga nisam zapazio. Pripada našem društvu.

Nepomično je držao dalekozor. Njegova supruga, po stasu njemu sušta suprotnost, bila je zauzeta namještanjem fotografskog aparata. Sitna i krhka, kao da se sva pretvorila u ruke. Podizala je, spuštala, nagibala pa opet dizala svoj rolex, tražeći najzgodniji položaj. Nije uspijevala ukrotiti crnu kosu koju joj je vjetar mrsio jer su joj ruke imale važnijeg posla.

Njezin muž netremice je promatrao grad. Stopio se sa svojim dogledom. Osjetio je ipak da je netko uza nj.

Nudi mi dalekozor. Zahvaljujem i uzimam.

— Vi ste se dobro pripremili za ovo putovanje — primjećujem.

— Drugi put sam ovdje. Bio sam prije tri godine ali sve zajedno dan i pol. Prekratko. Tada sam odlučio opet doći.

— Došli ste spremni. Vidim da imate u džepu Bibliju. Čitali ste je prije putovanja? Ili sada želite pratiti kuda se krećemo?

— Otkada sam bio ovdje, čitam je, mogu reći, stalno. Bez poznavanja... Jeste li je vi čitali?

— Pa, čitao sam.

— Vjerujte, tek ćete je sada razumjeti. A ono što ćete vidjeti, gledat ćete drukčijim očima. Pogotovu kad odemo tamo, unutra. Biblija objašnjava. Sve postaje jasnije.

— Vi ste već upoznali Jeruzalem?

— Upoznao? Bio sam u njemu, dabome. Kratko, vrlo kratko. Jer, znate, treba dolaziti. Nije dosta doći.

— Vidjeli ste ipak mnogo.

— Malo, kažem vam, vrlo malo. Ponio sam slabu sliku. Ali, čitanje mi je pomoglo. Naknadno sam proživljavao što sam vidio.

— Što je ova kupola pred nama?

— To ne spada u Bibliju. To je nešto drugo. Omarova džamija. Sedmo stoljeće. Ali ono radi čega je sagrađena, spada u Bibliju.

Golema kupola osmerokutne građevine sva se zlatila. Zidovi, ukrašeni arabeskama, zauzeli su veliki dio svetoga brežuljka Morije.

Brežuljak je svet za čovječanstvo. Prema židovskoj predaji, na njemu je Bog stvorio čovjeka i »udahnuo mu dah života«. Brežuljak je posvetila vjera. Na njemu je Abraham pokazao spremnost da žrtvuje sina Izaka, kako je tražio Jahve. I jer se mimo svake nade nadao, postao je otac svega naroda. Brežuljak je obasjan slavom. Na njemu se uzdizao Hram. Hram je bio slava Jahvina i ponos potomaka Jakovljevih.

Na Moriji se nalazi stijena koja je bila svjedok Abrahamova iskušenja. Nad njom je kalif Omar podigao skromnu, a Abd-el-Malek sadašnju džamiju. S te je stijene, prema islamskom uvjerenju, Muhamed odletio u nebo. Iza Meke i Medine to je najsvetije mjesto za Muhamedove sljedbenike. I, kako neki smatraju, najljepša džamija na svijetu.

S lijeve je strane El Aksa, druga muslimanska bogomolja, dostojanstvenih oblika, sa sedam velikih ulaza. Podigao ju je kalif Valid u osmom stoljeću. Na tom je mjestu nekada stajala Solomonova palača. Između jedne i druge džamije okrugli zdenac El Kas izbacuje neprestano vodu za obredno pranje.

U daljini, u središtu grada, naziru se kupole crkve Svetoga Groba. Lijevo se na nebeskom plavetnilu ocrtavaju Davidov toranj i jeruzalemska tvrđava. Utvrda i toranj su iz vremena Heroda Velikoga. Kulu su dozidavali križari a potom Mameluci. Nešto južnije veliki prostor zauzima teška građevina, katedrala sv. Jakova, uz koju je sjedište armenskog patrijarha. Sasvim lijevo je brežuljak Sion.

Povijesni su uvjeti podijelili grad na četiri četvrti. Najprostranija četvrt, ova što je prema nama, naseljena je muslimanima. Iza nje je kršćanska četvrt. Južni dio grada dijele međusobno Židovi i Armeni. Sljedećih dana imat ćemo mogućnost sve to obići.

Pješice se spuštamo u nizinu prema Cedronskoj dolini. Ulice su uske ali uredne. Kamene kuće okružuje zelenilo. Dvorišta su ograđena kamenim zidovima. Da bi se očuvala stara arhitektura grada, u Jeruzalemu se dopušta graditi samo kamenom.

Cedron spominje evanđelist Ivan. No, on kaže da je Isus s učenicima prešao preko potoka Cedrona i ušao u Getsemanski vrt. Gledam unaokolo, ali danas vodi nema ni traga. Dolina sliči pustinjskom kraju. Siva, suha i prhka zemlja odavno nije bila natopljena.

Na kosinama koje nisu naseljene bijeli se pravilno poredano grobno kamenje. Groblje pokriva veliki dio Maslinske gore. Najstarije groblje na svijetu. Možda i najveće. Židovi iz cijeloga svijeta rado su se tu pokopavali. Vjerovali su da će se Mesija s ove strane pojaviti i stupiti u Jeruzalem kroz *Zlatna vrata*, koja se zovu i *Vrata milosrđa*. Oni će ga ovdje dočekati i prvi s njime ući u Sveti grad.

Da bi onemogućili Mesijin ulazak, muslimani su naprosto vrata zazidali, i tako se riješili straha.

Opažam da se gospodin s bijelom kosom ogledava. Kao da mu nešto nije jasno. Približujem mu se i dajem mu prigodu za razgovor.

— Da li se znade na koja je vrata Isus izašao iz grada kad je došao u Getsemanski vrt s učenicima?

Zatekao me pitanjem. Pokušao sam nešto reći, ali mi riječi nisu bile sigurne. On je to osjetio pa je sam htio dati neki odgovor. Prekinuo sam mu misao i rekao:

— U Isusovo vrijeme nisu postojale ovakve gradske zidine. Po svoj prilici nisu imale ovoliko vratiju.

Nije bio time zadovoljan. Ispravio me:

— Nisu bile ovoliko visoke, dograđene su kasnije, ali su bile. Ukoliko se sjećam, onamo su *Stjepanova vrata*. Pred njima je bio kamenovan đakon Stjepan. A s one su strane *Herodova vrata*. Gradio ih je Herod Veliki. A sve je to bilo u doba Isusovo.

Složili smo se da pitanje nije važno. Isus je dolazio često na Maslinsku goru. Tu je, kažu Marko i Matej, bio zaselak Getsemani. U njemu se Isus s učenicima odmarao. Nisu, vjerojatno, izlazili uvijek na ista vrata.

Može se pretpostaviti zašto je Getsemani bio privlačan. U zimsko doba tu se pravilo ulje. *Geth-shemma* na hebrejskome znači tijesak za ulje. Oko uljara okupljali su se ljudi. Većina njih radi posla. Neki da se, uz vatru, porazgovore. Mogle su se tu doznati najnovije gradske vijesti. I došaptavanja. Isus je i tu mogao naći polje rada.

— Pogledajte — bijela se glava zagledala niz Cedronsku dolinu, gdje su stajale smeđe građevine neobičnih oblika — tamo su grobnice Absaloma, Jakova, Zakarije. K njima ćemo drugi put. Sada je pred nama nešto važnije.

Nalazili smo se pred *Getsemanskim vrtom*.

Pri samom podnožju Maslinske gore, okružena nasadima maslina, svraćala je na sebe pozornost velika crkva, *Bazilika agonije*. Golemi mozaik u zabatu pročelja iskrio je pod dodirom sunčevih zraka.

Crkva je podignuta na temeljima dviju starijih, jedne bizantinske, koju su srušili Perzijanci u sedmom stoljeću, i druge iz križarskih ratova. Zovu je i *Crkvom svih naroda*. Šesnaest narodnosti gradilo je ovu crkvu. Završena je god. 1924. po nacrtu arhitekta Antonija Barlizzija. Grbovi i simboli naroda-darovatelja nalaze se s nutrašnje strane malih kupola koje čine crkveni krov.

Tri luka stvaraju atrij pred portalom. Crkvena je nutrašnjost zasjenjena. Bez ikakva upozorenja svatko kreće prema jedinom osvijetljenom mjestu. Okružena niskom željeznom ogradom, koja sliči na isprepletene suhe trnove grane, bijeli se stijena na kojoj se Isus molio i krvlju znojio. Veliki plavkasti mozaik na zidu želi slikovito na to upozoriti. Nije potrebno. Stijena sama govori. To je središnje mjesto Getsemanija.

Netko je prignuo glavu, netko pokleknuo. Ruke se mogu pružiti samo do ograde jer ona priječi da se dodirne stijena. Iz crkve se izlazi šutke.

Danje svjetlo vratilo nas je razgovoru.

Prije uspinjanja na Maslinsku goru treba obići gotičku kriptu kojom je obilježeno mjesto gdje se nalazio grob Djevice Marije. Stara predaja kaže da su se u času njezinog uznesenja svi apostoli, bez dogovaranja, našli na ovome mjestu.

Na ulicama nekoliko je prekupaca prostrlo stolove sa sitnim uspomenama. Suveniri su imali pretežno kršćanska obilježja. Bio je to prvi susret s jeruzalemskom trgovinom ove vrste pa je draži kupovanja bilo teško odoljeti. Cijene, dakako, nisu bile čvrste, ali ni od cjenjkanja nije bilo mnogo koristi.

Položaj za grčkoistočnu crkvu *S. Marija Magdalena* s ukusom je izabran. Izdaleka se vide lukovice njezinih kupola ali do same crkve nije lako doći. Okružuju je visoki vrtni zidovi. Na uporno povlačenje konopca i zvonjenje otvaraju se željezna vrata. Nakon kraćeg pregovaranja pristup je dopušten.

Ozelenjene staze vode do čistine na kojoj se diže crkva. Mirišu sa svih strana proljetne grane bora i smreke. Smola je na njima tek probijala.

Crkvu je u drugoj polovici prošloga stoljeća podigao ruski car Aleksandar III, na uspomenu svoje majke Marije Aleksandrovne. Sada je čuvaju ruske monahinje, bazilijanke.

Liturgija je upravo bila pri kraju. Zamagljeni prostor pod svodovima ispunjao je miris tamjana. Monahinje, u potpunoj crnini, kretale su se u ophodu. Sjene njihovih odjeća odražavale su se na bijelom mramornom ikonostasu. Svijeće su se neprestano palile.

Na terasi pred crkvom, s jedne strane zatvorenoj arhitekturom pročelja, s druge okrenutoj prema prostranome dvorištu, vrijeme je odmicalo brzo. Dopustilo je ipak malo čavrljanja i razgovora o dojmovima.

Uz cestu što se polako penjala dva su Arapčića čuvala kozu i kozlića. Životinje su brstile a oni se zabavljahu igrom. Kad su opazili da bismo cijelu njihovu grupu željeli fotografirati, doletjeli su ispruženom rukom i zatražili dolar. Već smo i kod prodavača uspomena zapazili da cijenu kažu najprije u dolarima. Dječaci su, očito, bili upućeni kako se trguje. Zadovoljiše se i s nekoliko šekela. Jedan je zagrlio kozle i nešto mu šaptao. Milujući ga možda mu je zahvaljivao za onih nekoliko novčića što mu ih je danas zaradilo.

Maslinjak u koji smo upravo ulazili izazivao je strahopoštovanje. Nepregledna su stoljeća prohujala mimo tih stabala. Debla su im kvrgasta i golema, krošnje spale na nekoliko slabašnih grana. Stručnjaci drže da im je čak do tri tisuće godina. Drugi se suzdržavaju od takve procjene ali dopuštaju mogućnost da su se razvila od izdanaka stabala koja su toliko stara. U Isusovo vrijeme bile su to mlade masline.

Usred maslinjaka nalazi se crkva. Nazvana je *Dominus flevit* (Gospodin je zaplakao). Pokrajna je prostorija uređena kao mala predavaonica. Asketski lik u odjeći svetog Franje Asiškoga zamolio nas je da sjednemo. Govorio je tihim basom. S ovoga je mjesta Isus promatrao Jeruzalem i zaplakao, proričući mu sudbinu koja će ga zadesiti za četrdesetak godina. Gordi grad bit će pretvoren u ruševine. Godine 70. rimski vojskovođa Tit sravnio ga je sa zemljom.

Na izlasku je asketa dijelio knjižice, na jezicima po izboru. Upozorio je da su to evangelička izdanja ali će nam koristiti.

Gospodin s bijelom kosom već je otvarao Bibliju. Osjetio sam da će mu biti ugodno ako nekome bude mogao pokazati vještinu snalaženja u njoj. Za čas je pronašao mjesto. Priznao sam mu spretnost. Čitao je iz Lukina Evanđelja: »Ugleda Isus grad, zaplaka nad njim i reče: 'Kad bi ti, u ovaj dan, znao što ti je za mir! Ali sada je sakriveno tvojim očima. Doći će vrijeme kada će te tvoji neprijatelji opasati opkopom, opkolit će te i pritisnuti sa svih strana. Sravnit će sa zemljom tebe i tvoju djecu u tebi. Neće ostati u tebi ni kamen na kamenu, jer nisi spoznao vrijeme kada te je Bog pohodio.'«

Dvije Amerikanke, turistkinje, zaželjele su ponijeti sa sobom grančicu masline. Jedan suvremeni lik Franje Asiškoka šetao se dvorištem. Spremno im je udovoljio molbi. Odbijao je bilo što primiti a one su mu silom gurale novčanicu. Zahvalio je naklonom glave a izraz njegova lica kao da je izgovarao stihove: Hvaljen budi, Gospodine moj, u našoj braći ljudima; oni su slika tvoje dobrote i tvoje darežljivosti.

Idemo prema crkvi *Pater noster* (Oče naš). Na tom je mjestu Isus učio učenike kako će moliti.

Crkva je doživjela sličnu sudbinu kao i ostala ovdašnja mjesta posvećenih uspomena. Gradio ju je Konstantin Veliki u 4. stoljeću, srušili je Perzijanci godine 614, obnovili je križari u 12. stoljeću, muslimani je pretvorili u džamiju.

Iza toga imala je svoju posebnu povijest. Oko polovice prošloga stoljeća kupila je to mjesto grofica Aurelija de Bossi i darovala ga francuskoj državi. Izgrađena je ponovno crkva i uz nju samostan za karmelićane.

Zidovi nutarnjeg dvorišta oblozeni su fajansom. Ako se tuda šetate, možete pročitati Očenaš na šezdeset i dva jezika. Čini se da nijednome poliglotu dosad nije to uspjelo. Ima još nade, pokušajte. Ako vam ne pođe za rukom, nećete ništa izgubiti. Ako uspijete, dobit ćete nagradu — vlastito zadovoljstvo.

Zaobilazeći u velikom luku Cedronsku dolinu, spuštamo se prema gradu. Nepredviđeno, ali dogovorno krećemo prema brdu Sionu. Izdaleka se vidi okrugla građevina s četiri vitke kule, naslonjene uz nju.

Za Židove razasute po svijetu riječ Sion bila je vjekovni poziv na povratak u povijesnu domovinu. Imali su na umu riječi proroka Joela: »Na Sionu će Jahve podići svoj Dom.«

Na Sionu je, u građevini na kat, grob kralja Davida. U prizemlju je podignut golemi kameni cenotaf. Zastrt je crvenim baršunastim pokrivalom sa šesterokutnom zvijezdom i hebrejskim natpisom. Ukras mu je kraljevska kruna i Tora u srebrnom spremniku.

Od osnutka izraelske države do god. 1967. to je mjesto Židovima zamjenjivalo *Zapadni zid*. Ovdje su se okupljali na molitvu jer *Zidu* nisu imali pristupa.

Tvrdi se da je na ovome mjestu Isus prao noge apostolima nakon oprosne Večere. Opet jedno od mnogih mjesta u Jeruzalemu gdje se susreću stari i novi Zakon.

U prostoriji iznad Davidova groba, ispod gotskih lukova, nalazi se prostrani *Coenaculum*, dvorana Posljednje večere. Tu se Isus nakon uskrsnuća ukazivao učenicima. Tu je Duh Sveti sišao na apostole. Ne vidi se nikakav kršćanski znak. Prostor je pod svodom islamske bogomolje s mihrabom. Kršćani ipak posjećuju ovo mjesto.

Na mjestu gdje je, po tradiciji, stajala kuća velikog svećenika Kaife sagrađena je crkva neobična imena.

U Kaifinu su dvorištu farizeji i starješine sudili Isusu a vojnici mu se rugali. Petar se ušuljao u dvorište. Dovela ga je radoznalost, ali i privrženost. Sjedio je među slugama i grijao se. U zao čas. Prepoznali su ga. Sluškinja je uprla prstom u nj. A on se kleo i preklinjao da ne poznaje Učitelja.

Pijetao je zapjevao.

Po tome je crkva dobila ime. Na latinskome: *Sancti Petri in gallicantu*, ili na hrvatskome: Sveti Petar kad je pijetao zapjevao.

Silazi se *Makabejskim stepenicama*, koje potječu iz drugog stoljeća prije Krista. Negdje na ovome putu Petar je gorko okajao svoj slabi čas. Marko kaže da je izišao iz dvorišta i briznuo u plač.

Evo nas pred *Sionskim vratima*. Stupamo u grad, u armenski dio.

Ipak ćemo još danas biti u povijesnom Jeruzalemu. Dobro je što se razilazimo. Prvi će utisak doživjeti svatko na svoj način.

Danica BARTULOVIĆ

Ti si snaga

Svemoguća oružja tvoja
zasijecaju me
ti si snaga
u ranama mojim

Marija BANGO

Vuzem i koli njega v Legrado

(Sjećanja autorice i njezine 89-godišnje majke Agneze)

FAŠENJEK

Pred večer na Fašenjek i cel den na Fašenjek muški so se oblačili vo ženske oprave, a ženske vo muške. Išli su kak svati: podekliči i podekličke bi nosili **brščana** našitoga po opravi. Kad smo došli v krčmu, si so poskokali na stole da bi nas bole vidli — mačkari su plesali. Pri Mz. (koji su imeli štacuna), pri nji domaj su nam ponudili stolce, piti, kolače i bombone, a negdi mačkari so dobili i špotance jer su njim bili straho. Ženske mačkare so imele šlore na licu, i na očej odrezane prele da bi vidle čez njih. Muški mačkari so imeli lorfe od trdoga papira na licu.

Mačkare so, seča se moja mama, išle i na koli s ploftami zagrnjene, z drvenemi lorfami na licu, i deca neso smela nit gledati vu nje.

PEPELNICA

»Za Fašnikom«, kak veli naša popevka, »Pepelnica se dosmica, Fašniku se smeje.«

Cel den na Pepelnicu i triput na tjeden: sreda, petek i subota se postilo po Pepelnici pa do Vuzma; krompir, turkinje tikve su se pekle v rolo. Nije se popevalo na čehanju perja, niti igralo v citure, niti plesalo: zaručeni pari su strplivno čekali do Vuzma za venčanje. Nastali so Križni poti i mogle so se čuti reči i narodno popevanje kaj bi srce kolalo: »Tužno plače, žuhko jayče Majka Marija, putem hodeč, nagledujuč, išče si sina...«

Kak se više približavamo Vuzmu, a s tim i k protuletju, to je muk postal se vekši.

VELKA NEDELA

Velka nedela počne s Cvetnom nedelom. To je nedela pred Vuzem; decu so žene lepo oblekle. Mlado i staro je neslo male bukete v rokaj, napravlene od drenkovih, žutorascvetanih vehic i mefkih macic rascvetane vrbe. To so prvi vekši znaki da lepo vreme dohođa.

Velki pondelek: Hiža se vopnila — se je postalo belo, čisto: i zidi, i obloki, i dvor. Drenek je na vrtu več cvel i žoti zvončeki so dišali pod oblokom. V cirkvi je bilo se tožno; slike so bile skrite pod lilastim glotom, a isto tak i

raspela. Zemla je postola več mefka i lepo je bilo po njoj gaziti. Po vrtu se več hodilo i sadna dreva su se več počela buditi.

Velki tork: Protuletni senjem v Legradu je bil na glasu. Se štanti do štanta koli parka; z jedne strane parka so bile samo igračke i pomarande. To je bilo, za nas decu, da se nagledamo. Jempot sem od **storemame** naprosila jednoga dinara pak sem si kupila fućkicu, a drugi put jednu pomarandu. To mi je bilo velko veselje. Z one strane, kre parka, prek opčine, tam so bili štanti za plotno. Ropci sake fele so viseli i samo so se zibali kad nešče njih se dotekel; žene su se stiskale koja bi predi došla na red pred stol gde se je plotno merilo. Tu sem znala se z mamom stiskati i po blatu capkati ako je bil drobni dežd; s treće strane, kre škole, so bili naređani muški kaputi, hlače i škerloki. Unda sem išla jempot z mamom na desno v dol, prema Fizešu: tam so bili štanti za cipele. Tu sem prvi pot probala jedne visoke cipele kaj so se šnerali — to je bilo prve zime dok sem morala školo iti, v prvi razred — mama nje je stopot obročala da vidi jel su dost jaki, i dogo se pogađala dok nje je kupila. Tam dale je bil morhinski senjem; krave su močale, teliči bečali, i puno je ludi tam išlo. Ja sem ne išla tam jer decu bi zgnjeli tam, tulko je ludi bilo, se se črnelo z daleč; obično sem se vrnula nazaj do škole i išla po četrti strani parka: tu so bili lonci, štobloki i zdele zemlene — storomamom sem znala dojti sim, ona je navek nekaj kupila za kuhnju: zemlenoga lončeka za vrhnje, štobloka za mleko, sito za melo, rešeto za grah, tanjere z ružicami za juhu ili putru za vodu nesti na pole. Jempot mi je storamama kupila malu putricu, i kad sem z vusnicami nutri piskala, voda je vun išla čez grlič i popevala kak ftiček; deca so po vulici v trobentice igrali, bombone cmukali, pisane loptice v zrok hitali — se je po vulici mrvelo — jedni su išli na pijac, drugi s pijaca; to je trajalo do tri, štiri vure po poldan — unda so se štanti počeli restepati, i koli šeste vure več je se bilo pusto, samo so sakojački papiri ostali koje je veter pošikoval sim-tam... .

Velka sreda: Na Velku sredu je bil post. V jutro smo ne nikaj jeli. Obično je mama flake prala v dogi drveni koriti. Ganjek je bil pun pare od vročega luga i skuhavanja beloga: plofte, plečka, robače. Krompir se je pekel v rolo; trebalo je fest kuriti za flake, celi šporhet je trebal za velke lonce, tak se v rolo naš obed prepravlal. Krompir je bil jako dober pečeni: kad si ga vudril stišnjenom šakom, samo je počil — pok smo deli malo soli gori, i tak je bil dober; on beli, kaj se je resipoval, je bil najbolši!

Velki četrtek: Ja se sećam, jempot je storamama bežala k zdencu i nekaj poslušala — došla sem blizu nje i pitala: »Kaj to poslušaš?« Po licu njoj se vidlo da se nekaj važnoga zbivle. »Kaj je to, storamama, kaj to poslušaš?« A ona mi veli: »Poldan je... zvoni su se zavezali, jel čuješ čegrtalku?« Ja sem ne nikaj čula, ona se samo križala i molila »Zdravo Marijo«.

Velki petek: Na Velki petek je bil velki post i velki mir je bil... Žene su ne govorile, može se ne vidlo pri hiži, negdi so bili z marhom; hiža se ne pometala, mamu sem ne vidla česati i plesti njene doge, črne lasi... Jempot sem jo pitala: »Zakaj se ne češeš, mama?« Ona mi je odgovorila: »Velki petek je, denes se ne češeju lasi da veter ne bi hižnoga krova odnesel dok bo viher.« Cel den smo skorom nikaj ne jeli. Na večer v kmici smo išli v cirkvu; več z dolka so se vidli cirkveni obloki začerlenjeni od svetla nutri. Kad smo došli tam, v cirkvu, bilo je puno sveta pod korošom na levi strani jer tam je Isusov grob, ves okinčeni s cvetjem i malim čerlenim i zelenim lampicami. Vatrogasci

so stali, jen na jeni strani i jen na drugi strani groba, kak čuvari. Limeni šlemi so njim se svetili kak sonce, držali so nekaj v rokaj, za pojasom so imeli velke sekire koje so njim visele z širokoga remena koli pojasa. Stali so tak mirno kak soldati, zgledali so kak rimski vojniki na sliki križnoga pota. Saki je došel pred Isusov grob, tu se je molil i unda se prignul ili pokleknul i kušnul je svete rane Isusove... Ko je to zbavil odišel je odzoj da bi drugi došli na red. Ludi so ostali moliti i premišlovati do devet, deset vur v noč. Znam da sem ja išla storomamom i da sem bila pospana na kraju jer tak je se bilo mirno, i bez popevke, i orgule so ne igrale.

Velka subota: Vjutro rano se bežalo po jognja pred cirkvu: v stori ronglici bi se donesla živa žerjovka, i s tim potkurilo v šporhetu. I na te den je velki posel bil za žene. Čistilo se i kinčilo v hiži, kuhalo se i peklo cel den: zadimlena šunka je dišala v loncu, jajca su se vrela v rongli, torman ribal da je se ščipalo za joči; sarmaša su rulili v liste od kiseloga zelja, digane kolače su nametali v tepsije zasukane kak rogi, tak su je i zvali: »rogi«; štrukle so vlekli na tenkom i velkom da je se viselo koli stola i posipovali je sirom, z orehi, z makom, kak i roge. Sestrica i ja smo prsti čistile zdele od maka i oreha z cukurom i mlekom zmešane dok je se bilo gotovo z kolači. Muški so si vuni čistili i biksali čižme, oni so se ne motali po hiži, te den. Popoldan, na postelu su se prestrli beli stolnjaki, i gori su deli kolače kaj su vun zeli z rola; kora njim je bila glatka, svetla, zažarena; a odspod kmično čerlena, hrapava i jako je to se lepo dišalo. Nišče je ne mislil kaj bi to mam jel; to je bilo za zutra. Mama bi je pokrila z belemi salvetami da se prehladiju, i unda deneju na hladno mesto. Koli četrte vure smo se mi deca vmivali vo velki stroganki, preslekli v bele plečke i oblekle najlepše oprave kaj smo imele i išli smo v cirkvu. Ob šesti vuri tam je bila velka prošecija: bandisti su igrali, zvoni su zvoneli a pop je pomali pod nebom koracal... Pred njim so miništranti kodeli, pomali se išlo, dogo je to trajalo dok se se okoli parka obišlo; popevalo se a najakše je popevka zagrmela dok smo v cirkvu došli, jer su se orgule i glosi stopili skup, i to je bilo tak lepo čuti da mi i denes još zvoni vu vuhi popevka kaj so popevali: »Veseli se, o Marija«, kak žito so se nihali glosi kad su popevali »Aleluja« za sakom kiticom.

VUZEM

Na Vuzem, storamama je nesla k roni meši korpu na glavi, i vu njoj jelo, koje se po meši blagoslovilo. V korpi je bilo: kruh, kuhana šunka, trdo kuhana jajca, sol, torman i digani kolači. Kad bi storamama došla dimo od rane meše, si bi si poseli za stol. Mi deca ne bi jeli pri stolu; to je bil običaj, kak i kruha si nismo smeli sami zeti, nit rezati donič dok ga sami ne zaslužimo (iti na pole delati, kuruzu kopati, kositi, žeti, graha brati — prema tomu il si dekla ili dečko); ja sem sestricom sedela pri lajci, tu smo jele z jednoga tanjera. Na Vuzem, po rani meši, storamama je z korpe dela na stol jelo — mi bi, pucke, dobile od sega po malo. Velki, kaj so bili koli stola, bi dobili saki jeno celo kuhano jajce, a moja sestra i ja bi dobile saka jenu polovicu. Znam da sem želela zrasti fletno kaj bi dobila i ja jeno celo kuhano jajce vjutru na Vuzem, tak je to bilo fino. Po zajtreku bi se mlajši lepo oblekli i išli k poldašnji meši. Za tem bi bil dober obed s kolači na kraju. Popoldan bi nešče došel k nam ili bi mi išli kam. Ja sem rada išla vo Vajkek — to je pašnjak kre Drove. Tu bi se dekle i dečki igrali, kolo vodili i popevali, i tak bi den prešel.

MOTKANA NEDELA

To je prva nedela po Vuzmu. Dekle i dečki so igrali kolo vu Vajkeku: vrtulkali so se na vrtulku, dečki so se kotacali na križanju ili vu Vajkeku — imeli su drvenoga kotača i dogo drevo za tirati ga.

Iz rukopisne knjige KRE DROVE

MANJE POZNATE RIJEČI

citure — narodni muzički instrument s mnogo žica; ***donič*** — dotle; ***flake*** — rublje; *kolati* — kalati, cijepati, razdvajati; *kotacati se* — igrati se tjeranjem kotača; *kre* — kraj, pokraj; *lajca* — škrinja; *lorfa* — maska; *morhinski* — marvinski; *mrveti* militi poput mravi; *počiti* — puknuti, raspuknuti se; *prela* — otvor, prorez; *putra* – zemljana posuda za nošenje vode u polje; *sadno drevo* — voćka; *senjem* — sajam; *stroganka* — drvena posuda; *šlor* — veo; *štoblok* — zemljani ćup; *torman* — hren; *vehica* — grančica; *vopniti* — krečiti

Anita PAVIĆ

Trenutak otkupljenja

moja rana je na Tvojoj
duši
boli li Te u predvečerje purpurna
krv tjelesnosti moje
Ti ne plačeš
tišina vremena prodire
u pore smrti

moja rana je na Tvojoj
duši
neću Ti zaboraviti
izdisaj na križu

do vječnosti

Sjaj suza

Svojoj ženi

Još vrijeme naše svršilo nije.
Dok jedan život odnosi udes, drugi već raste i cvate,
I sjeme novo što niklo je juče još uvijek klije
I novih potopa pokapa tugu.
Rađa se sunce. Zar ne vidiš dugu
Što nam se s neba smije?

S nama žive uspomene, naši snovi, naša djeca.
Nešto snažno kao mladost javlja nam se izdaleka,
A u nama pola vijeka za dugama novim jeca
Kao drage bajke jeka.

U oku čitaš našega sina
Da nismo živjeli zaludu
I da ćemo odoljet udesu hudu.

Ne smiju nas skršit udarci što pljušte
Po ranama, nemilice,
I po srcu napuklome.
Vratimo se domu svome,
Potražimo drago lice!

Dok nestaje stara snaga i gase se stare strasti,
Nek nam sine duga nade
Zrakom svjetla u mrkloj noći.
Ne smijemo sustat, pasti
Jer do cilja valja doći.

Ko biserna teška kruna
U rijetkoj sijedoj kosi
Ostati će usudu prkosit
Tvoja ljubav, moja buna,
Ostati će hrabrost jedna
U suzama prekaljena,
I u mraku svijetlit će nam
Sjaj suza iz tvojih zjena.

Zemlja koju je napustila smrt

Na kraju svijeta, u drvenoj kolibi, umirala je majka Charwaiti. Umirala je polagano i mučno. Uzalud se pokušavala pridignuti na svome smrtničkom ležaju, udahnuti zraka i potpiriti zapretani plamičak na ognjištu. Bilo je prekasno.

Svepomračujuća noć, kojoj zora više nikada ne će ozoriti jutro, potopila je sva naselja, sve kuće, sve usjeve, sve pašnjake, sve doline i sva gorja zemlje majke Charwaiti. Ledčane planine skotrljale su se u bezdan pomračja. Ravnodušno more porušilo je napuštene obale.

Kako je majka Charwaiti izdisala, tako je njezina zemlja tonula u brodolomni ocean neisplova. Svakim izdisajem sve dublje. Životnosno sunce zauvijek je ostavilo njezino nebo, na njemu su se ugasile zvijezde vodilje, pao je s njega plodotvorni mjesec i zamuljio se na dnu crnoga jezera.

Uznemirene i zaplašene, životinje potražiše nova pasišta i hraništa. Odletješe i ptice ponesavši u kljunu svoja gnijezda i u njima svoje mlade. Onijemiše šume, dubrave, gajevi i lugovi.

A svuda uokolo oko zemlje majke Charwaiti plamsahu veselo ognjeni svitnjaci. Vatre se razgarahu u goleme snopove svjetlosti. Naognjene iskre prštahu poput svitlaca, čas cvjetoliko, čas vodoskočno. Ražeženi plamenjaci noć pretvarahu u dan, tamu u svjetlo, žalost u radost.

I što te vatre i ognjevi jače plamtijahu, što se plamenci više razigravahu, što plamenjem zaplamenjeno obzorje bivaše svjetlije, u zemlji majke Charwaiti postajalo je sve mračnije. U njoj nije bilo više nikoga da proljetnim vazmenim krisom dozove sunce i upali zvijezde.

U sjaju uokolnoga vatrovlja plesalo se i pjevalo, pilo i veselilo. Smijeh, šale, prijateljska zadirkivanja. Toplo im je i siti su. I sutra će im svanuti dan, ma kakav on bio — sunčan i plav, oblačan i kišovit. A svaki novi dan koji ljudima svane neizmjerljivi je dar, neiskupljivi blagoslov.

I što su se sinovi i kćeri sunčevlja i vatrilja više veselili, u duši majke Charwaiti bivalo je sve žalosnije, sve tužnije, sve jadovitije. Njen slabašan dah jedva ju je još držao na zemlji. Zajedno s usporavanjem njezinih izdisaja plamičak se na ognjištu tanjio i tanjio. S posljednjim joj izdahom plamen na ognjištu njezina naroda ugasit će se posve i za sva vremena.

U zemlji u kojoj se rodila majka Charwaiti njezin je narod živio dvanaest tisuća godina. Dvanaest tisuća godina rađanja i umiranja i ponovnoga rađanja. Dvanaest tisuća godina sjetvi i žetvi, sadnji i jematvi. Dvanaest tisuća godina naricaljki i poskočnica, svadbi i pokopa. Dvanaest tisuća godina neprestano obnavljanoga života.

Smrću majke Charwaiti sve će to prestati. I život, i smrt. Konačno. I neopozivo. O tome je ona razmišljala u svojim posljednjim časovima. U Vječnom Domu Najvišega Bića, koga štuje njezin narod, čekaju je sunarodnjaci. Pitat će je koliko njihovih potomaka živi na zemlji. Kamo će tada pogledati? Što će im reći?

Znala je, mrtvi ne mogu bez živih. Mrtvima su živi potrebni da u njihovu sjećanju i u njihovim uspomenama nastave život. Da igraju u njihovim igrama, plaču u njihovu plaču, smiju se u njihovu smijehu, plešu u njihovu plesu.

Živi su potrebni mrtvima da im po smrti donose vijesti iz života. Da im uređuju grobove i cvijećem ih zasađuju. Da prinose žrtvene darove za pokoj njihovih duša. Da s pokoljenja na pokoljenje prenose njihove predaje i priče i tako ih sačuvaju do konca vremena koje je određeno ljudima.

Nu i živima su potrebni mrtvi. Bez mrtvih živi bi poslije smrti nestali u ništavilu. Bez mrtvih živi se ne bi nastavili u vječnosti. Bez mrtvih za žive ne bi bilo uskrsnuća. A bez uskrsnuća nema života ni na zemlji ni na nebu.

Kada je Najviše Biće poslalo u život prvoga čovjeka i prvu ženu, dalo im je prvu i glavnu zapovijed: idite, množite se i napunite zemlju od pola do pola, od istoka do zapada, od sjevera do juga. A na put po zemlji krenite okupljeni najprije u obiteljima, pa zatim u rodovima i narodima. Jer sam tako odredio i usadio u vas. I onaj dio zemlje koji pojedini narod stalno nastani neka mu bude vječna domovina na zemlji. I nikada se nemojte iznevjeriti izabranoj domovini. Ljubite je, ljubeći pripadnike drugih domovina. Štujte je, štujući sve druge ljude na svijetu. Branite je, braneći se a ne napadajući. I ne zaboravite na moju prvu i glavnu zapovijed, koja je ujedno prva i glavna zapovijed domovinska: rađajte djecu da se ne ugasi ognjište, koje će vas grijati i koje će vam život davati.

Majka Charwaiti ispunila je prvu i glavnu zapovijed. Rodila je dvanaest sinova. Odgojila ih da nastave ispunjavati prvu i glavnu zapovijed. Otpratila ih je u život s ljubavlju i blagoslovom, očekujući da će joj oni ozeleniti starost i osunčati je mnoštvom unuka i praunuka.

U početku sve je slutilo na dobro. Na dvanaest ognjišta zarudilo je dvanaest vatri, razgoneći mrak i njegove utvare. Dvanaest ruža splelo se u jedan vijenac koji se činio neuvenljivim. Dvanaest pragova istoga doma danju milovaše sunce a noću čuvahu zvijezde nebeskinje.

A tada zaredaše nesreće, sustižući i prestižući jedna drugu. Crni glasnici počeše dolaziti majci Charwaiti, donoseći joj zle glase o smrti i nestanku njezinih sinova. Jedne joj ubi rat, tek što su omuževili. Neke joj ote tuđina, u kojoj nestadoše bez traga. Najmalodušniji od njih, pod cijenu gubitka vlastita imena, odričući se majke, preseliše u tuđi dom jer im se on učinio sigurnijim.

Sva joj je nada bio posljednji sin, naizgled krepak i odvažan. U njemu je vidjela nastavak života svoga naroda. Ali je taj posljednji sin iznevjerio i majku Charwaiti, i svoj narod, i Najviše Biće. Oglušio se o prvu i glavnu zapovijed — nije htio imati potomstva. Pa se sušio i sušio dok mu se i korijen nije sasušio. Tada ga sruši vjetar i ostatke mu pomete s površine zemlje.

Tako u zemlji majke Charwaiti zavlada tišina. Utonu u smrtni san iz koga je nije budio krik novoga života. Ne začu se u njoj više plač djeteta, ni njegov radosni gugutavi smijeh. Zamrla je pjesma. Prekinula se dvanaesttisućljetna priča prije no što bje dovršena.

Nikada nitko ne će saznati koliko je trpjela majka Charwaiti kada je, posljednja svoga naroda, umirala na kraju svijeta zatrpavana snijegom i ledom. Nikoga nije bilo kraj njezine postelje kome bi mogla prošaptati svoju posljednju želju i poruku. Nikoga od njezina roda i poroda da joj zaklopi mrtve oči. Nikoga od njezina naroda da je isprati na vječni počinak.

Zabavljeni svojim poslovima, uokolnici ni ne primijetiše da se je u zemlji majke Charwaiti ugasila i posljednja vatra. I da je tu zemlju napustila i sama smrt. Jer smisao smrti daju tek živi, samo su živi razlog njezine vremenite vječnosti. A u zemlji majke Charwaiti više nije bilo živih.

Pošto ju je napustila i smrt, zemlja majke Charwaiti prestala je opstojati. Njezina nekada presjajna zvijezda prestala je sjati na nebu. Od nje je u svemiru ostala samo crna rupa. Ali njezinim nestankom suzio se i sam svemir.

Bdiš obasjan šutnjom

Zaručnici Smrti teret zbilje vuku
i o krilu svjetla i spasenja snatre.
Sve, što vrijeme prima iz njihovih ruku,
plod je neke davno probuđene vatre.

Sve, što teži svome konačnome skladu,
protiče kroz radost, bolove i tugu.
Iz prošlosti život pruža granu mladu
i na svodu srca svija san i dugu.

U svemu je dio straha i ljepote,
koju brižno čuva tajanstveni veo.
Na izvoru duha i opaki se krote,

kruh prima i onaj, koji nije žeo.
Dok u vječnost zovu zvjezdani oltari,
bdiš obasjan šutnjom začuđenih stvari.

Riječi

Koliko ima pohranjenih riječi
u meni, a da za njih nisam znao!
Neke su klas od ploda otežao,
iz nekih tuga za životom ječi.

Gdje sam ih čuo? Sa čije su usne
u moje brazde iznenada pale
i tu čekale, kad se briga zgusne,
da bi mi bolom ili nadom sjale?

Možda me iz njih davni zanos dirne
i neka tajna u tjeskobi mori.
Možda mi iz njih plam radosti gori

i pune svjetla budu noći mirne.
Možda se zbog njih oči cvijetu dive.
U svakoj riječi i mrtvi još žive.

Problematika hrvatskog Prvotiska

22. veljače godine 1983. napunilo se 500 godina od tiskanja prve hrvatske knjige — Misala po zakonu rimskog dvora. Znamenita obljetnica te glagoljske knjige, te »prevažne hrvatske inkunabule«, proslavljena je u tijeku 1983. u nizu skupova, akademija i svečanosti u Zagrebu, Rijeci, Zadru, Gospiću i drugdje. Iako nije bilo neke doista reprezentativne središnje proslave općenarodnog značenja, može se reći da je javnost u Hrvatskoj uglavnom upoznala bitne karakteristike Misala iz godine 1483. i spoznala njegovo značenje za hrvatski tisak i za hrvatsku kulturu. U obljetničkoj godini 1983. ponovno su postavljena pitanja o mjestu tiskanja Misala 1483, o njegovim redaktorima i tiskarima, o značenju suhog tiska u njegovu kalendariju na stranici za mjesec ožujak, o načinu tiskanja, o tipovima slova, o svecima u kalendariju i dr.; ukratko: postavljena su stara i poznata pitanja, ali su ona u godini 1983. oživila i intenzivirala stare raspre između proučavatelja hrvatskog prvotiska koji različito misle o njegovu podrijetlu. Do jedinstvenih zaključaka nije se došlo, no ipak je u hrvatskim znanstvenim krugovima uglavnom nadvladalo mišljenje da je Misal 1483. tiskan negdje u Hrvatskoj — u Lici ili u Istri — a napušteno je starije stajalište da je tiskan u Mlecima. Naime, kolofon Misala (koji na žalost ne sadrži podatak o mjestu tiskanja) tiskan je samo na hrvatskom jeziku, a suvremena hrvatska glagoljska i latinička izdanja tiskana u Mlecima ili drugdje u tuđini obično su imala još i kolofon na latinskom jeziku. Dakako, postoje i drugi elementi koji podupiru postavku da je Misal 1483. tiskan na domaćem tlu. Svi ti elementi, međutim, ipak su nešto manje važni od činjenice da su hrvatski prvotisak pripravili, redigirali i financirali Hrvati, da je Hrvat glagoljaš oblikovao slova, da je Hrvat jamačno bio i slagar, i korektor, i tiskar. Izlazi da je Misal 1483 — bez obzira na to gdje je tiskan — **hrvatska** knjiga *par exellence* i to je ono bitno što prvu hrvatsku poznatu inkunabulu učvršćuje u temelje hrvatske novovjeke kulture. Na temelju toga uvjerenja pokušat ću u ovom radu iznijeti glavna mišljenja o toj znamenitoj knjizi.

1. O mjestu tiskanja Misala iz godine 1483.

Starije mišljenje da je Misal 1483. tiskan u Mlecima temeljilo se i na činjenici da je ta knjiga grafički uzorna a Mleci su već u prvom stoljeću tiskarstva bili poznato središte tiskarske vještine. Osim toga, mnogo kasnijih glagoljskih i latiničkih hrvatskih knjiga tiskano je u Mlecima pa nije bilo velikih razloga da baš prvotisak bude iznimka, to više što su u to doba postojale čvrste veze (osobito književne) između Hrvatske i Mletaka. Ipak treba odmah reći da grafička uzornost Misala nije punovrijedan dokaz da se ta

knjiga morala tiskati u nekoj reprezentativnoj i uglednoj tiskari u inozemstvu, a ne možda u maloj i neuglednoj tiskari u »hrvatskoj zabiti«. Na tiskarstvo u njegovim počecima ne možemo gledati kao na današnju grafičku industriju. Poznata tiskarska središta u prvom stoljeću tiskarstva nisu bila poznata po nekoj posebnoj tiskarskoj tehnici ili po tome što bi imala bolje i tehnički razvijenije tiskarske strojeve, već u prvom redu po vještini i umješnosti svojih grafičkih meštara, navlastito oblikovatelja slova, slovoljevača i tiskara, a i po izboru i ljepoti slova. U to doba sve su tiskare »u tehničkom smislu« bile uglavnom iste, s nekoliko bitnih dijelova (najvažniji je bio tiskarski tijesak ili preša) koji su se jednostavno i lako mogli prenositi i nisu bili posebno skupi[1]. Najveća materijalna vrijednost onodobnih tiskara bila su svakako slova a uz njih dakako i papir (ili pergamena) kao i tiskarske boje. Drugim riječima: grafička uzornost hrvatskog prvotiska posljedica je vještine hrvatskih grafičara koji su ga radili (u prvom redu onoga nepoznatog majstora koji je oblikovao glagoljska slova), a nikako posljedica znamenitosti tiskarskog središta. Ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da je glagoljaško područje u Hrvatskoj u drugoj polovici XV. stoljeća kulturno visoko razvijeno, s golemom glagoljaškom proizvodnjom, pa se u takvoj sredini i u takvim okolnostima pojava hrvatskog tiskarstva već u devedesetim godinama XV. stoljeća ne može promatrati kao iznimka ili slučajnost.

Novija mišljenja o mjestu tiskanja hrvatskog prvotiska podijelila su se i grupirala u dva najvažnija: po jednome Misal je 1483. dotiskan u Kosinju u Lici (tadanja Buška župa), po drugome tiskan je na nepoznatom mjestu, vjerojatno negdje u Istri (jer su mu i redaktori bili Istrani). Kako su ta dva mišljenja danas najvažnija i najviše obrazložena, potrebno ih je kritički raščlaniti uz prethodnu opasku da je nositelj »kosinjske struje« književnik i bibliolog Zvonimir Kulundžić a nositelj »istarske struje« Staroslavenski institut »Svetozar Rittig« u Zagrebu.

Zvonimir Kulundžić obrazložio je svoju postavku u nizu članaka, rasprava, polemika, predavanja i knjiga. Držim da su mu glavne publikacije o toj problematici knjige ***Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog Juga[2], 500. obljetnica*** *Kosinjskog misala, prve hrvatske tiskane knjige, 1483—1983*[3]. i velika rasprava *Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća Kosinj—Senj—Rijeka*[4]. U temelju Kulundžićeve postavke stoji svjedočanstvo senjskog biskupa Sebastijana Glavinića, po kojemu je Kosinj prije dolaska Turaka bio slavan u zemlji i u inozemstvu a to dokazuju (indicio sunt) »impressa Breviaria Illyrica uti legitur ad Calcem eorum, quae nunc Sacerdotibus Glagolitis in recitandis horis Canonicis serviunt, hic impressa«. Po Glaviniću, dakle, u Kosinju su se prije dolaska Turaka tiskali glagoljski brevijari, kako se to čita u njihovim bilješkama, i tim brevijarima služili su se kosinjski glagoljaši još i u doba kad je Glavinić došao k njima u vizitaciju kao biskup (oko god. 1696). O Kosinju kao prvoj hrvatskoj tiskari postoji niz navoda i prije Kulundžića (Lopašić, Smičiklas i dr.) a posebno ističem onaj prof. Stjepana Pavičića u jedinici Bužani[5]: »Nešto istočnije od Marinaca, između današnjih sela Otoka i Donjega Kosinja, postojao je prije Turaka još jedan pavlinski samostan u B-ma (Bužima — J.D.), o kojemu postoji zapis iz 1464. Po tom navodu imao je Martin Frankopan patronatstvo nad crkvom Bl. Djev., koja se zvala opatijska. Ruševine toga samostana spominje i biskup Sebastijan Glavinić u svom opisu Like iz godine 1696. I danas se taj položaj zove 'Kloštar', u čemu je najbolji dokaz, da je samostan postojao na tom mjestu. Nalazio se prema tome na povisokom humu, na kojem je kasnije izgrađena crkva sv. Petra, za koju se zna, da je podignuta od ostataka

stare crkve. Sudeći po 1464. godini taj su samostan pavlini sagradili mnogo prije nego Draškovići u Zažićnu. To je i najstarija ustanova te vrste u B-ma, koja je u svom kraju imala i veliko uljudbeno značenje. Spomenuti Glavinić navodi, da su u Kosinju tiskani glagoljski brevijari, koji su još u njegovo vrijeme služili glagoljašima. Nema sumnje, da su taj posao obavljali učeni i vrijedni pavlini toga samostana, jer su pavlini i inače po tim našim krajevima čuvali glagoljsku predaju. Po tom pavlinskom samostanu, a pogotovu po toj tiskari izišao je Kosinj osobito na glas, te je stoga još koncem 17. st. Glavinić mogao zabilježiti predaju, da je to mjesto prije Turaka nadaleko poznato.« Razvidno je, dakle, da glagoljaška tiskara u Kosinju nije spekulacija, nego činjenica o kojoj postoji vjerodostojan povijesni izvor. Danas se u znanstvenim krugovima kao proizvod kosinjske tiskare općenito prihvaća glagoljski brevijar iz godine 1491, što se čuva u Knjižnici sv. Marka u Mlecima, a na koji je posebno upozorio Kulundžić[6].

Zvonimir Kulundžić povezao je hrvatski prvotisak s kosinjskom tiskarom tvrdeći da je Misal 1483. tiskan u Kosinju. Kulundžić je u suhom tisku na drugoj strani kalendarija Misala (mjesec ožujak) pročitao ime BROZ i protumačio da je to poznati buški glagoljaš žakan Broz Kolunić, pisar Korizmenjaka iz godine 1486. Kulundžić drži da je Broz bio jedan od čimbenika u izradi prvotiska, a da je iza čitavoga tog posla stajao Anž VIII. Frankopan Brinjski. Činjenica je da su i žakan Broz i Anž VIII. Frankopan Brinjski u doba tiskanja Misala vezani na ovaj ili onaj način uz hrvatsko glagoljaštvo, a posebno uz kosinjsko područje, odnosno bušku župu. Budući da je predložak prvotiska znameniti rukopisni Misal krbavskog kneza Novaka iz 1368, »ličko« podrijetlo prvotiska može također poduprijeti postavku da je on i tiskan u Lici, prije turskih provala izrazito glagoljaškom području. Napokon, i senjska i riječka glagoljaška tiskara tiskale su misale pa nema posebnog razloga da to ne bi prije njih učinila i kosinjska. Misal je najvažnija i najuglednija kanonska knjiga i sigurno je da je takva knjiga morala biti »tiskarska težnja« naših prvih tiskara glagoljaša, to više što su kao uzor imali niz prekrasnih rukopisnih glagoljskih misala. Svakako, Kulundžićeva kosinjska postavka u svezi s hrvatskim prvotiskom utemeljena je na nizu vrlo vjerojatnih odnošaja između početaka hrvatskog tiskarstva i tako izrazitog i istaknutog glagoljaškog područja kao što su bili Bužani u doba Frankopana, a i senjska biskupija u cjelini (uz modrušku i otočku biskupiju).

Kulundžićevu postavku osporava u prvom redu Staroslavenski institut »Svetozar Rittig« u Zagrebu. Tu su još i neki stručnjaci pojedinci, ali budući da su zamjerke manje-više iste, možemo Staroslavenski institut označiti kao najautoritativnije tijelo koje o podrijetlu i značajkama našeg prvotiska ima drugačije mišljenje od Kulundžićeva. Znanstveni radnici Instituta dr. Anica Nazor, dr. Marija Pantelić i o. Josip Leonard Tandarić iznijeli su u niz rasprava, članaka i prigodnih predavanja svoje stavove o Misalu 1483, posvećujući dobar dio tih radova polemiziranju sa Zvonimirom Kulundžićem[7]. Ono o čemu se Kulundžić i Staroslavenski institut, uvjetno rečeno, slažu jest opstojnost kosinjske glagoljaške tiskare i sveza te tiskare s brevijarom iz godine 1491. Zapravo, teško je ovdje i govoriti o slaganju, jer se opstojnost kosinjske glagoljaške tiskare dokazuje vjerodostojnim povijesnim izvorom (Glavinićevim opisom Like i Krbave iz 1696), a brevijar iz 1491. sam je po sebi grafička i znanstvena činjenica pa za te dvije stvari nije toliko bitno nečije slaganje ili neslaganje. Ipak, radi znanstvene objektivnosti treba reći da nekadašnji direktor Staroslavenskog instituta, istaknuti stručnjak za hrvatski glagoljizam, prof.

Vjekoslav Štefanić ne spominje u Hrvatskoj enciklopediji[8] gotovo potpun mletački primjerak tiskanog (kosinjskog) brevijara iz 1491, već kaže ovo: »Čini se da je prvi put tiskan jedan glagoljski brevijar negdje 1491, jer je u Vatikanskoj knjižnici sačuvan jedan tiskani kalendarski arak s uskrsnom tablicom od 1492, što je jamačno pripadao brevijaru.« Isti autor govori o tom brevijaru u Enciklopediji Jugoslavije[9] ovo: »Stampan jamačno u Mlecima 1491, ali mu se ne zna ni redaktor ni štampar, sačuvan je jedan nešto krnj primjerak u *Marciani* u Mlecima i jedan fragment u Vatikanskoj biblioteci.« O istom tom brevijaru prof. Štefanić napisao je u prvoj knjizi izdanja Pet stoljeća hrvatske književnosti[10] ovo: »Druga je po kronološkom redu glagoljski brevijar *Brvijal po zakonu rimskoga dvora* iz g. 1491. za koji zbog defektnosti jedinog primjerka ne bismo također znali gdje je štampan, da nije jednog podatka s kraja XVII. stoljeća po kojem izlazi da je mjesto njegova štampanja Kosinj u Lici.« Jasno je da je prof. Štefanić na koncu prihvatio Glavinićev opis kao vjerodostojan izvor, a time je došao na istu onu poziciju na kojoj je — bar što se tiče kosinjske tiskare i brevijara 1491 — stajao od početka i Zvonimir Kulundžić. Na toj je poziciji danas i Staroslavenski institut, ali se ipak i unutar Instituta javljaju stanovite sumnje čak i u Glavinićevo svjedočanstvo. Tako o. Leonard Tandarić piše: »Ne možemo također ništa bezuvjetno tvrditi ni o tzv. 'kosinjskom' brevijaru jer nije sačuvan zadnji kvaternion na kojemu redovito stoji kolofon, iako po mnogim okolnostima taj brevijar iz 1491. dolazi u obzir kao knjiga tiskana u Kosinju; (3) Glavinić tvrdi da se glagoljaši u njegovo vrijeme služe tim brevijarima, a njegov je zapis dvjesta godina mlađi od naših inkunabula: nakon 'kosinjskog brevijara' izašla su bar još četiri izdanja brevijara, od toga dva nakon tridentske reforme (što je za upotrebu liturgijskih knjiga vrlo značajno!). Pitanje je je li Glavinić bio baš u svemu načistu s glagoljskim knjigama, i može li se uopće prihvatiti tvrdnja da glagoljaši još upotrebljavaju te brevijare (mogao ih je prigodom vizitacije samo vidjeti u sakristijama i župnim uredima), jer je teško vjerovati da se netko služi knjigom starom dvjesta godina, koja osim toga ne odgovara suvremenim liturgijskim propisima nakon Tridentskog koncila. Glavinićev podatak ostat će nam nejasan i nedorečen sve dok se ne nađu određenije potvrde, iako će biti uvijek važno upozorenje.«[11] Budući da su Tandarićeve tvrdnje vrlo važne za istraživanje početaka hrvatskog tiska, potrebno ih je kritički raščlaniti. Ne može se održati tvrdnja da je Glavinićev podatak nejasan i nedorečen. Glavinić jasno kaže da su ilirski brevijari dokaz *(indicio sunt)* za kosinjsku slavu u zemlji i inozemstvu. On jasno piše *impressa breviaria illyrica* (tiskani ilirski brevijari) i jasno piše *hic impressa* (ovdje tiskani, tj. u Kosinju); on nadalje jasno piše *quae nunc sacerdotibus glagolitis in recitandis horis canonicis serviunt* (koji — tj. brevijari — sada služe glagoljašima u čitanju kanonskih časova). Ne može dakle biti predmet rasprave o tome je li Glavinić bio »baš u svemu načistu s glagoljskim knjigama« jer on nije ni o čemu raspravljao, nego je napisao ono što je vidio boraveći u Kosinju. To što je vidio, zapisao je jasno i točno. Što se pak tiče tvrdnje kako je dvojbeno da bi se kosinjski glagoljaši služili brevijarima starim dvjesta godina, i to još nakon Tridentskog sabora, treba kao odgovor navesti prof. Štefanića: »Nakon predradnja Klementa VII. i Pavla IX. raspravljao je tridentski crkveni sabor o reformi časoslova i konačno prepustio papi, da provede potrebitu reformu. To je proveo Pio V. izdanjem Rimskog b. (revijara) i bulom Quod a nobis od 9. VII 1568, kojom je propisao rimski b. svim crkvama i svećenicima, gdje nemaju u upotrebi bar dvije stotine godina vlastiti brevijar. (...) Poslije tridentske reforme brevijara (1568) izdavanje liturgijskih knjiga bilo je pridržano Svetoj stolici, a starih je glagoljskih brevijara nestajalo. Nastalo je dugotrajno natezanje, tko i kako da priredi i izda

reformirane liturgijske knjige za glagoljaše, dok nije napokon stvar preuzela u svoje ruke rimska Kongregacija za širenje vjere (Propaganda) koja je posao povjerila franjevcu Rafaelu Levakoviću. On je najprije priredio Misal (1631), a zatim i Brevijar rimski slavenskim jezikom koji je tiskan u tiskari Propagande u Rimu 1648. (...) Nezadovoljstvo hrvatskih glagoljaša s Levakovićevim izdanjem kao i dugogodišnja nestašica brevijara (od 1561 do 1648) pospješili su opadanje glagoljskoga bogoslužja.«[12] Iz ovih Štefanićevih podataka očito proizlazi da su se kosinjski glagoljaši mogli služiti starim brevijarima i četrdesetak godina nakon izlaska Levakovićeva brevijara, a da Glavinićev podatak iz 1696. nije ni nejasan ni nedorečen.

Držim da je u raspravljanju o mjestu tiskanja hrvatskog prvotiska prijeko potrebno kao temelj uzeti organizaciju i djelatnost redova na glagoljaškom području, osobito organizaciju i djelatnost pavlina, tih najvažnijih glagoljaša u Lici, Hrvatskom primorju i Istri. Već je profesor Stjepan Pavičić bez pričuve označio pavline kao prve hrvatske tiskare[13]. Posebno je dragocjen rad dr. Mihovila Bolonića *Crkveni patronat na području senjsko-modruške biskupije*[14], u kojemu je podrobno i pouzdano obrađena djelatnost samostana pod patronatom Frankopana, a pavlini tu imaju središnje mjesto. Bolonić kaže: »Nas ovdje posebno zanimaju oni pavlinski samostani koji su se nalazili na teritoriju vladavine knezova Frankopana i koji su svi od reda bili frankopanske zadužbine, kao što su samostani: Sv. Spasa i sv. Jelene u Senju (i s njima u vezi hospicij sv. Kuzme i Damjana u Baški na otoku Krku), sv. Nikole na Gvozdu, sv. Marije u Crikvenici, sv. Marije u Novom Vinodolskom i sv. Marije u Zažićnu. Svi su ovi samostani (uz još druga dva samostana u Istri — Čepić i Sv. Petar u šumi) bili na posjedima krčkih knezova Frankopana i sačinjavali su hrvatsko-istarsku ili gvozdansku vikariju hrvatske pavlinske provincije. Kako je to područje u kasnom srednjem vijeku bilo izrazito glagoljaška domena, stoga su se i pavlini gvozdanske vikarije — za razliku od onih u sjevernoj Hrvatskoj — služili isključivo glagoljskim pismom i hrvatsko-slavenskim bogoslužjem. Stoga su i njihove isprave pisane uglavnom glagoljicom o čemu nam svjedoče brojne njihove isprave i darovnice. Stoga se i u búli pape Julija II od 11. svibnja 1504. za redovnike te hrvatsko-istarske vikarije kaže da su 'redovnici slavenskog jezika' (fratres sub lingua sclava).« Središnji samostan pavlinske hrvatsko-istarske vikarije bio je Samostan sv. Nikole u Gvozdu (utemeljen oko god. 1390), a njegov vikar bio je istodobno i vikar (provincijal i vizitator) gvozdanske vikarije. Bolonić ističe: »Uz ovaj matični pavlinski samostan sv. Nikole na Gvozdu posebno je vezano ime fra Stanislava, vikara istog samostana, kojega spominju izvori od god. 1444. do 1475. i to uvijek kao vikara, tj. kao vrhovnog starješinu (provincijala) svih pavlinskih samostana južne Hrvatske i Istre.«[15] Zanimljivo je da je jedan od najznačajnijih darovatelja toga samostana bio Ivan Anž VIII. Brinjski, »krčki senjski i modruški i pročaja knez«, dakle baš onaj Frankopan uz kojega Kulundžić vezuje izdavanje hrvatskog Prvotiska. U jednoj se glagoljskoj ispravi spominje da 1. travnja 1495. Anž Frankopan Brinjski daruje Samostan sv. Mikule na Gvozdi jer je pred njega došao »v gospodinu Bogu poč'tovani muž' i otac', fratar Anton, budući va to vrime vikariš crik've s(ve)toga Mikule na Gvoz'di modruškom, i vižitatur Hrvat' i Istrie, proseći nas umilenim zakonom pomoći crikvi r(e)č(e)noi«[16], a tu je opet naglašeno da je vikar Sv. Nikole vizitator Hrvata i Istre. Na temelju izvora posve je jasno da su u doba tiskanja Misala 1483. i Brevijara 1491. hrvatski redovnici glagoljaši pavlini bili organizirani u jedinstvenu hrvatsko-istarsku vikariju, a to organizaciono jedinstvo moralo je imati upliva na redakciju hrvatskog prvotiska, dakako pod pret-

postavkom da prihvatimo pavline glagoljaše kao glavne čimbenike u njegovu izdavanju. Pod tom pretpostavkom rješava se također i dilema Lika ili Istra, budući da su u to doba i Lika i Istra u jednoj glagoljaškoj vikariji s jednim strašešinom koji stoluje u Modrušu pod patronatom Frankopana. Jasno je onda da se Misal 1483. nije mogao tiskati izvan redovničke glagoljaške organizacije i da se njegovo tiskanje može lokalizirati ako se uzmu u obzir opće značajke organizacije. Takozvani »lički« ili »istarski« elementi hrvatskog prvotiska u biti su elementi jednog jedinstvenog glagoljaškog redovničkog kompleksa u kojemu su i Lika i Istra integralni dijelovi, a ne dijelovi koji bi se mogli suprotstaviti kad se govori o mjestu tiskanja Misala 1483. ili o njegovoj redakciji.

2. O redakciji Misala iz godine 1483.

Hrvatski Prvotisak svakako su redigirali i tiskali domaći ljudi glagoljaši. Na temelju svestrane usporedbe Prvotiska i njegova predloška — Misala krbavskog kneza Novaka iz godine 1368 — u svom radu Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368.[17] dr. Marija Pantelić zaključila je da je Prvotisak djelo Istrana, a oprezno nabacuje i pretpostavku da je Istra mogla biti i mjesto njegova tiskanja. Dr. Marija Pantelić temelji svoje zaključke na komparativnoj jezičnoj analizi Novakova misala i Prvotiska. Ta analiza pokazuje neke jezičnoredaktorske osobitosti Prvotiska, što ih autorica označuje kao istarske, preciznije buzetske (bezjačke). Nadalje, autorica u sloju istarskih svetaca što su uneseni u Kalendar Prvotiska također vidi njegovo istarsko podrijetlo a zapis žakna Jurja u Novakovu misalu upućuje autoricu na zaključak da je tiskanje Misala 1483. moglo biti vezano uz Istru. Odmah u početku treba naglasiti da u novije vrijeme liturgijske osobitosti prvotiska ne znače za sve predstavnike Staroslavenskog instituta bitan element u određivanju podrijetla prvotiska. Tako npr. dr. Josip Leonard Tandarić kaže: »Uostalom, liturgijske osobitosti prvotiska misala nitko ne uzima kao odlučujući čimbenik za njegovu ubikaciju, premda bi se u tom smislu mogle uzeti sekvencije koje su karakteristične samo za istarsko područje.«[18] Ako bismo se složili s dr. Tandarićem, onda bi za »istarsku pretpostavku« ostale uglavnom jezične osobitosti Prvotiska, zatim zapis žakna Jurja iz Roča, kao i činjenica da se Novakov misal nalazio 1482. u Istri.

Spomenuta usporedba Novakova misala i Prvotiska, što ju je izvršila dr. Marija Pantelić, uzoran je znanstveni rad i svakako je dragocjen prilog proučavanju problematike hrvatskog prvotiska. Ipak, zaključci što ih je autorica donijela mogu se podvrći kritičkoj raščlambi. Treba reći da se nije dostatna pozornost posvetila okolnosti da je Novakov misal individualno rukopisno djelo namijenjeno jednom čovjeku (jednoj crkvi), a hrvatski je prvotisak djelo tiskano u nekoliko stotina primjeraka i očito namijenjeno cijelom hrvatskom glagoljaškom području. Ta se okolnost inače premalo uzima u obzir u raspravljanju o Prvotisku[19]. Dakako, individualnost Novakova misala ne poima se ovdje u nekom redaktorskom smislu, već u činjenici da je Novak pisao misal »za svoju dušu« i nije razmišljao o tome hoće li njegova uporabna vrijednost odgovarati vrijednosti misala kao glavne kanonske knjige. Knez Novak, imajući za predložak jedan zadarski misal (kako je to dokazala dr. Marija Pantelić), nije imao nikakve potrebe u svoj misal unositi istarske lokalne svece ako ih nije bilo u zadarskom predlošku. Suprotno tome, priređivači hrvatskog Prvotiska posve su sigurno bili svjesni da je tiskana knjiga nešto drugo od rukopisnog kodeksa i da prvotisak neće u svojoj uporabi biti ograničen na jednu

crkvu, na jedno mjesto, nego da će služiti svim hrvatskim glagoljašima — i Dalmatincima, i Ličanima, i Primorcima, i Istranima. Zato i tzv. istarske elemente Prvotiska, po kojima se on razlikuje od Novakova misala, ne treba promatrati kao dokaz da je on redigiran na istarskom tlu, već kao svjesne zahvate redaktora — ma tko oni bili i ma gdje se nalazili — u njihovu nastojanju da Prvotisak pokrije cijelo glagoljaško područje u skladu s teritorijalno-administrativnom organizacijom redova. Bez obzira na to jesu li priređivači bili pavlini hrvatsko-istarske vikarije ili franjevci trećoreci (kako drži dr. Marija Pantelić), činjenica je da su i jedni i drugi djelovali na širokom glagoljaškom području od Zadra do zapadnih obala Istre i da je sigurno u to doba bila snažna fluktuacija redovnika na cijelom tom području. Nedvojbeno je redovnika Istrana bilo u ličkim samostanima i redovnika Ličana u istarskim samostanima. Istraživanja pokazuju da je u to vrijeme među zadarskim franjevcima trećorecima bilo Ličana i Bosanaca.[20] Ta zar nije istaknuti hrvatski glagoljaš, već spomenuti vikar Stanislav, koji je preko 30 godina bio provincijal hrvatsko-istarskih pavlina, bio Poljak po podrijetlu? Pokazuje se da lokalni ili regionalni elementi u redakciji staroslavenskih kanonskih tekstova ne mogu poslužiti kao posve siguran putokaz za ubikaciju kodeksa, pogotovu ako su ti kodeksi tiskani pa im je uporaba neusporedivo šira i svestranija od onih rukopisnih. Ponovno naglašavam da u hrvatskom glagoljaškom fenomenu redovi imaju presudnu ulogu i da se hrvatsko glagoljaštvo ne može sustavno istražiti ako se ne istraži djelovanje i organizacija redova. U tom svjetlu treba promatrati i odnošaj latinaši—glagoljaši koji se prečesto naglašavao kao antagonistički. Kako se, recimo, može prihvatiti pretpostavka o antagonizmu između glagoljaša i latinaša unutar pavlinskog reda ako je jasno da su im uprava i djelovanje zajednički? Još je manje umjesno atomizirati hrvatsku glagoljsku književnost — i liturgijsku i neliturgijsku — na području koje je u redovničkom smislu očito bilo vrlo jedinstveno.

Poseban je problem hrvatska jezična redakcija staroslavenskih tekstova, pa tako i jezična redakcija Prvotiska. Dr. Marija Pantelić svestrano je osvijetlila jezične redaktorske zahvate u tekstu Prvotiska i usporedila ih s tekstom Novakova misala. Na temelju svojih istraživanja zaključila je ovo: »Slika jezičnih varijanata po kojima se razlikuje misal Prvotiska od svoga glavnog predloška Novakova misala otkrila je sjeverne — istarske redaktore Prvotiska hrvatskoglagoljskog misala iz 1483. koji su, spremajući ga za štampanje, popravljali tekst Novakova misala prema svojim istarskim kodeksima i unosili u nj mlađe jezične inovacije i elemente svoga govora i ortografije.«[21]

Zvonimir Kulundžić suprotstavlja se zaključku Marije Pantelić glede jezičnih elemenata u redakciji Prvotiska i oslanja se na mišljenje o jezičnoj jedinstvenosti čakavskog govornog područja, kojemu u doba tiskanja Misala 1483. pripada i Lika. Kulundžić drži, pozivajući se na radove istaknutoga hrvatskog jezikoslovca dra Dalibora Brozovića, da se u predmigraciono doba, tj. u doba prije turskih provala na čakavsko područje, ne može govoriti o nekim govornim istarskim specifičnostima u okviru čakavskoga narječja, niti bi te specifičnosti mogle biti presudne u ubikaciji Prvotiska. Kulundžić drži da se lička čakavština na koncu XV. stoljeća nije razlikovala od istarske pa se onda i ne može tvrditi da su neki jezični elementi u Prvotisku baš istarski zato što nam danas djeluju kao istarski. Ti su elementi, po Kulundžiću, u predmigraciono doba isto toliko lički koliko su i istarski[22].

To je Kulundžićevo mišljenje podvrgao vrlo oštroj kritici o. Leonard

Tandarić[23], koji, između ostalog, kaže: »Drugo je pak to da Istra i danas sačinjava s ostalim hrvatskim dijalektima jedinstvenu jezičnu cjelinu, a drugo je da su pojedini govori unutar nekog dijalekta imali svoje osobitosti. Prema Kulundžiću ispada da su Turci krivi i za različitost naših dijalekata, iako jest istina da je tursko prodiranje i seobe poremetilo nekadanje odnose između pojedinih dijalekata i govora. Pozivati u pomoć istraživanja prof. Brozovića znači ne poznavati rezultate njegova istraživanja, a zapravo nemati jasnih pojmova o najobičnijim jezičnim činjenicama (drugo je jezik kao cjelina, drugo je dijalekat kao cjelina, a drugo su razlike među poddijalektima — govorima unutar nekog dijalekta. O tome je suvišno i govoriti. Svakako, ovakva interpretacija kakvu izvodi Kulundžić morala bi prof. Brozovića zaprepastiti.) Kulundžić naime u svojem predavanju tvrdi da nije bilo razlike u govoru od Zagreba do Istre, a na jug do Splita. Za hrvatsku historijsku dijalektologiju to je doista otkriće vrijedno posebne pažnje jer ga se do danas nitko nije ni sjetio, a kamoli njime nešto dokazivao.«

Rezoniranje o. Leonarda Tandarića načelno je ispravno, ali je djelomice intonirano ironično, a tu ironija nije umjesna. Naime, iako se ne može reći da je dr. Tandarić znanstveno pogriješio, može se reći da je on neke bitne stvari zapostavio. Zapostavio je npr. činjenicu da je čakavsko područje u predmigraciono doba jezično jedinstvenije nego što je danas. Ta se jedinstvenost nije mogla drugačije očitovati nego tako da su pojedini čakavski govori bili međusobno sličniji nego što su to danas ili u postmigraciono doba uopće. Napokon, teško je rekonstruirati čakavski govorni jezik predmigracionog doba ako nam o njemu svjedoče samo pisani dokumenti, a pisani jezik nikad nije bio savršeni odraz govornog jezika, to više što su oni koji su te dokumente pisali očito težili poopćavanju pisanog jezika. Neliturgijske čakavske tekstove katkad su pisali (ili prepisivali) u jednom govornom području pisci (i pisari) koji nisu morali biti iz toga govornog područja (fluktuacija redovnika!). Na jezičnu hibridnost neliturgijskih tekstova već je upozoreno (Štefanić i dr.). O tom problemu sustavno i dokumentirano piše Eduard Hercigonja, danas nedvojbeno najsvestraniji i najdublji proučavatelj hrvatskog glagoljizma[24]. Profesor Hercigonja s punim pravom vidi svjesne tendencije u jezičnim zahvatima hrvatskih glagoljaša, pisaca i pisara neliturgijskih tekstova. Iako prof. Hercigonja visoko poštuje izvršene jezične analize pojedinih glagoljskih kodeksa, kojima je svrha da se ti kodeksi jezično lokaliziraju, on zahtijeva i sintetski pristup jeziku kodeksa: »Imperativ jezikoslovnih istraživanja usmjerenih u pravcu takve sinteze zacijelo je i pronalaženje i isticanje činitelja koji pokazuju da su bolji glagoljaški pisci, na određen način, provodili (ili barem pokušavali dosljedno provesti) jedinstvenu jezičnu redakciju svojih prijevoda, obrada i prijepisa u zbornicima čak i onda kada se radilo o sadržajno krajnje raznovrsnim tekstovima iz različitih izvora gdje se u prvi mah čini da nema mnogo zajedničkoga i gdje izgleda da je svaki prilog pisan 'svojim' jezikom.«[25] Prema tome, kad se govori o jezičnoj jedinstvenosti čakavskoga područja u predmigraciono doba, ne niječu se razlike između pojedinih čakavskih govora, koje su očito postojale. Sigurno je da su postojale govorne razlike čak i između susjednih naselja. Jezična jedinstvenost čakavskog područja u predmigraciono doba odnosi se zapravo na neliturgijske tekstove, u kojima dakako ne možemo tražiti hrvatski jezični standard, ali u kojima možemo tražiti i naći neke jedinstvene jezične elemente koji posve sigurno svjedoče o težnjama da se konstituira čakavski književni jezik. Te su težnje sigurno imale u prvom redu praktičnu podlogu (tekstovi su morali biti i jezično što komunikativniji na što većem području), ali su one, po mom mišljenju, naravno izvirale i iz jedinstvene organizacione strukture glagoljaških redova. Mora se pretpostaviti da su npr. istarske i ličke pavline (ili franjevce trećorece) glagoljaše vezivale i neke jedinstvene jezične pisane spone koje su bile katkad izvan i iznad govornih čakavskih elemenata po kojima su Istra i Lika u predmigraciono doba bile jezično iste ili različite. Zato se i tzv. lokalni ili regionalni jezični elementi u glagoljaškim tekstovima ne mogu uvijek sigurno uzeti kao dokaz da je tekst nastao na području za koje su ti jezični elementi značajni prema današnjem stanju u govoru toga područja.

Dakako, Misal 1483. nije neliturgijski tekst, već strogo litirgijski staroslavenski tekst hrvatske redakcije. Tu bi se redaktorski jezični elementi mogli s više razloga uzeti kao podloga za lokalizaciju redakcije. To je u svojoj raščlambi i usporedbi Novakova misala s Prvotiskom učinila dr. Marija Pantelić, kao što je već spomenuto. Njenoj usporedbi i raščlambi ne može se prigovoriti, ali je dr. Marija Pantelić jezično-redaktorske zahvate u Prvotisku, po kojima se Prvotisak razlikuje od Novakova misala, presigurno vezala uz Istru. Zamjene *u* iz Novakova misala s *o* u Prvotisku (*modar — mudar, modrost — mudrost, tropi — trupi, suprog — suprug, Avgostino — Avgustinu*) navele su autoricu da tu činjenicu (uz neke druge) promatra kao značajku istarskog lokalnog govora redaktorova i da je uzme kao jedan od dokaza da su redaktori Prvotiska bili Istrani. Međutim, ta zamjena mogla je nastati i zbog sličnosti grafema *u* i *o* u glagoljici[26], a ne može se odbaciti ni pretpostavka da bi se takvih *o* našlo i u »ličkim« redakcijama staroslavenskih tekstova. Napokon, u neliturgijskim hrvatskim tekstovima iz Like u to doba obična je riječ *sobota*[27] a ta bi sobota (zbog svoga *o* mjesto *u*) u nekoj redakciji staroslavenskog teksta mogla također djelovati kao element istarske redakcije.

3. Zapis žakna Jurja iz Roča

U Novakovu misalu nalazi se zapis žakana Jurja koji glasi:

CITO, CITO[28] štampa naša gori gre
tako ě hoću da naša gori gre
.č.u.o.b.m(ě)s(e)ca ijuna .i.i.e.d'ni (26.VI.1482)
to bě pisano v grade Izule
to pisa Juri žakan6 iz' Roča
B(og6) mu pomagai i v'sem' ki mu
dobro otě

Dr. Marija Pantelić komentira zapis ovako: »Zapis govori o štampi, o zavičaju žakna Jurja i donosi datum Jurjeva privremenog boravka u Izuli (Isola) zajedno s Novakovim misalom. Zašto se nosio kodeks? Da li u štampariju da se iz njega slaže novi misal. Da li zbog rezanja slova za tisak ili se nosio da netko po Nk (Novakov misal — J.D.) redigira, napravi prijepis koji će onda ići u štampariju kao predložak slagarima.«[29]

Iako bilješka žakna Jurja, barem na prvi pogled, djeluje sadržajno jasno, izazvala je nekoliko različitih tumačenja. Njen početak neki čitaju *vita, vita* (Staroslavenski institut), a neki *cito, cito* (prof. Marko Orešković, Zvonimir Kulundžić). Teško je objasniti smisao riječi *vita* jer bi to latinski i talijanski značilo *život*, a to nije u logičnoj svezi s ostalim tekstom bilješke. Zato neki i

tumače tu riječ kao vlastito ime pa bi to bio neki Vita (Vitalij?) kome žakan Jurij upućuje poruku. I riječ *cito* može se različito tumačiti. Može značiti *brzo* (prema latinskom) ili *tiho, mirno* (prema talijanskom *zitto*). Tako bismo imali ili požurivanje da se nešto što prije završi (u ovom slučaju tiskanje, odnosno prijenos tiskare nekamo), ili nekakav poziv na konspiraciju u radu na tiskanju (iako je teško objasniti čemu konspiracija). No, bez obzira na to piše li tu *vita*, ili *cito*, i bez obzira na pravo značenje tih riječi, može se prihvatiti da je to afektivan izraz, u prvom redu zato što se ponavlja. Žakan Jurij očito je uzbuđen, a to uzbuđenje svakako je u svezi s konstatacijom da »štampa naša gori gre«. I izraz »gori g're« također je različito tumačen. S jedne se strane tvrdi kako to znači da naš (tj. glagoljaški) tisak napreduje, a s druge strane (Kulundžić i Putanec) tvrdi se da to »gori« treba pojmiti u prostornom, tj. zemljopisnom smislu, pa bi onda to značilo da naš tisak (naša tiskara?) odlazi gore u unutrašnjost, u Modruš (Putanec), odnosno u Kosinj (Kulundžić). Ako bismo prihvatili da »gori gre« znači »napreduje«, morali bismo pretpostaviti da žakan Jurij govori o *nastavku* tiskarskog posla jer ne može nešto napredovati ako već nije prešlo stanoviti razvoj. To bi značilo da je žakan Jurij svoju bilješku zapisao kad je tiskarski rad na Misalu već odmakao. No, u tom slučaju afektivnost izraza *vita, vita,* odnosno *cito, cito* ne bi bila tako uvjerljiva kao kad bi Jurij želio onim »gori gre« istaknuti da je glagoljaški tisak baš počeo. Zato držim da *gori gre* ne znači ni »napreduje« ni »ide gore« u fizičkom (zemljopisnom) značenju, već da znači »stiže«, »baš dolazi«, »(nenadano) nailazi«, »nadolazi«, »rađa se«, dakle ima značenje latinskog *supervenio, 4* (tal. sopravvenire ili sopraggiungere), a ne *procedo, 3.* ili *ascendo, 3.* To svoje mišljenje temeljim na značenju izraza *gori ide hip* u Karlobaškoj likaruši iz godine 1603 (prepisanoj iz starijih glagoljskih predložaka), u kojoj imamo ovakvu konstrukciju: »Kada se žena trudi da ne more roditi, vazmi sviću blagoslovenu i piši na noj ove verse: Jako svaki mladenac muškoga spolu razverzaje ložesno sveto Nareč(e)t se Gospod(i)ne; i daj joj tu sviću deržati u desnu ruku goruću, a ti ki umiš, pošapći joj u desno uho, kada joj *gori ide* (potcrtao J.D.) hip, ovu veras niže pisani trikrat... (itd.).«[30] U ovom kontekstu *kada joj gori ide hip* sigurno, znači *kad joj (na)dođe trenutak (da rodi).* Zato i *gori gre* u Jurjevu zapisu možemo razumjeti kao Jurjevo isticanje da se naša (glagoljaška) štampa upravo rađa, da baš dolazi, da je baš sad tu na našem tlu, a ne možda negdje izvan zemlje. Svakako je i to *gori gre* afektivno obojeno a dopušta tumačenje da se radi o Jurjevoj radosti što su došla izlivena slova iz inozemstva (Italije, Venecije), ili o radosti što se Misal konačno počeo tiskati, bilo u Istri, bilo u Kosinju.

Svoj zapis Jurij nastavlja izjavom *tako ja oću da naša gori gre,* što se tumači tako kao da je Jurij morao biti neki čimbenik u izdavanju Prvotiska. Naime, ta se izjava obično čita tako da se rečenični naglasak stavlja na riječ *ja,* tj. kao da žakan Jurij hoće »da naša gori gre«, dakle da »naša gori gre« njegovom voljom, njegovom odlukom. Međutim, ako se uzme da je i ta izjava afektivno obojena, a to bi bilo u skladu s prethodnim tekstom Jurjeve bilješke, onda bi rečenični naglasak bio na riječima *tako* i *naša.* Time se i njen smisao mijenja. Jurij ne izražava svoju odluku (ili neku svoju funkciju), već svoju radost. Kao da Jurij kaže: »*tako* ja želim«, »*tak ja volim*«, »*to* ja volim« da *naša* štampa (dakle naša glagoljaška i hrvatska) otpočne, da se pojavi, da počne s radom.

Bilješku žakna Jurja iz Roča u Misalu treba, po mom sudu, promatrati kao afektivnu izjavu glagoljaša koji je osobito sretan što je došlo vrijeme

da se tiska prva hrvatska knjiga na domaćem tlu. Držim da se iz te izjave ne mogu izvući uvjerljivi zaključci kako je žakan Jurij bio neki odgovorni čimbenik u izdavanju i tiskanju Misala iako je mogao imati i neku posve tehničku ulogu. Napokon, i dr. Marija Pantelić postavlja pitanje zašto je *nosio* kodeks, dakle i ona žaknu Jurju dodjeljuje »tehničku« ulogu.

4. Suhi tisak u kalendaru Misala 1483.

Zvonimir Kulundžić otkrio je na stranici kalendarija za ožujak u Prvotisku niz od deset suho otisnutih (bez tiskarske boje) glagoljskih slova. On je ta slova ispitao i pročitao ih ovako: GBDKGBROZŽ i u njima vidio siglu s ovim značenjem: *G*ospodu *B*ogu *d*ika i *k*raljevstvo *g*rešni *B*roz žakan.[31] Kulundžićevo čitanje i dešifriranje suhog tiska u Misalu 1483. izazvalo je mnoge rasprave. Činjenica je da je u tom nizu slova teško čitljivo četvrto, sedmo i osmo. Zato su neki osporavali da su sedmo i osmo slovo R i O, već su tvrdili da je tu jedno slovo, i to V (dr. Valentin Putanec, dr. Anica Nazor i dr.). Dakako, u tom bi slučaju otpala kombinacija s Brozom kao čimbenikom u izdavanju Prvotiska jer bismo imali ovaj niz glagoljskih slova: GBDV(?) GBVZŽ. I taj pretpostavljeni niz neki su pokušavali dešifrirati vežući ga po značenju uz Zažićno u Buškoj župi. O čitavoj toj problematici govori dokumentirano Kulundžić u knjizi *500. obljetnica Kosinjskog misala*[32]. Iako je njegovo polemiziranje s protivnicima i osporavateljima njegova čitanja suhog tiska u Misalu vrlo oštro, često i bezobzirno, rekao bih da su njegova obrazloženja uvjerljivija, točnija i logičnija od onih što ih iznose njegovi protivnici. Zato ja ne bih o tome raspravljao, nego bih dodao nešto u svezi s onim tumačenjima suhog tiska koja mu niječu bilo kakvo značenje. Naime, neki u tom nizu suho otisnutih glagoljskih slova vide niz slučajno složenih slova koja su trebala poslužiti kao podloga ispod onog dijela papira (ili pergamene) na kojem nije bilo teksta (kao što je baš slučaj na stranici kalendarija za ožujak). To misli Mladen Bošnjak, koji kaže: »Kod inkunabula se više puta nailazi na suhi tisak umjesto praznina. Tiskar, kad mu ponestane potrebnih dijelova za ispunjavanje određenih prostora za praznine, poreda suvišna slova. Obično su to sami vokali, koji se manje upotrebljavaju, kao što su i na ovom mjestu u našem prvotisku, gdje su trebale doći praznine, suho otisnuti sami vokali bez ikakve namjene.«[33] Dakako, ovo s vokalima bit će *lapsus calami* jer se u suhom tisku na stranici kalendarija za ožujak nalazi samo jedan vokal (O), a sve su drugo konzonanti. Osim toga, ni ti konzonanti nisu oni koji se manje upotrebljavaju, nego su to baš učestali konzonanti. Bošnjak je načinio još jednu nekorektnost. Nije spomenuo da su na ostalim mjestima u Misalu 1483, gdje se nalazi suhi tisak, poredana u nizu *ista* glagoljska slova, i to doista vokali (npr. ě), što u suhom tisku u kalendariju za ožujak nije slučaj pa taj tisak na taj način dobiva posebno značenje i posebnu važnost. U svezi s tim možemo postaviti nekoliko posve tehničkografičkih pitanja. Zašto je slagar uzimao različita slova iz različitih pretinaca u regalu ako je samo želio popuniti prazninu u slogu? Zašto je on uzimao samo konzonante uz jedan jedini vokal, a nije se zabunio da uzme i još koji vokal? Kako to da je za druge praznine u slogu Misala nepogrešivo uzimao ista slova, i to samo vokale? Na ta se pitanja može odgovoriti jedino tako da se prihvati mišljenje kako suhi tisak na stranici kalendarija za ožujak ima posebnu ulogu, različitu od drugih suhih otisaka u Misalu. On očito nije služio »za ispunjavanje određenih prostora za praznine«.

Zaključak

U ovom sam radu pokušao sustavno iznijeti problematiku vezanu uz hrvatski prvotisak — Misal iz godine 1483. Iznio sam ona mišljenja za koja sam mislio da su važna i bitna, a zapostavio sam niz mišljenja i stavova za koja sam držao da nisu vrijedna posebne pozornosti ili da nisu dostatno stručna.[34] Uglavnom sam respektirao stavove Zvonimira Kulundžića i stavove znanstvenih radnika u Staroslavenskom institutu »Svetozar Rittig« u Zagrebu. Čitatelji će lako uočiti da se ja slažem sa Zvonimirom Kulundžićem, ali držim da to nije negativno djelovalo na objektivnost moga izlaganja. Držim čak da u ovoj problematici nije od neke posebne važnosti hoće li se netko složiti s ovim ili onim mišljenjem o našem prvotisku. Rekao bih zato da je ovdje vrlo važna korist od brojnih i nekada vrlo žučnih polemika oko Misala 1483. u tome što se hrvatska javnost snažno zainteresirala za početke hrvatskog tiska a time i za početke hrvatske novovjeke kulture. Poraslo je zanimanje za hrvatski glagoljski fenomen. To je zanimanje posebno dragocjeno ako ga pokazuje mladež jer se na žalost u našim školama premalo govori o tom hrvatskom fenomenu. Zato i stanoviti senzacionalizam koji je pratio proslave 500. obljetnice Misala 1483. nije toliko negativan koliko bi bio da je ta obljetnica bila integralni dio školske nastave u godini 1983. Bilo je dosta prigovora i Zvonimiru Kulundžiću i znanstvenim radnicima u Staroslavenskom institutu što su u svojim raspravama oko hrvatskog prvotiska prečesto nastupali suviše osobno, katkad se međusobno vrijeđajući na posve neakademski način. Ti su osobni obračuni svakako škodili znanstvenom istraživanju oko Misala 1483, i to osobito onda kad su poslužili kao temelj da se diskreditira »protivnikov« znanstveni rad. Tipičan je primjer za to kad neki Kulundžićeve postavke u svezi s nastankom hrvatskog prvotiska negiraju s obrazloženjem da Kulundžić nije znanstveni radnik, nego publicist i da nema visoku školsku spremu.[35] Međutim, činjenica je da je Zvonimir Kulundžić znanstveno vrlo opravdano već u početcima svog istraživanja promatrao hrvatski prvotisak kao rezultantu hrvatskoga glagoljaškog kompleksa i procesa u kasnom srednjem vijeku. Kulundžićeva je najvažnija znanstvena i nacionalnokulturna zasluga što je nastojao podrijetlo, postanak i redakciju hrvatskog prvotiska vezati uz one hrvatske društvene i kulturne okolnosti koje su pri koncu srednjeg vijeka bile svakako najrelevantnije.

Na koncu je potrebno nešto reći i o zahtjevu za tzv. egzaktnošću u istraživanju na području humanističkih znanosti. Budući da u kolofonu hrvatskog prvotiska nema nikakvih podataka o mjestu njegova tiskanja, mnogi skeptici a priori ocjenjuju pretpostavke o mjestu tiskanja Misala 1483. kao puka domišljanja i nagađanja.[36] Oni traže egzaktne podatke, tj. u prvom redu traže izvor na temelju kojega bi se moglo s potpunom sigurnošću reći da je Misal 1483. tiskan tu i tu. Takvog izvora zasad nema, ali to ne znači da se pretpostavke o mjestu tiskanja ne mogu znanstveno opravdati. Naime, u humanističkim znanostima nema egzaktnosti kao što postoji u tzv. prirodnim znanostima. Čak su i povijesni izvori egzaktni samo toliko što opstoje kao izvori dok ono o čemu oni govore ne mora biti istinito. Glavinićev zapis o kosinjskoj tiskari povijesni je izvor prvoga reda, ali on sam po sebi nije egzaktni dokaz da je postojala kosinjska tiskara (Glavinić je mogao i lagati!). Mi tom zapisu ipak vjerujemo jer ne možemo naći nikakav razlog koji bi nas uvjerio da je Glavinić lažno svjedočio o Kosinju. Zato su i pretpostavke o mjestu tiskanja Misala 1483. znanstveno toliko relevantnije koliko su vjerojatnije i koliko su više u skladu s općom slikom hrvatske kulture na koncu srednjeg vijeka a uoči turskih provala.

BILJEŠKE

1. Vidi o tome u Kulundžićevoj knjizi *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog Juga*, Zagreb, 1960., str. 52—57.
2. Vlastita naklada, Zagreb, 1960.
3. Nezavisna autorska naklada, Zagreb, 1960.
4. *Senjski zbornik*, II, Senj 1966., str. 167—308.
5. *Hrvatska enciklopedija*, 3, Zagreb 1942, str. 563.
6. KULUNDŽIĆ: *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog Juga, str. 10, 81—89.*
7. Osobito je to došlo do izražaja u obljetničkoj godini tiskanja Misala 1483. Čak su i prigodne proslave bile obojene »kulundžićevski« ili »staroslavenskoinstitutski«, prema tome kome su više bili naklonjeni organizatori proslava, odnosno što su držali da je oportunije, bilo znanstveno, bilo politički.
8. *Hrvatska enciklopedija*, 3, Zagreb 1942, str. 290.
9. Sv. 2, 1956, str. 200.
10. *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Zagreb 1969., str. 15.
11. O. L. TANDARIĆ: *O mjestu tiskanja hrvatskog glagoljskog misala iz 1483.*, Vjesnik franjevaca trećoredaca, god. XX, br. 4, Zagreb 1983, str. 157.
12. *Hrvatska enciklopedija*, 3, 1942, str. 290. i 291.
13. *Hrvatska enciklopedija*, 3, 1942, str. 563.
14. *Senjski zbornik*, V, Senj 1973, str. 219—317.
15. *O. c.*, str. 287.
16. Đ. SURMIN: *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898, str. 390. pod br. 260.
17. *Radovi Staroslavenskog instituta*, knjiga 6, Zagreb 1967, str. 5—108.
18. *O. c.*, str. 156.
19. O tome vidi u Kulundžićevoj knjizi *500. obljetnica Kosinjskog misala*, str. 64. i 65.
20. Tim se istraživanjima danas sustavno bavi o. Petar Runje, gvardijan Samostana sv. Mihovila u Zadru.
21. *O. c.*, str. 74.
22. *500. obljetnica Kosinjskog misala*, str. 57. i 58.
23. *O. c.*, str. 156.
24. E. HERCIGONJA: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Liber, Zagreb 1983, poglavlje »Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća«.
25. *O. c.*, poglavlje »Metodološke pretpostavke jezikoslovne analize zbornika 14/16 st.«, str. 300.
26. E. HERCIGONJA: *Odabrane perikope evanđelja iz Prvotiska*, bilješka 9, Reprint Misala 1483., Mladost—Liber, Zagreb 1971, str. XXIX Dodatka.
27. M. BOLONIĆ: *o. c.*, str. 307 (Darovnica Ivana VIII. Frankopana Brinjskog pavlinskom samostanu sv. Marije u Zažićnu).
28. U najnovijem napadaju na Zvonimira Kulundžića *(Neznanje ili patriotizam*, Marulić br. 5, 1983) J. VRANA tvrdi da to treba čitati *vita, vita.*
29. *O. c.*, str. 81.
30. Ta je likaruša nađena u ostavštini akademika Branimira Gušića a njena će transkripcija s komentarima (u redakciji dr. Vladimira Dugačkog, Ante Rukavine i Julija Derossija) izaći u Senjskom zborniku X, 1984.
31. O tome vidi posebno u Kulundžićevoj knjizi *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog Juga*, tr. 68—79, iako je tu Kulundžić drugačije razriješio siglu.
32. Str. 69—86.
33. *Reprint Misala 1483.*, Dodatak, str. XLI.
34. Tako se nisam osvrtao na novinske napadaje na Zvonimira Kulundžića jer nisu objektivni. Članak Josipa Vrane »Neznanje ili patrotizam« (Marulić br. 5, 1983) suviše je emotivan a ne donosi neke uvjerljive postavke o Prvotisku.
35. L. TANDARĆ, *o. c.*, uvodna napomena urednika; J. VRANA, *o. c.*, str. 536 — i još neki u novinskim člancima.
36. M. BOŠNJAK: *O hrvatskom glagoljskom prvotisku*, Reprint Misala 1483., str. XLI Dodatka.

Nevrijeme bez daha

1.

Sparina na sparinu
bez predaha u trku —
ustajale vode.

2.

Plah i dobrohotan
stamen na šiji zemlje
Hajko nevremena
grabiš u prazninu!

3.

Lane na čistini, gle:
meta odstrijelu lovaca.

4.

Vrijeme mu klizi niz slabine
gruva se u maglu.

5.

Ni slovo usvojio nisi
iz tablice življenja.

6.

To bdjenje s (v)remenom u
(v)remenu što hoda?

7.

Vrijeme svevremenskog nevremena
strmine u nedogled:
NEVRIJEME bez daha.

Josipovo 1981.

Za šaku dolara

Svatko od nas ima svoj datum. Datum koji grli i ljubi, ili ga se, naprotiv, ne želi niti sjetiti. Uostalom, duga je godina. Prepuna je imendana, rođendana, sjećanja, susreta, pamćenja; jednom riječju: datuma. Svatko ima svoj osobni razlog za slavlje. Ili sjetu. Lijepe uspomene. Ne da čovjek svoje datume!

Posebno su zanimljivi rodbinski datumi. Tada se obitelji okupljaju ili pak jedni drugih sjećaju. Čak i kada ne postoji nikakav odnos među članovima obitelji, postoji njihov datum. Dan kada se jedni drugih sjete. I to samo tog datuma i nikad više. Javi se: živi smo, zdravi, mislimo na vas, volimo vas, i kvit.

Moj slučaj vezan je uz određeni datum.

Kada sam postao svjestan sebe, objašnjeno mi je da imam ujaka u Australiji. Nikad ga nisam vidio, niti čuo. Ali bio je činjenica. Dokazivao je to obvezno pišući za svoj datum. Bude to jednom godišnje. Za Novu godinu. Uvijek nas se tada sjeti. Kaže, misli na nas. Voli nas do daljnjega. Čvrst je dokaz za to i pet dolara, koji nikada nisu izostali. Tako da ja pismo prvo dobro stresem, pa tek onda ga čitam. Možda nešto ispadne, nikad se ne zna.

Htio sam nešto promijeniti, ali ne u smislu dolara. Htio sam da jednom napiše malo duže pismo, i da to ne bude uvijek istog datuma. Pokušao sam ga na to privoliti, ali ništa! On ima svoj datum i točka. Jest, učinio je promjenu. Zadnji put sam iz pisma istresao deset dolara. I uz iskaze ljubavi dodao je da ga nešto probada, ali nada se, bit će dobro.

Trajalo je to naše jednomgodišnje dopisivanje godinama. I onda dođe dan. Odlučih k njemu. Malo osobnom inicijativom, malo njegovom željom, i osvanuh na međunarodnom aerodromu u Perthu. Prvi put u životu ugledah svog kariranog ujaka. Izljubismo se. Bilo je i suza (iako im zapravo ne znam razlog). Osim našeg datuma, koji je dokazivao da mi postojimo kao činjenice, drugih emotivnih naboja nije bilo. No, novi kontinent je to! Letjelo se dvadeset šest sati. Sve je zeleno. Sve miriše. Vrijedi to suza.

Bilo je lijepo. Prva tri dana. Dok se nisam odmorio. Ujak me je grlio. Suzama nikad kraja. Pa jesmo li sasjekli onu staru smokvu, je li srušen zid iza kuće, je li asfaltiran put u polje, je li živ stari Mitar, i tako redom. Napričasmo se.

Ni hrane mi nije manjkalo. Ali sanjao sam sol i papar a slador sam zamrzio do groba. Čak i sladoled!

Nekako sam ipak svikao. Posvađao se s ukusom, ošarenio se i dobio naglasak. Ušao sam u ritam i počeo. No tu sam, čini se, slabo plesao! Ujak je imao primjedbe. Emocije su istresene pri susretu. Ovo je New South Wales, no emotion! Ušao sam u radni odnos. Tu se neke činjenice mijenjaju. Ne postoji više odnos ujak—nećak. Postoji samo novac i vrijeme. Imao sam posla s poslodavcem. Ujaka nigdje! Bio sam najamnik. Nadničar. Kod svog ujaka, pardon, poslodavca.

I postade naš odnos službeni. Ugovorom određen. Isplata tjedna. U dolarima. Australskim. Stiskao sam u šaci dolare i buljio u zid. Za šaku dolara...

Nije se dugo moglo. Počeše me hvatati različite presije. Noću se okretah u krevetu. Dolari, sol i papar! Svašta sam halucinirao. Odlučih se na povratak i to obznanih poslodavcu. Raskinusmo ugovor i dobih ujaka. Priredi mi oproštajnu večeru. Opet malo o međama, dolcima i bunarima iz starog kraja, pa u avion. Ja odletjeh u visine, ujak ostade. Rastasmo se do našeg datuma.

Bilo je i suza.

NE ZABORAVITE NA
PRET — PLATU!

Rajmund KUPAREO

Svjetlo — bitni element slikarskog izraza

Toma Akvinski — vrlo škrt u metaforama — kaže da izričaj »Vidje Bog da je svjetlost dobra« iskazuje ugodu Boga-djelotvorca (»complacentia Dei opificis« — Summa Theol. I, 74, 3, 3). Bog nije stvorio boju, već svjetlo, jer, kaže isti pisac, »svjetlo se može vidjeti bez boje, ali ne i obrnuto« (ibid. I-II, 8, 3, 5). Nije nam namjera govoriti o teoriji boja. Jedino želimo istaknuti ulogu svjetla u slikarstvu.

Svjetlo, analogno govoreći, predstavlja dio duhovnoga svijeta. Navikli smo govoriti o svjetlu razuma (kažemo: Jasno! — Nije mi jasno! — shvativši ili pak ne shvativši nešto) jer »svjetlo razuma nije ništa drugo nego izraz istine« (ibid. I, 87, lc). »Kod čovjeka« — kaže isti pisac — »postoje tri vrste svjetla, kojih nemaju životinje: svjetlo naravi (razum), milosti i slave« (ibid. I, 106, 1, 2). Stoga govorimo o »prosvijećenom čovjeku«, o »prosvijetljenom svecu«.

Nema sumnje da svjetlo ulazi u sve tri vrste umjetnosti kojima je »crta« zajedničko izražajno sredstvo (arhitektura, kiparstvo i slikarstvo). Međutim, dok svjetlo u arhitekturi *služi* razotkrivanju prostornih oblika, a u kiparstvu naglašavanju obujmova, u slikarstvu ono nije u službi ničega, već govori samo za sebe. Fizika objašnjava da boja nije ništa drugo nego obojeno svjetlo. Primorani smo, zbog potreba svakodnevnoga života, ne pridavati važnosti promjenljivom elementu — svjetlu — i ustupiti veću važnost boji zato što je ona stalan, svojstven, značenjski element stvari. Slikar amater, neumjetnik, služi se jedino bojama; nakon što napravi skicu i obris pristupa bojenju svoga crteža. To, u biti, nema ničega zajedničkog sa slikarstvom-umjetnošću.

»Zloporaba boja posebice se zapaža u takozvanoj kromolitografiji. Pomislimo na neku pretjerano retuširanu fotografiju, gdje se s crnim i bijelim postupa kao da su boje, bez ikakve igre svjetla i sjena. Ili, pomislimo na ovitke časopisa ili kutije bombona u izlozima prodavaonica, na kojima je naslikana glava nekog djeteta ili djevojke: kosa je pretjerano plava, usne pretjerano crvene, od jednoga kraja do drugoga, oči izrazito plave po cijeloj šarenici. Oni koji se ne razumiju u slikarstvo jako su skloni pretjeranom bojadisanju ('kromos'); to su slike koje odražavaju 'opći, priprosti ukus', s potpunim nepoznavanjem onoga što, u stvari, priroda jest; to je slika na kojoj nepoznavanje zakona svjetla navodi u velike zablude kod predstavljanja boja pojedinih stvari« (N. Pradines: Traité de la Psychologie Générale, sv. II, dio I, str. 298—299).

»Kromos« — nazovimo ga tako — vreba na slikara (on je za njega opasno sklisko područje), kao što »metafora trop« vreba na pjesnika i »lice tip« na dramaturga. Toj opasnosti ne izmiču, kadikad, ni veliki umjetnici, kao npr. Renoir, kad bivaju primorani »slikati da bi živjeli, a ne živjeti da bi slikali«.

Dajte zastanite pred slikama amatera koji izlažu svoje »pejzaže« po zidovima kuća naših gradskih ulica!

Kako izbjeći »kromos«? Izučavajući, ponajprije, teoriju i tehniku boja. No, istinski slikar to čini intuitivno: njegove boje govore same po sebi, razotkrivajući svijet koji ne postoji u prirodi.

To je svijet duha, in-tuiranoga osjećaja (a ne samo doživljenoga). Tako, na primjer, Leonardov »sfumato« nije čista tehnika koja daje nekakav zamagljeni obris što oslabljuje oblik i svodi ga na rasplinutu atmosfersku masu, gdje se lik i pozadina stapaju u svojim granicama. Leonardov »sfumato« nije samo genijalna tehnika; on nam svojim »sfumato« govori o svijetu koji ne postoji u prirodi. Andrea del Sarto — da spomenemo samo jednoga — također se koristi tehnikom Leonardova »sfumata«; no, njegova je primjena (njegov govor) drugačija i originalna. Jer se tehnika »sfumata« može savršeno poznavati a da se ne stvore vrijedna djela. I sam je Leonardo primijetio da sjene nisu crne, već plave, i stvorio je svoja najbolja djela polazeći od »chiaro-oscura«, koje se sastojalo u laganom prelaženju svjetla u sjenu, s pomoću neutralnih ili sivih boja. Izučavanje boja ne isključuje se iz slikarskog stvaranja. No kad se jedanput nauči tehnika, istinski je slikar podvrgava svojoj viziji. Hegel, u svojoj *Estetici* (sv. III) kaže: »Leonardo je zalazio do najdubljih sjena, ali sjena prožetih svjetlošću, koje se malo pomalo uzdižu preko neprimjetnih prelaza do najjasnijih svjetala. Stoga se čini da su predmeti smješteni u svijet gdje nema oštrina i granica. Posvuda postoje prelazi svjetla i sjene što se međusobno prožimaju« (usp. G. W. F. Hegel: *Estetika*, III. izd., Kultura, Beograd 1970, str. 250). Leonardo je, kako vidimo, jako daleko od bilo kakve vrste »kromosa«. Giorgione otkriva sjenu-boju i svjetlo-boju. Tizian nastavlja posao svog učitelja Giorgionea, naglašavajući dinamičnost boje-svjetlosti. Njegov fleksibilan način korištenja svjetla, »crescendo« i »desrescendo« boje, otvaraju široke prostore slikarstvu.

No, samo je jedan Giorgione, samo jedan Tizian. Epigoni oponašaju, ali ne stvaraju. Corot, Coubert, Seurat otkrivaju nove izražajne mogućnosti boje. Prevelik bi bio spisak onih koji preoblikuju boju u ljudski govor, u duhovno svjetlo. Taj će se spisak povećavati za sva vremena, u skladu s duhovnim potrebama pojedinoga doba.

Kadikad se — u knjigama — pravi razlika između slikara kolorista i slikara luminista (npr. Salomon Rénaque: »Apolon«). No, istinski slikari istodobno su i koloristi i luministi. Što bi predstavljalo svjetlo bez boje ili pak boja bez svjetla? »Luminističku« monotoniju ili pak čisto »koloristička« igru; apstrakciju i dekoraciju, ali ne i umjetnost. Sklonost naglašavanju jednoga elementa više od drugoga zamjetljiva je u životu velikih majstora, dok ne pronađu slikarsku i duhovnu ravnotežu. Prisjetimo se, na primjer, razvojnih etapa jednoga Velázqueza, Van Gogha ili Picassa.

José Camón Aznar, poznati likovni kritičar, ovako opisuje Velázquezove razvojne etape: *početna etapa*, seviljska (u atelijeru njegovog tasta Pacheca), gdje se zamjećuje nedostatak međusobne komunikacije kod likova, kao da su slike od drveta *(Seviljski vodonoša*, oko 1620. g.). Nakon 1626. godine Velazquez pokazuje izrazitu tendenciju prema podvrgavanju svih boja jednome tonu koji prožima likove i pozadine. Tako nastaje gotovo apstraktna pozadina čija praznina snažno oblikuje tijela Filipa IV. i princa Don Carlosa. Nakon

ovoga formalnog jedinstva Velázquez otkriva drugo: jedinstvo sveobuhvatnoga neba koje svojim svodom natkriljuje sve stvorove. Jedna ozračujuća atmosfera modificira sliku. To je njegova *središnja etapa (Princ Baltazar Carlos na konju*, oko 1635. g.). No, njegova se *završna etapa*, a ujedno i najzrelija, temelji na korištenju svjetla u njegovim najrazličitijim igrama. To već nije blistavo svjetlo njegova središnjeg razdoblja, već zatočeno svjetlo, s isprekidanim zrakama, s praskovima i pregibima sjena, svjetlo koje pretvara svaku površinu u dragi kamen, čija svrha nije osvjetljivanje. To je svjetlost duše koja daje smisao i vrijednost životu *(Las Meninas* /Počasne gospojice/, oko 1656. g.). (J. C. Aznar, u listu ABC, Madrid, 11. kolovoza 1960). Isto tako, postoje razvojne etape kod Van Gogha, kod Picassa i drugih.

Pablo Picasso: Žena s mandolinom

Postoji određena fizika, normalna i abnormalna fiziologija boja (sjetimo se daltonizma ili mana u prepoznavanju boja) a također i psihologija boja (kaže se da se svijet promatra već prema bojama koje mu čovjek pridaje). No, isto tako postoji i estetika boja koju slikar intuitivno osjeti kad izabere one boje koje najviše odgovaraju njegovom stvaranju. Možemo reći da svaki slikar ima svoju vlastitu boju, ili bolje: posebnu sklonost prema stanovitoj

boji ili skupu boja. Da bi se shvatilo svjetlo kod Picassa, promotrimo njegovu sliku *Žena s mandolinom* (nastalu 1910. g.), gdje posebno svjetlo izbija iz ženskoga lika stopljenog s materijom; a to nije svjetlo oblika koji ga okružuju, već svjetlo onoga što je intimno, onoga što je svojstveno ženskome biću: *ljubavi* koja ozračuje kamenje i prosti svijet što je okružuje. Picasso je pokazao da je ne samo veliki kolorist već i duboki luminist, kao što su bili Zurbaran, Velázquez, Rembrandt, Jan-Vermeer Of Delt, Georges de la Tours i drugi (da i ne navodimo »ekspresioniste«, od El Greca, Van Gogha itd.).

To unutarnje svjetlo nema izvorište u nekom prirodnom žarištu (prozor, vrata, ognjište itd.), kako to biva kod Caravaggia i njegovih sljedbenika, ili pak u otvorenoj prirodi, kao kod ekspresionista (a i ranije kod Turnera i Lorrainea), već u duši koja ozračuje sve, unatoč tome što se tu nalaze baklje ili voštanice (npr. kod G. de la Toursa).

Posve je drugačiji slikar luminist od slikara ilustratora, kao što je na pr. Gustave Doré, poznat po ilustracijama Biblije, La Fontaineovih *Basni* i dr. Ilustrirati neki roman, knjigu pjesama itd. znači učiniti ih privlačnijima i razumljivijima čitatelju. To ne znači stvarati nešto, već biti u službi nečega. Malo je slikara koji uspijevaju stvarati ilustrirajući, kao što su na pr. William Blake, Derain, Dufy ili Picasso. Možda su Picassove ilustracije pjesama Maxa Jacoba najnezavisnije s obzirom na riječi. Nešto se slično događa sa »scenskim slikarstvom«. Malo je slikara — uz iznimke Picassa ili Dalija — koji stvaraju istinsko slikarstvo na sceni, a ne da samo uvode gledatelja u ambijent dramskoga djela.

Borba za samostalnost slikarskog izraza ili, još bolje, za njegovu čistoću, postaje naglašenija počevši od XVIII. stoljeća do nadolaska »apstraktnog slikarstva«, to jest očišćenoga od svih izražajnih sredstava svojstvenih drugim vrstama umjetnosti. »Čisto ili apsolutno slikarstvo« krajnja je točka tih napora, a to se događa oko 1910. godine, s pojavom djela Picassa, Kandinskoga, Maljeviča i dr. Glavni »neprijatelji« slikarske samostalnosti nisu ni poezija, ni drama, ni roman, ni glazba, ni balet, već graditeljstvo i kiparstvo. Stoga su iz slikarstva morali biti uklonjeni plastički i tektonski elementi (posebice modeliranje i perspektiva). Slikarstvo je moralo postati »a-tektonsko« i »a-plastičko«, no ne izlazeći iz svoje stroge dvodimenzionalnosti. Cézanne se ne služi ni sjenama ni perspektivama da bi predstavio obujam, niti se pak koristi modeliranjem, nego to čini jedino s pomoću boje. Da bi dosegao slikarsko jedinstvo, slaže na istoj slici ravne i trodimenzionalne efekte; linealnu i zračnu perspektivu često zamjenjuje naslaganim planovima, dajući na taj način dojam udaljenosti; uvodi različite točke gledanja. Gauguinove, Toulouse-Lautrecove i Reouaultove slike pročišćene su od plastičkih, »oblikovnih« elemenata, tako da se likovi kod ovoga posljednjega čine kao gotički vitraji. Kubisti će složiti jedne na druge ne samo različite planove već i različita vremena. »Slikarska dinamika«, proizvod starih plastičko-tektonskih elemenata, posve nestaje, kao na pr. kod Mondrianova slikarstva. Nije potrebno navoditi slikare iste ili slične tendencije u suvremenom slikarstvu jer bi to značilo davati prikaz sadašnjega slikarstva, što nije predmet ovoga kratkog ogleda.

Međutim, osnovno pitanje: može li postojati posve »ne-predmetno« slikarstvo, ili pak jednostavno i čisto apstrakcionističko? — ostaje i dalje. Jer boja je uvijek boja nečega. Delaunay i Dufy su odvojili boju od predmeta, ali nisu poništili predmet: boja je ponovno postajala ideativni odraz predmeta.

Slikar mora izbjegavati da njegova boja bude boja predmeta zato da ne bi upao u puko oponašanje ili pak u »kromos«. S druge pak strane, boja se ne može odnositi samo na nešto što je konvencionalno prihvaćeno; ono što je konvencionalno nije i nešto sveopće-ljudsko. To je radije nešto arbitrarno, nešto sasvim individualno, čemu su potrebna objašnjenja. Stoga je »ne-predmetno« slikarstvo moralo izmisliti objašnjavajuće natpise, kao što su »kompozicija«, »improvizacija« itd., a to su nazivi preuzeti iz glazbenoga izražavanja. Međutim, glazba ima svoj »predmet«, koji nije vidljiv, već je čujan. Slikarstvo, suprotno tome, ne postoji za slijepe, ali glazba postoji. Različiti »izmi«, npr. purizam, sinkronizam, orfizam, futurizam, dadaizam, nadrealizam, iskreno su traženje izražajne čistoće slikarstva, ali zapadaju u enigmatizam ili u dekorativizam. Jer ako se slikarska apstrakcija svede na čisti geometrizam, tada nema nikakvog preobražavanja stvarnosti, niti se može govoriti o umjetnosti. Nema sumnje da boje u sebi i po sebi mogu izazvati stanovite emocionalne učinke a da se ne odnose na neki određeni predmet (govori se o »sinfoniji boja«, upotrebljavajući još jednom glazbeno nazivlje). No, tada ne treba tražiti umjetnika-slikara, već fizičara-optičara, koji to isto, i još bolje, može napraviti u svom laboratoriju te isto tako izazvati emocionalne učinke kod gledatelja; ali takvi će se osjećaji bitno mijenjati od gledatelja do gledatelja. Umjetnost bi tako bila zatrta u samoj svojoj biti. Umjetničko djelo ne reproducira, ne predstavlja ni fizičku ni psihičku prirodu, već naprotiv proizvodi nešto novo. Utjelovljuje intuirani osjećaj (sveopće-ljudski). Drugim riječima, pruža nešto apstraktno u konkretnome. Posve dokinuti konkretno bilo bi isto što i svesti umjetnost na matematiku, a dokinuti pak apstraktno bilo bi isto što i spustiti slikarstvo na pretisak stvarnosti i boju na »kromos«. Moje je uvjerenje da slikarstvo može biti »polu-apstraktno«, kako je to pokazao kubizam. Valja izbjegavati skrajnosti, »apstrakcionizam« i »konkretizam«, jer »skrajnosti se dodiruju« (extrema tanguntur), a jedno i drugo uništava umjetnost.

Dok, s jedne strane, slikarstvo hoće biti bez »predmeta«, kao i glazba, ova potonja, s druge strane, hoće oponašati »predmetnost« slikarstva. Tako nastaje *tonalno slikarstvo*, poput onoga što se npr. čuje u Haydnovu *Stvaranju svijeta*, u Beethovenovoj *Pastoralnoj simfoniji*, ili oluja na početku Wagnerove opere »Walküra«. Međutim, u svim se ovim slučajevima ne radi o opisu ili slikanju vizualnoga ili čujnoga, već o preobražavanju u nešto što je ljudsko (strasti, strah, ljubav), unatoč tome što instrumenti, glasovi, tehnike kontrapunkta ili orkestralni sastav daju dojam da se čuju glasovi životinja (Haydn), vjetrovi i valovi (Debussy) ili kukci (Bartok). Nisu bitne kiše, gromovi, češljugarev pjev niti zujanje kukaca; bitni su ljudski osjećaji koje glazbenik utjelovljuje u njima. »Prirodno« se može preobraziti u ljudsko ili pak može ostati kao kontrast onome što je već preobraženo (umjetničko).

Tonalnom slikarstvu možemo dodati *tonalnu grafiku*, gdje glazba »slika« ono što pripovijeda tekst. Prisjetimo se, na primjer, Bachove glazbe, s glazbenim slikama prekida, uspona, pada, srdžbe, hoda, ili pak melodija na tekst iz misa, na pr. *»descendit de coelis«* (Credo), gdje se melodija spušta od najviših do najnižih nota. Ipak, ni tonalna grafika, ni tonalno slikarstvo nisu piktoričke slike, već glazbeni izrazi, a mogu se slušati i može se uživati u njima i ne znajući sadržaj ili tekst. To se, u stvari, danas događa većini slušatelja na koncertu klasične polifonije; oni uživaju a da ne razumiju latinski. Drugo je nešto »programatska« glazba, kao što je opera, gdje muzika često biva podređena tekstu.

Tri »dijela« glazbe (melodija, harmonija i ritam) nalaze se u svim vrstama umjetnosti. *Melodija* (»melos«: pjesma; »ode« ili »aoide«: predmet pjesme, tj. fabula) zove se *»atmosfera«* (»atmos«: para; »sfaira«: krug) u slikarstvu. Kao što glazbena skladba obuhvaća niz melodija (ili barem njihovih varijacija), koje se pokoravaju osnovnom ritmu i u harmoničkom su odnosu, tako i slika posjeduje svoje vlastite atmosfere, ili barem njihove varijacije, koje se pokoravaju osnovnom ritmu i harmoniji boja. Ne isključuju se kontrasti atmosferskih »dijelova«, što kod slikarstva započinju s bijelim i crnim. To se događa s crtežima velikih majstora (kao što su Leonardo, Michelangelo, Dürer, Picasso i Matisse), koji su sami po sebi umjetnička djela. Rasprava o većoj važnosti boje (Delacroix) ili crteža (Ingres) u slikarstvu nema smisla ako se dobro shvaća njegova bit.

Bilo bi smiješno pomisliti da slikarska atmosfera nastaje iz fizičke atmosfere. Raskošno bogatstvo boja bitno je svojstvo venecijanskog slikarstva, no ta se pojava ne da objasniti atmosferskim uvjetima zato što napuljski ambijent ima još više svjetla, a napuljski slikari ipak slikaju sivom i crnom bojom. To je prije pitanje psihičke atmosfere Venecije, kao i Flandrije kod Rubensa. Slikarstvo je stvaranje »atmosfera« koje se ne nalaze u prirodi. Svjetlo tu igra glavnu ulogu.

U Firenci, na primjer, čak i u slučajevima kad se radi o vrsnim i sposobnim koloristima, boja izgleda kao nešto prirodno, dok u Veneciji, već od vremena Giorgionea (1478—1510), postoji istinsko slikarstvo i čini se da se gdjekada pridaje manje važnosti predmetima koji se prikazuju negoli atmosferi u koju su uronjeni. Svjetlo zadire u predmete i obavija ih.

Funkcija svjetla nije ista kod Leonarda, El Greca, Caravaggia ili Rembrandta, kao što ni uloga crteža nije ista kod Rafaela ili Cézannea. Nema krutih pravila u umjetnosti.

Slikarsko svjetlo ne služi osvjetljavanju, kao da je nešto što je došlo izvana; ono osvjetljava iznutra. Kao kod Velázqueza, Rembrandta ili Georgesa de la Toursa (ili npr. kod našeg Berkovića ili Stančića). Tko bi mogao u filmu stvoriti ono svjetlo što pali i pročišćuje sve, kao što to biva na slikama El Greca?

Za razliku od slikarstva, u filmu je boja dinamična, u pokretu, i upravo takva ulazi u film kao novi element sukoba (ili, ako hoćemo, kontrapunkta). Bilo je filmskih stvaralaca koji su htjeli napraviti filmove na temelju slikarskih djela (A. Resnais: *Van Gogh;* P. Kast: *Goya),* što može imati pedagošku vrijednost, ali ne i filmsku, jer se filmskom analizom uništava slikarsko djelo koje je, u svojoj biti, sintetičko.

Čini se, ipak, da slikarska gramatika i sintaksa nisu razrađene. Kandinski je u svojoj knjizi *O duhovnome u umjetnosti* napravio pokušaj razrade slikarske gramatike u okvirima oblika i boje, temeljeći se na analogiji s glazbom i jezikom. Treba razlikovati sintetičke i formalne, kao i semantičke ili referencijalne vidove slikarstva. Sintaksa je formalna uređenost vizualnih elemenata: boja, tekstura itd., dok se semantički vidovi odnose na sadržaje, kako je to napravio H. Wölfflin sa svojim kategorijama linealnoga i slikarskoga, otvorene i zatvorene forme, višestrukosti u jedinstvu, apsolutne i relativne jasnoće, ili Panofsky sa svojim otvorenim i prerušenim simbolizmom itd.

U ovome ogledu nisam htio govoriti o metafizičkom značenju svjetla, kako su to učinili Platon, Plotin ili sv. Augustin. Više sam se usmjerio *ljudskome svjetlu* koje govori o nutrini svakoga istinskog stvaranja, ne niječući da ovo svjetlo ima svoj ontološki, pa i teološki temelj.

Ante M. IVANDIĆ

Rane godine

Kažu da je kod moga rođenja
u samu zoru
grom ubio u selu Viništu
tri djevojke i mladića
i u crno zavio dvije majke
a tuča da je te godine
istrijebila cijelu ljetinu;
a trnjine u jesen
da su po drugi put ocvale.

Rođen ko jedanaesti izdanak
ničiji me smiješak iščekao nije,
i sestra je tog crnog jutra
tražila u selu tkanicu
da me poviju,
i ta tkanica je,
rekli su kasnije,
ukrala blagoslov moga susjeda
koji je tamu svijeta ugledao
iste večeri još;
a stari župnik mi je zabunom,
pokoj mu blaženi duši,
u krštenicu upisao tuđe ime
jer svijeća da je uprav dogorjela.

Mati mi je poslije često kazivala
da sam njenu sisu rano odbio
i bečio se u kolijevci od ranog jutra,
i da sam bio njena najveća briga;
a jednom da je u kolijevci
umjesto mene šarenog poskoka ljuljala.

I sve su dječje bolesti,
jedna za drugom ko po narudžbi,
oborile se na moje slabašno,
porocima već zavjetovano tijelo,
da me iskušaju i iskale
ili da zemlji vrate njen dug;
a mati da je često moliti znala
da Gospod me nazad k sebi uzme.

Otac je u one dane,
kako sam kasnije kazivati čuo,
kada bi moje oči odavale
čudan ukočen sjaj,
prije odlaska u jutarnju smjenu
pravio znamen križa na mom čelu
i tješio nijemo majku
držeći njenu ruku dugo u svojoj;
a sestre su zajedno s bratom
sjedile mučeći u kutu
uz lončić mlijeka i kukuruzu.

I tako iz dana u dan
naš zajednički križni put
ponavljao se u beskonačnost
uz strepnju i neizgovorenu kletvu;
a selom se kojiput šapat pronijeti znao
da rođen sam za nebo bez sunca,
za život bez radosti i smijeha,
za vječno lutanje bez domovine,
za grki kruh bez blagoslova,
određen da ispijem do dna
čašu čemera i žuči,
kalež prokletstva i crne kobi
u amanet što ga dobismo davno
još za zemana Stjepana Tomaša bana...

Tomislav DOROTIĆ

Ako naiđeš

Moj brod,
moj nasukani brod,
odnijela je noćas
plima zaborava
i sad otvoreno gazi more.

Na sidrištu naše ljubavi
ostao je prepolovljen
lanac uspomena.

Ako naiđeš,
ako nekada naiđeš,
zaustavi se,
uzmi svoj dio sjećanja.

Dubravka PETEK

Nula iz ponašanja

Tramvaj je vozio svojom stalnom, redovnom prugom. Svađa je započela tiho, od malog ali odlučnog protivljenja već toliko puta izrečenoj naredbi, koju ni dosad nikad nisam htjela izvršiti, nego sam se jednostavno oglušivala. Nekoliko glasnijih i oštrijih riječi bilo je dovoljno da izazove pažnju putnika koji, kao i uvijek u takvim prilikama, ne ostadoše dugo promatrači. »Piljarice« i »purgerice« nađoše se na istoj strani. Jednodušno, jednoglasno i gromoglasno zgražale su se nad mojom drskošću. Vikala sam i - uspjela: sad, kad sam se jednom, napokon, oglasila (izvan svoja četiri zida), nadglasala sam buku krštavih, solidnih žena. Pakosno sam ih vrijeđala, šamarajući dlanovima i prostačkim riječima sve one koji su meni tako dugo pakostili, vrijeđali me i mrzili, znajući da uvijek šutim i da ću prešutjeti svaku uvredu koju mi dobace. Sav prirođeni prkos počeo se izlijevati iz mene. Sad sam pred svima pokazala pravu sebe: bila sam »neposlušna i nepokorna« (te je riječi jedan odgojitelj, koji me dobro poznaje, često znao primijeniti na mene). Snaga sputavane prirode i nabujalog ogorčenja skršila je sve brane i ništa više nije moglo ni spriječiti, ni ublažiti golemu, razornu pobunu.

U pomamnoj vici i tramvajskoj zvonjavi, ja, pomahnitala divljakinja, pokvarena i zla do srži (pred licem poštenih žena koje uvijek znadu kada i na koga treba baciti kamen, i, nimalo se ne ustručavajući, to i čine), tragala sam, užasnuta, očajnički, za nekim tko bi me podržao i možda, makar i silom, izveo iz ovog paklenog tramvaja, koji je provala sila moje duše učinila takvim a koji je izvana i dalje bio običan, plav, nepromijenjen i mirno se kretao svojom redovnom, svakodnevnom linijom; iz nje ga ništa ne može izbaciti niti skrenuti, a pogotovo ne ispad ovakvog neuravnoteženog pojedinca. (To je tramvaj već češće viđao, otvrdnuo je i navikao da šuti - zbog takvih se ne staje!)

Uzalud je moj pobješnjeli pogled (potiho strepeći) tražio među onima što se bijahu osamili, nepokretno sjedeći i spokojno gledajući kroz prozor. Ne uplitati se u nečista zbivanja - to bijaše njihovo osnovno načelo; a i ja sam ga se čvrsto držala, još do maloprije (iako samo izvanjskim svojim ponašanjem - u duši, sudjelovala sam u svemu).

Buka je postajala sve glasnija, čestite žene počele su nasrtati na mene svojim crveno namazanim, oštrim noktima (ispod kojih je, doduše, bilo i ponešto blata - ali to nije važno, ne mogu one na sve stići, međutim do izvanjskog sjaja treba uvijek držati); od jada i nemoći da me ukrote raščupali su im se žuti uvojci, znoj im se pomiješao sa skorenim, žarkorumenim prahom na otvrdlim obrazima; gurale su se koja će me prije ugrabiti, sputati mi ruke, začepiti nečista usta - kad, odjednom, ukočiše se, utihnuše: zanijemiše od mojih riječi, najvećih i najtežih koje ikad izrekoh, potpuno jasnih i golih; odrveniše od jačine moga glasa, jačeg od grmljavine, okameniše se od mog grohotnog, svenadilazećeg, sveomalovažavajućeg smijeha.

I u tom velikom trenutku moje pobjede osjetih kako mi netko dotiče haljinu. Okrenuh se, divlje, razdraženo gledajući, vjerujući u nepovredivost i nenadmašnost svoje pobjede, spremna da ošamarim drznika - okrenuh se i ugledah priglupo široko lice koje se prostodušno smiješi i ruku koja me dotakla: batrljak na čijem su kraju izrasla tri zakržljala prsta...

Iskočila sam iz tramvaja, nadajući se zraku, slobodi, mogućnosti da dišem. Spuštala se večer i bivalo je sve tamnije a sipila je i sitna kišica. Krenula sam poznatom ulicom uz veliki, lijepi park u samom središtu grada. No sve je izgledalo nekako drukčije, nepoznato. Kuće su bile naoko iste, iste poprečne uličice, sve na svom mjestu, a ja sam ipak bila nesigurna, teško sam se snalazila, strepila od kućnih veža iz kojih, činilo mi se, može izići nešto opasno, grozno, što tamo pritajeno leži. Pločnikom se povlačila maglica - svašta se moglo kriti u njoj. Ljudi je bilo sve manje - svi su se sklonili pred kišom a i kao da su iznenada počeli izbjegavati baš ovu ulicu.

U susret mi dolazaše neki čovjek, vodi uza se psa, onda se sagnuo i pusti psa s uzice; pas krenu ravno prema meni. Izuh cipelu i bacih je prema njemu, bojeći se da me ne ugrize. Pas se nasmiješio i zubima dohvatio cipelu, zaustavivši se nedaleko od mene. Bacih i drugu cipelu, želeći ga otjerati, ali on pokupi i ovu i poče hodati ispred mene. Neodoljiva snaga vukla me je onamo kamo me pas vodio. Pločnik je bio mokar, bilo mi je hladno, zeble su me bose noge. Ogrnuh kaput koji sam dotad držala prebačen preko ruke. Kuće su me privlačile magnetskom silom. Odguravala sam se dlanovima od njihovih zidova, osjećajući da iznutra vreba uništenje. Silnice koje su zračile iznutra razarale su mi pamet, misli, volju. Odupirala sam se nagonski, nadljudskom snagom.

Pas je trčkarao ispred mene. Pošao je prema jednoj veži iz koje je dopiralo prigušeno svjetlo. »Prvi kat lijevo! Prvi kat lijevo, prvi kat lijevo!« - šaputao je pas, osvrtao se na mene, pozivao me. Veža me mamila obećanjem topline i sigurnosti ali osjećala sam da je to varka, da ne smijem ući, popustiti. Cijela ova ulica bila je varka;

netko je uklonio i park, i staru, dobro poznatu, pitomu, živu gradsku ulicu i umjesto nje postavio drugu, lažnu, njoj prividno potpuno sličnu, da bi uhvatio toliko dugo čekanu žrtvu. Sad, kad sam bila ovdje, nisam više nikamo mogla pobjeći, morala sam krenuti smjerom koji mi je ulica nametala a to nije bilo niti naprijed, niti natrag; ovdje nisu vrijedili prostorni odnosi: ovo je mjesto bilo daleko od svijeta, otrgnuto od njega i nije mu više pripadalo.

Trčala sam a pas ispred mene, dok napokon nije zamakao u vežu. Uspjela sam protrčati mimo, ne zaustavljajući se i ne osvrćući iako je polje silnica tu bilo najjače. Odoljela sam prvoj zamci.

Malo ohrabrena pošla sam dalje. Prema meni hodala su dva kamena kipa: izgledala su poput srednjovjekovnih vitezova - imali su oklop, štit, kacigu, vizir, perjanicu. Pravili su se da me ne vide i mirno me mimoišli.

»Neuroza, neuroza, neuroza!« - ječala je ulica.

Sve sam češće susretala stvorenja nalik na ljude - bijahu to demonska bića u ljudskom obličju. Uglavnom mi se nisu približavala - očekivala su da ja njima pridem. Nisu htjela vršiti nasilja nada mnom, pogotovu ne nad mojim tijelom. Željela su me primamiti a ona bi moja duša postala hrana za njihovo sotonsko, pakleno tkivo. Tijelom i ponašanjem savršeno su oponašali ljude. Možda je tu i bio pokoji čovjek, tko to zna, ali ja nisam smjela nikome prići, nikoga prihvatiti, nikome vjerovati.

Propuštaj sve pokraj sebe, i ljude i nemani, jer ne prepoznaješ ih, ne razlikuješ ih, i ne znaš kad će čovjek postati nakazom. Opakost vreba na tebe, stoga se odreci svega što te mami jer sve te može raniti. I ne zaustavljaj se, nego juri, juri prema onom polju što se nazire na kraju zlokobne ulice, prema onom prostranom i pustom polju na kojem se ne sijeku tračnice i ne križaju pruge jer nema ni tračnica, ni pruga, ni postaja za umorne. A kad stigneš, moći ćeš slavodobitno i bolno kriknuti: »Ja nikom i ničem nisam povjerovala!«

Uzaludni bijeg

Život teče svagdje gdje god se čovjek pojavi: u podzemlju i na oblacima, u magli i na stranputici, na živim i mrtvim prostorima, na zarobljenim i oskvrnutim cestama, u blatu i bistroj vodi, u prkosu i otporu, u nemoći i stradanju. Ponavlja se na istim i novim mjestima, na nove i stare načine — kao i dani.

Bez čovjeka nema života. Ni kamen ne bi bio kamen, kad ne bi bilo čovjeka.

Čovjek bi se s čovjekom morao ponositi, a često se ne ponosi. Zašto? Zato što ne svijetli, što se razvija slučajno i protuslovno, što postoji besmisleno i neukusno, što se neće boriti, što radije prihvaća oportunističko namještenje nego jako siromaštvo, što ne zna gdje počinje a gdje svršava, što ima stotinu lica i što nijedno lice nije pravo lice.

Gdje postoji čovjek — kao istina i stvarnost, kao legenda i putokaz? Možda postoji na ulici, u kancelariji, u tvornici, u birtiji, u crkvi, u rudniku, na selu, na ljubavnom sastanku ili među članovima političkih organizacija? Ne, tu se čovjek ne pojavljuje. On postoji samo u srcu i u duši, u djelima i u mislima. Ako ga na tim istaknutim mjestima nema, onda ga nigdje nema.

Ostao sam bez volje, boje i slutnja. Postao sam ono što nisam želio postati: svoje protuslovlje i svoja negacija, nemogući pakao i posprdna lakrdija, slabić i kukavica. Pretvorili su me u aktivnu prevaru i u šarenu značku koja pokriva zadnju rupu na svirali.

Ne znam što ću još postati. Znam samo da se moji mirisi neće vratiti, da su moji prijatelji pomrli, da su moje nade uvenule, da više ne mogu biti ni odvratan; znam samo da postojim kao smiješna, melankolična i nepotrebna bubica; znam da postojim na dosadan i glup način.

Sada više ne mogu biti ni razgovor, ni smijeh, ni sastanak, ni stisak ruke; sada više ne mogu biti ni čovjek jer čovjek je čovjek sve dotle dok se može s ljudima sastajati, smijati, svađati, oduševljavati i boriti, dok se može opredjeljivati i neizjašnjavati, dok može nešto htjeti a nešto odbiti.

Treba otići — u gorčinu i nedokučive crteže, u ljudske nejasnoće i proteste, u ravnodušnost i prezir. Treba ostaviti lažne prijatelje, prevrtljive žene, lukave zakone, slabosti i promašaje, tjeskobu i pad u veliko Ništa, samoću i oblake kojih nema. Treba se spasiti u svom viđenju i u svojoj hrabrosti.

Moja osamljenost je potpuna. Kud god se okrenem, sukobim se s besmislenom prazninom i neugodnim ništavilom. Kad te nešto zaustavi i razapne,

kad od tebe načini suvišni vrtuljak i ružnu činjenicu, onda drugačije ne može ni biti.

Nema ništa što bi me u ovoj sredini moglo zadržati do sljedećeg postojanja i što bi bilo jače od razgovora sa sjećanjima. Društveni i privatni pritisak ne dozvoljava da dignem glavu i ostanem.

Tako je mislio prosijedi liječnik stojeći pred prozorom. A mislio je tako zato što nije mogao prežaliti godine koje su ga zgazile, što nije htio sam sebe prekrižiti, što se nije mogao osloboditi svoga pakla, svoje nemoći i svoje sudbine.

Mrak se počeo spuštati. Pacijenata više nije bilo. Ordinacija je bila kisela i gorka. Da nije bilo prozora koji je gledao u park, u njoj se moglo poludjeti.

Prostor je imao dimenzije razbijene mrlje, uništenog svjetla i otvorene rane. U njegovoj dubini javljali su se glupi oblici i neukusne zavrzlame.

Ulicom su prolazili ljudi među kojima on nije uspio da bude čovjek i s kojim se nije mogao boriti za humaniji i sretniji život, za više slobode i zdravlja.

Zašto se ljudi naginju na opasne strane? Zašto rastu na tuđim neuspjesima? Zašto su manji od sebe? Zato što se ne razumiju i što ne nastoje da se razumiju, što su sebični i nezasitni, što im ničija pamet ne pomaže da ustanu protiv gluposti i nasilja, što postoje kao sitni trzaji duha i što rastu kao malo drveće.

Prosijedom liječniku bilo je hladno, jer je stajao u svojoj sjeni — daleko od toga da nešto očekuje ili da nešto osjeća. Njegov unutrašnji dijalog rastao je na prazninama, na spoticanju, na mraku, na tjeskobi i na otuđenosti.

Zapalio je cigaretu i pokušao je da se oslobodi rezignacije i pesimizma, tumulta i svoje zamršenosti, ali nije mu to uspijevalo. Činilo mu se da je doputovao u zarobljeni provincijski grad u kojem sa prozora hotelske sobe treba ustanoviti — koliko su prolaznici neprihvatljivi, čime su opterećeni, kakve promjene priželjkuju i zašto ne kleče pred idolima koje im gradska uprava tura u glavu.

Nije znao da li je porušeni putokaz, hladan zid, zalutala voda, nečija granica, izmišljeni sugrađanin, otrovni poljubac, lažni prijatelj ili suvišni susret. Gubio se i lutao jer je bio bez opredjeljenja i podloge, jer je tražio izlaz koga nema, jer nije pronašao svoju sretnu obmanu, jer nije znao sve što je trebao znati, jer se nije ponašao po receptu: lukavost i dodvorljivost.

Da na vratima ordinacije nije zazvonilo zvonce, možda bi se njegov unutrašnji monolog tragično završio.

* * *

— Nisam se dospio najaviti. Prolazio sam ovuda, pa hajde da navratim — rekao je njegov prijatelj iz bolnice, doktor Borić.

— Dobro si došao. S tobom je uvijek lakše nego bez tebe.

Sjeli su u duboke fotelje kraj okruglog stolića.

Zidovi i medicinski aparati lijegali su na njih svim svojim teretom i svom svojom nejasnoćom.

— Čujem da si napokon odlučio da ideš. Zar je to jedini izlaz? — rekao je došljak.

— To je jedini izlaz.

— Pazi da se ne prenagliš.

— Vjerujem da se neću prenagliti. Nijedno drugo rješenje ne dolazi u obzir. Moji putovi su razbijeni a moja svjetla su umrla. Moje istine ne vrijede ništa. Da manje vidim, da sam pokorniji i da prihvaćam smicalice koje mi turaju u glavu, bio bih uspješniji.

— Zašto ideš u pustinju? Tamo nema novaca ni za održavanje ambulante, a kamoli za liječnika i lijekove. Ostavi se ćorava posla.

— Moguće je da tamo nema ni najosnovnijih uvjeta za rad, ali je istina da ću tamo biti daleko od očiju koje vide i ono što ne vide, da ću tamo živjeti s prirodnim ljudima koji će me trebati.

— Otići je lako, ali vratiti se nije lako.

— Ti bi trebao znati da se ne mislim vraćati u društvo koje me je pretvorilo u konvencionalnu naviku, u papuču, u krpu za brisanje prašine, u javnu i privatnu lakrdiju.

— Tuđe pogreške ne daju ti pravo da i ti griješiš, da se izvlačiš i povlačiš, da se ne digneš i ne odupreš.

— Najbolje je da se povučem. Ovdje sam suvišan. Ovdje se mučno osjećam. A napokon, ni ovdje me ne bi imao tko oplakivati.

— Ti si djetinjast i osjećajan kao pjesnik.

— Kad bi ti znao da me ovdje svaka sumnja može uloviti i zgnječiti kao mušicu, da me ovdje nitko iskreno i dobronamjerno ne treba, ne bi tako govorio.

— Ipak, promisli...

— Razumijem tvoje dobre namjere, ali ne mogu te poslušati. Sve što sam do sada učinio, bilo je uzalud. Zato i ovaj odlazak može biti uzaludan.

— Pretjeruješ.

— Da. Ja pretjerujem. Uvijek pretjerujem. Svi to kažu. A sada i ti to kažeš. Nesporazum je prevelik i ne može se riješiti. Pustite me da odem u svoje iluzije; pustite da mi barem u njima bude lijepo.

— Iluzijama se ne možeš boriti protiv iluzija.

— Dobro. Onda ću se pomoću stvarnosti boriti protiv stvarnosti.

— Bori se ovdje i protiv ove stvarnosti.

— Ne mogu više. Do sada sam izgubio sve bitke.

— Pokušaj još jednom. Moraš pokušati. Ostavi po strani svoj osobni život, svoja maštanja, svoje planove i svoje neuspjehe. Budi i dalje liječnik koji nije ravnodušan prema bolesnicima, bez obzira na njihov društveni ugled i na njihove materijalne prilike, bez obzira na poniženi život i ekonomsku nejednakost.

— Volio sam nesretne i odbačene ljude, snažne i nezavisne ličnosti — uzalud. Hodao sam po mračnim podzemljima čovjeka — uzalud. Rušio sam bezdušne vjetrove društva — uzalud. Mogao sam razmjeti političke protivnike i pomoći svakome tko je trebao pomoć — uzalud. Mogao sam jesti kamen i udisati nerodnu zemlju — uzalud. Naprezao sam se da budem dobar i koristan — uzalud. I poslije tolikih uzaludnih mogućnosti i aktivnosti došao sam dotle da mogu reći kao sarkastični Konfucije: »Najteže je uloviti crnu mačku u zamračenoj sobi, osobito ako se ona unutra ne nalazi.«

— Svaki čovjek ponekad i negdje lovi neku crnu mačku — prekinuo ga je njegov subesjednik. — Ako je ulovi, onda se ljuti zato što ona postoji; ako je ne ulovi, onda se ljuti zato što je nije ulovio. Uglavnom, ljuti se da bi mogao biti nezadovoljan.

— Ja sam svoju crnu mačku ulovio jer nisam bio slabić, kukavica, dešperater i konformist. Zapravo, ulovio sam svoju slabost, a tko ulovi svoju slabost, ulovio je i svoju crnu mačku — svoj nemir i svoju provaliju, svoj ljudski, stručni i politički kraj.

Šutjeli su i slušali kako tišina hoda u njima, po zidovima i predmetima u sobi. Šutjeli su i tražili izlaz iz svoje neizvjesnosti.

Prstima desne ruke lagano su udarali po stoliću.

— Osim svega, u gradu se u zdravstvenim ustanovama vodi politika, a medicina je zadnja briga. Važni su međuljudski odnosi, položaji i novci: važne su etikete i parole; važno je da se u novinama napiše kako je sve u najboljem redu. Kakve su to bolnice i stanice za hitnu pomoć u kojima se liječnici svađaju dok bolesnici umiru! Mnoge su pojave suprotne svakoj liječničkoj etici, svim moralnim normama.

— Ako ostaneš, na Ministarstvu ćeš postati načelnik Odjela za suzbijanje tuberkuloze. To je divno mjesto za čovjeka s tvojim iskustvom.

— Još i to, nakon svega! Hvala! Bio sam šef pa su mi neradnici i brbljavci namjestili pušku i uvredu. Nitko mi tada nije pomogao — zbog oportunističkog mira i zaštićivanja takozvanih povjerljivih ljudi. I forumi su šutjeli jer nisam bio konj koji na trkama može pobijediti.

— Ti si klonuo, a uvijek si govorio da se ne smije klonuti.

— Neću više ostati u ovom zvjerinjaku.

— Svagdje postoji nekakav zvjerinjak.

— Neka! Ovaj postoji samo ovdje.

— U životu je tako: treba znati kada se oblače, a kada se skidaju kostimi i maske. Tu igru nisi svladao. Pazi: od razočaranja i gorčine ima gorih stvari, na primjer: nesloboda, praznina, nemoć, besmislenost akcije, gubljenje cilja i ravnodušnost. Nevolja je u tome što ti čak i ne čezneš za boljim svijetom. Ti znaš što nećeš, a ne znaš što hoćeš. Ti ne žališ ono što ostavljaš, a ne želiš ono u što ideš.

— Čovjek mora pronaći svoju ravnotežu da ne poludi. Mora je pronaći, makar i na krivi način, na krivom mjestu.

— Ti misliš da je tvoj odlazak dodatak za ravnotežu.

— Da.

— Sudbina je čovjekova da bježi od samoće, a ti se za nju opredjeljuješ. Je li to normalno? Nije. Jer čovjek ima potrebu da s nekim podijeli radost i teškoće. Samci umiru češće i više od onih koji s nekim žive.

— Nisam ja za samoću. Ja sam za to da živim sam, ali da ne budem osamljen. Ja sam za to da živim među ljudima, ali da svoj život uredim po svom ukusu i bez pritiska sa strane.

— Izdrži! Idi dalje! Uvjeri sam sebe da će sve biti u redu. Hrabrost je živjeti protiv pravila, a ne pobjeći.

— Ja ne bježim. Ja odlazim da bih živio svoj život. Mene više ne zanima život službenog i znanstvenog varalice.

— Da li ti znaš što si u životu propustio?

— Ne znam, ali znam u čemu nisam uspio.

— Ni to ne znaš; jer kad bi to znao, onda bi znao u tome i uspjeti.

— Ne ovisi sve o meni... naročito onda kad su prilike protiv mene.

— Ne ispričavaj se prilikama. Bori se protiv njih. Čovjekovo je da se bori.

— Nisam toliko jak koliko jakosti borba zahtijeva.

— Pa ne moraš biti jači od svega. Nemoj željeti previše. Nađi se, snađi se, ali bez velikih zahtjeva. Ostvari se čitav u svojim najvažnijim dijelovima, a ostalo pusti.

* * *

Liječnik Ivo Vulić razočarao se u društvu, zakonima, politici, ženi, djeci i prijateljima jer su ga svi iznevjerili, jer nigdje nije našao utočište, jer među njima nije bio sposoban da hoda uspravno.

Zbog službenih razočaranja i nepravdi nije se uzbuđivao. S njima je mogao izaći na kraj. Njega je boljelo njegovo intimno i privatno razočaranje. Uglavnom, ulovio je svoju crnu mačku i držao ju je čvrsto u rukama kao zlu sudbinu.

Njegova žena nije cijenila ni znanje, ni dobrotu, ni marljivost, ni ugled. Njome je vladao đavo materijalnog života, a muž joj je služio samo za sticanje novca i za omalovažavanje.

Djeca su ga voljela, ali su ga smatrala čudakom i strancem. Pod utjecajem materinih ružnih izmišljotina bila su zbunjena pa nisu znala da li mu treba prići, i kako.

Kad ga žena nije mogla razoriti svojim ponašanjem, poslužila se najjačim i najgadnijim oružjem. Rekla mu je da njegova djeca nisu njegova, da je suvišan, da mora otići i da ona već živi s drugim muškarcem. Njoj je bio cilj da ga uvrijedi, a ne da mu kaže istinu. Ali, njega je to u korijenu posjeklo jer nije znao što je istina, a što su riječi.

Prijatelji su mu rekli da je tvrdoglav, prgav, uobražen i nemoguć. Dok se on hrabro borio, oni su ga ogovarali i rušili. Širili su se oko njega kao magla, prilazili su mu kao zmija i nadvisivali su ga kao prijeteći oblak. A bili su to senzibilni, uravnoteženi i ugledni ljudi — i ukoliko su takvi bili više, bili su veći licemjeri.

Najboljim prijateljima se povjerio a oni su rekli da im je dosađivao. Omalovažili su njegovu iskrenost i poduprli su zid koji se na njega naslonio.

Trebalo je proći mnogo vremena dok je shvatio da ga prijatelji zloupotrebljavaju i kleveću, vrijeđaju i truju sumnjom.

Teško se pomirio sa shvaćanjem da je prijateljstvo klopka, iluzija i obmana, da žena predstavlja zmiju u krevetu i na stolu, da su djeca razočaranje i gorka radost, da je društvena praksa isto što i otrov. A kad je to shvatio, osjetio se potpuno razbijen, suvišan i odbačen; osjetio je da se treba povući ako želi spasiti ono što se spasiti dade.

Tražio je moguće u nemogućem. Bio je izgubljen i sam u gomili. Tražio je smisao života među ljudima koji se dodiruju a ne vide, koji stanuju u istim kućama a ne poznaju se, koji se gledaju a ne uspostavljaju kontakt, koji izgledaju bezbrižno a zabrinuti su. Tražio je izlaz iz tjeskobe, a našao je otuđeni život, našao je svoju izgubljenost.

Razmišljao je. Mučio se. Spoznavao se. Borio se i napokon je odlučio da se povuče jer je smatrao da je to pametnije nego da se ubije. Još je mogao razlikovati veću od manje gluposti. Još mu je bilo jasno da je samoubojstvo najveći poraz. Još nije bio do kraja poražen. Zato je odlučio da ode nekamo gdje nema ni žene, ni prijatelja, ni djece, ni međuljudskih odnosa u radnoj organizaciji, ni forumske kombinatorike, ni političkog baleta, ni stručne zavisti — nekamo gdje će postojati samo priroda i njegovo zvanje koje voli kao što se voli vlastiti život.

Veliki grad, stručni ugled i poštovanje bolesnika bile su slabe prepreke protiv razočaranja. Povlačenje je predstavljalo jedini izlaz u život i on je taj izlaz prihvatio. Nije znao da je prihvatio najgori izlaz.

Čudan je čovjek jer je čudno sve što se s njim, u njemu i oko njega zbiva.

Na žalost, liječnik Ivo Vulić najviše je griješio onda kad je najviše razmišljao. Da je život prihvatio s manje znanja, na sirov i lukav način, kao sirova i lukava ličnost, ostao bi zdrav i čitav, a drugi bi tražili rješenja.

* * *

Dao je oglas u novine i dobio je deset ponuda. Doduše, mogao je birati i dobiti mjesto i bez oglasa, ali on to nije htio jer nije htio primiti nikakvu i ničiju uslugu, jer je smatrao da ljudi ne pomažu zato da pomognu, nego zato da prikriju svoju sebičnost.

Pročitavši sve prispjele ponude, odlučio je da ode na more, i to na jedan daleki i pusti otok na kojem ništa nema osim ovaca, sunca, čistog zraka, kamena i sirotinje. I bio bi otišao da nije dobio pismo koje ga je u korijenu potreslo.

U pismu je pisalo:

Dragi doktore!
Mi smo bolesni i sami. Naša bolnica je do sada raspisala devet natječaja, ali nikada se nitko nije javio.
Ako volite prirodu i čovjeka, dođite.
Ovdje u planini ležimo i čekamo ozdravljenje.
Devet natječaja je raspisano, ali nijedna liječnička glava u gradu nije se opredijelila za naše zdravlje.
Dragi doktore! Ovdje je planina i sto mladih tuberkuloznih bolesnika, među kojima ima i takvih koji gradsku vrevu i vrevu života nikada više neće vidjeti, koji nikada nisu čuli i nikada neće čuti za Monique de la Bruchollerie ni za Chopina. Jest, doktore, ovdje se mjesto Beethovena može čuti pastirska frula a mjesto Picassa i Buffeta može se vidjeti samo jedan lijepi zeleni pejzaž.
Mi vam nemamo što obećati. No dođite i ne bojte se planine, vuka ni nas.

* * *

Njegov dolazak izazvao je kod djece veliku radost. Dočekan je cvijećem, toplim pozdravima i sa mnogo dobrih želja.

— Pa to nije velika planina i nije daleko od grada. Deset kilometara ne znači ništa. A zrak je zdrav kao zdravlje i nebo je čisto kao čistoća — rekao je upravitelju.

— Devet natječaja raspisali smo uzalud. Ljubitelji asfalta, koji su se negdje u gradu stisnuli u malim sobicama kao podstanari, nisu htjeli doći iako ih je ovdje čekao trosobni komforni stan s hranom i svježim planinskim zrakom, iako ih je ovdje čekala ljubav za poziv, iako su ih ovdje čekala draga i nesretna djeca.

— Predrasude, prijatelju, predrasude su njih zaslijepile i pokvarile.

— A među predrasude spada i vuk.

— Zašto vuk?

— Zato što silazi s planine da pojede ovcu. I noćas je sišao. Pogledajte kroz prozor. Eno, tamo se vidi njezin oglodani kostur.

— Ali vuk ne može pojesti ovu modernu, veliku i lijepu zgradu narančaste boje. Ne može pojesti njezin komfor i one koji su unutra.

— Ipak, kriv je vuk. Ljubitelji asfalta, koji radije nešto honorarno petljaju u gradu, neće ići u posjet vuku koji, usput rečeno, godišnje jedanput siđe s planine. Umjesto da se zapitaju zašto ne dolaze ovamo, oni pitaju zašto vuk jede ovcu, zašto ovdje nema barskih stolica i noćnih lokala.

U pratnji starog liječnika novi liječnik prolazio je kroz moderne i svjetle sobe, pozdravljajući se s blijedom djecom u malim šarenim krevetićima. Prolazeći kraj njih, pričao im je o posljednjim sportskim rezultatima i o Crnoj strijeli. A djeca su bila radoznala i radosna, smijala su se i jela čokoladu.

Bolnica je bila sagrađena usred šume. Provirivala je između borova i gledala je zeleno polje pred sobom. Iza nje su ležali slikoviti brežuljci, pokriveni tamnim šumama i vedrim livadama. Oko nje se širio impozantan vidik na sve strane, umotan u tišinu i raspjevan kao zdravlje. Iako je bila u dubokoj provinciji, u njoj su na moderan način liječena bolesna djeca.

Priroda oko bolnice bila je razigrana, ali do nje nije dopirao asfalt. A za mnoge ljude, pa i liječnike, asfalt je važniji od tuđe bolesti, tuđeg zdravlja i ljubavi prema pozivu.

* * *

Liječnik Ivo Vulić ili je bio kod bolesne djece ili je šetao šumom oko bolnice, razmišljajući o mutnim tokovima vremena i svoje prošlosti. Ni s kim se nije družio a nije čitao ni knjige. Smatrao je da ljudi i knjige kvare čovjeka jer mu pokazuju lažnu sliku o životu i turobni put do smrti. Bilo je trenutaka kad ga je hvatao panični strah zbog zaključka da besmisleno postoji; bilo je trenutaka kad je samoubojstvo smatrao najlogičnijim izlazom i oslobođenjem od svih lažnih iluzija. Ali, na svu sreću, makar je znao misliti dokraja, nije se znao zadržati kod zaključaka, pa se zato uvijek spašavao.

Djecu i prirodu volio je isto toliko koliko je mrzio svoju prošlost i svoje uspomene. Zapravo, volio je svoje lijepe snove, i to mu je pomoglo da se odupre nasrtajima očaja.

— Vi se ne bojite vuka? - pitala su ga djeca u šali.

— Djeco, vuk nije opasan; i on se boji čovjeka. A napada samo kad je gladan i kad ga čovjek izazove — odgovorio im je.

Okrenuo se više samome sebi nego djeci i rekao je:

— U gradu sam ostavio: i dobar posao, i stan, i prijatelje, i gradske čari života — i evo me kod vas da vam pomognem, kad god treba, bez obzira

na radno vrijeme. Netko će reći da sam se odrekao svega, ali nije istina. Tamo gdje ima ljudi, ima svega, a gdje ih nema, nema ništa. Ako je liječnik tamo gdje se brani život, onda je on na pravom mjestu. Znam da sam na pravom mjestu i od vas očekujem samo da mi vjerujete. Ja ću dati vama, a vi ćete dati meni — dio sebe. Mi ćemo biti prijatelji kakvih nema, prijatelji u nevolji, u borbi protiv bolesti i neuspjeha. Bez vas ja ne mogu ništa. Samo s vama mogu se boriti i protiv vaše i protiv svoje bolesti.

* * *

Pet godina proveo je u požrtvovnom radu s bolesnom djecom, bez kontakta s ljudima i sa svojom prošlošću.

Bio je zadovoljan i s njim su bili zadovoljni.

Ali, tada je došao lom i pad.

Jedan dječak lijepih plavih očiju bio je teško bolestan i morao je umrijeti. Nije znao za svoje roditelje a bio je pametan i volio je živjeti.

— Doktore, ja neću umrijeti, zar ne? Vi to nećete dozvoliti. Ja vjerujem u vas.

— Neću dozvoliti da umreš i ti nećeš umrijeti — rekao je doktor uvjerljivo.

A dječak je za dva dana umro.

Prije smrti sjetio se doktorova obećanja i dvije su mu krupne suze potekle iz lijepih, plavih i pametnih očiju.

— Doktore, obećali ste mi da ću živjeti — rekao je plačnim glasom i zatvorio je oči zauvijek.

A doktor to nije mogao izdržati. Pred njim su se otvorile sve njegove provalije. Sve mu je postalo jasno i odvratno. Sve njegove boli i nemoći posjetile su ga i mučile.

Često je čovjeku potrebna samo sitnica da otkrije veličinu ili besmislenost svoga postojanja. To znaju svi koji se dižu ili padaju; to znade svatko tko znade nešto o sebi.

Doktora su progonile dječakove suze. Progonio ga je zaplakani pogled nevinog i nesretnog malog čovjeka. Nije mogao pobjeći i naći mira. Počeo je shvaćati da više nikome nije potreban i da postoji samo kao ružna istina, kao varalica.

Taj dječak odveo ga je do stijene s koje se mogao strmoglaviti u ponor, i to u trenutku kad je dobio rješenje u kojem je pisalo da se njegov brak razvodi, da se stan dodjeljuje ženi i da djeca pripadaju majci jer ih je otac napustio.

Nastupila je istina punog razočaranja. Nestalo je sna zbog kojeg je živio. Sada više nije znao što bi slijedio i tražio. Nestale su oči u kojima se mogao

radovati i zbog kojih bi se morao žrtvovati. Nije shvaćao da nema zla za koje bi vrijedilo dati jedan atom života. Nije znao da bez kraja nema kraja i da se prije kraja uvijek može nešto učiniti, da promjene i nova stanja dolaze i onda kad misliš da ne mogu doći.

* * *

Bila je topla proljetna noć. Doktorov prozor bio je otvoren i osvijetljen. Zvijezde i zelene grane dolazile su u sobu i padale na veliki buket crvenih karanfila.

Noć je bila lijepa ali zbog toga nije bila ništa manje pusta i turobna.

Ivo Vulić smatrao je da je ukinut kao što se ukidaju povlastice i da treba nešto poduzeti. Bilo mu je žao što nikada više i ni u kome neće biti živ. Kud god se okrenuo, vidio je samo nečije ugašene oči, nečije pohlepne ruke, nečije glasne zube i nečije ubitačne želje; vidio je ravnodušnu i odsutnu kvaku na vratima.

Uzalud se borio, uzalud je maštao, uzalud je patio. Putovi su umrli, koraci su uvenuli a drveće je sagnulo glavu i nije ga htjelo pogledati. Nijedna ptica nije se htjela pojaviti. Samo je teški i debeli mrak hodao oko njega.

Stvorio je mnogo, a htio je stvoriti više. Sve je izgubio. Ostao mu je samo sporedni i ubitačni dio života.

Bilo mu je jasno da više nikoga nema i da nema razloga za postojanje, da je uzaludno, štetno i opasno sam. »Što će ostati od mene?« pitao je sam sebe. »Ništa. Čak ni ovo raspoloženje neće ostati, čak ni moje djelo neće ostati jer će sve to biti razbijeno i zaboravljeno.«

Skinuo je violinu s ormara i svirao je cijelu noć. Uz njezinu pomoć razgovarao je s nemogućim dijelom svijeta i s mogućim dijelom svoje sudbine a taj razgovor bio je i lirski tankoćutan, i taman, i dubok kao molska drama; bio je pun tragova u magli, na zaleđenim cestama i na vlažnom pijesku.

Melodije su izvirale iz njegove duše i silazile su s tankih struna a on ih je, kao lažnu ljubav ili kao podlo prijateljstvo, bacao kroz prozor u tamnu noć. Vikale su, nemilosrdno su ga tukle i gušile iako ih je molio da mu pomognu da se ne sruši.

Zvukovi njegove violine otvarali su podzemlje vremena i trajanja, bili su jači od postojanja i legli su s njim u krevet očaja.

Pustio je srce i violinu da plaču jer je ostao bez oslonca i mogućnosti da traje. Plakala je violina, plakao je i on. Sve je bilo tužno, u njemu i oko njega, jer je slušao svoj kraj.

Čuo je nešto što nikad živ čovjek nije čuo. Izgubio je dah i klonuo kako može klonuti samo poražen čovjek.

Nikada nije tako dirljivo i vješto svirao jer se nikada ranije nije opraštao sa životom, jer nikada nije bio toliko sam, suvišan, apsurdan i vječan u besmislenosti.

Bila je to strašna noć: nema ništa strašnije od utapanja u vlastitoj promašenosti.

Tko može otkriti ono što o čovjeku doznaje onaj tko svojevoljno napušta život zbog neke vlastite nužde? Tko može znati što se dešava u trenucima prije prijelaza u nepostojanje?

Odgovora nema jer se nitko nije vratio iz tih i takvih trenutaka, jer je čovjek najnepristupačniji u trenutku kad se oprašta sa životom koji voli.

Te noći još jednom se prepustio violini. Pekle su ga stare rane i on je klecao pod svojim bolom. Nije bilo nikoga da ga pogledom ohrabri a ni njega samoga nije bilo da si pruži ruku. Na njega su se srušila brda oko njega, srušile su se sve misli u njemu. Sa svakom melodijom padao je sve konačnije — sve dok nije sasvim pao — kao da ga nikad nije ni bilo.

Dugo u noć violina je svirala i govorila o razočaranju plemenitog čovjeka koji je prikupljao snagu da proguta cijankalij i koji nikada i nikome nije povjerio svoju odluku jer je znao da se ljudi tuđem neuspjehu najčešće samo vesele.

Nije imao nikoga kome bi rekao da ga čeka i da s njim živi čitavog života. Nije shvatio da treba živjeti a ne umrijeti. U melodije svoje violine utisnuo je svoju posljednju sudbinu, svoje posljednje riječi.

Netko život pretvori u knjigu, netko u ljubav, netko u politiku a netko u razočaranje i obračun. Nije teško zaključiti u što je liječnik Ivo Vulić pretvorio svoj život.

Svaki čovjek negdje naleti na sebe i razbije se.

Nitko nije tako jak i tako vješt da bi se mogao obraniti od samog sebe, da bi mogao sebe izbjeći ili sebe prevariti ako na sebe navali, odnosno ako ga netko ili nešto na njega pošalje.

Ni liječnik Ivo Vulić nije to mogao.

* * *

— Svirao je tako lijepo da sam morala zaplakati — rekla je jedna medicinska sestra ujutro dok je kraj njega mrtvoga stajala. — Nikada nije tako dugo, lijepo i tragično svirao. Činilo mi se da nekome poklanja svoje srce.

Prisutnici muvali su se po sobi, čudili su se i tražili su neko objašnjenje. Prevrtali su njegove stvari i sklizali su se na svojim zabludama.

Na stolu je ležao otvoren dnevnik. Na desnoj stranici pisalo je:

— Nemojte uzalud tražiti ono što sam ja uzalud tražio. Budite jači, uporniji i sretniji od mene.

Možemo izabrati čas i oblik smrti, ali istovremeno i ne možemo. Čin smrti je prečesto i čin neslobode, a kad je čin slobode, onda je neprirodno nasilje nad sobom.

Kako znati kada treba završiti život? Tko da nam to kaže?

Osim religije nitko ništa ne može reći.

Sve je izgledalo nejasno i neizvjesno. Mir stvari bio je nemiran i protestan. Mrtvac se prijekorno odupirao neukusnoj radoznalosti.

Violina je ležala kraj fotelje, tužna, bez svojih i njegovih snova, sama kao pustinja pod okrutnim suncem.

Liječnikovo beskonačno srce nije više kucalo. Zaustavilo se u bijegu i protiv svoje volje.

Najprirodnije se držalo mlado jutarnje sunce koje je po svom starom običaju i na svoj stari način ulazilo kroz prozor i sjedalo na kauč. Ono je sve prisutne upozoravalo da se udalje, ali oni ga nisu razumjeli. Jedino je ono znalo da mrtvog čovjeka ne treba žaliti i da se samo živima može pomoći.

* * *

U bolnici su bili žalosni. Ali njihova žalost odražavala je njihovu sebičnost. Zapravo, oni su žalili sebe; njima je bilo žao što su ostali sami i bez njegove pomoći. Takvi su ljudi; uvijek polaze od sebe i dolaze do sebe.

Nitko nije znao tko je i kako je negdje u dalekom gradu oskvrnuo njegovu dobrotu. Nitko nije znao da je njega najteže pogodio prijateljski glas jedne djevojčice koja je uzalud govorila da je on njezin tata; nitko nije znao da ga je srušio slomljeni pogled jednog dječaka u bolnici; nitko nije znao pod kojim je podvalama pao.

Nikoga nije bilo tko bi rekao: uzalud je bježao pred svojom sudbinom; ili: otišao je zagonetno kao što je zagonetno živio; ili: bio je i ostao sam; ili: tužno je kad cvjetovi sami sebe ruše.

— Baš je napravio glupost — rekao je pogrbljeni i stari upravitelj bolnice. — Kao da je nekome naškodio. Kad nam netko želi zlo i radi o glavi, onda mu se najbolje osvećujemo time što živimo. Ako nas netko dovede dotle da se zbog njega ubijemo, onda je on, u borbi protiv nas, postigao najviše što se može postići, onda on ima razloga da bude veseo jer smo i mi stali na njegovu stranu u njegovoj borbi protiv nas.

Da ga je mrtvi liječnik čuo, možda bi ga poslušao, možda bi skupio snage da se odupre i bori a možda bi samo bezvoljno odmahnuo rukom.

Tko zna što bi liječnik drugi put učinio u istoj situaciji; tko zna što bi on učinio kad bi ga opet nešto slično pritislo...

* * *

Nakon dva dana liječnika su pokopali. A ljudi su ostali i dalje ono što su uvijek bili: sitni sebičnjaci, prljavi zločinci, naivne dobričine, sretni glupani, divni prijatelji i spasonosna svjetla u daljini.

Njegov prijatelj doktor Borić u nadgrobnom govoru rekao je:

— Nije imao snage da se suoči sa sljedećim danom, sa sljedećom istinom, sa sljedećim sobom. Očajnički je tražio mogućnost da živi i da postoji kao koristan čovjek, ali nije uspio i pao je pod teretom apsolutne nemoći. Svejedno je kamo je otišao. Da je otišao na kraj svijeta, ili da nikamo nije otišao, jednako bi završio. U njemu je bio prejak nagon prema smrti. Ubile su ga rane koje nisu mogle zarasti. Pao je kao kruška i razbio se na tvrdoj ljudskoj gluposti, na otrovanoj intimnosti. I sada leži nepomičan, izgubljen, osamljen, nezanimljiv, nemoćan. Izgubio je ideale i našao se u praznini u kojoj nije mogao živjeti. Istina je da se nije trebao predati i da je mogao živjeti na stotine mogućih načina. Ali, predao se, a predaja je uvijek pogreška onoga tko se predaje. Da je uspješnije razmišljao, shvatio bi da se treba oduprijeti nepotrebnom beznađu i lošim raspoloženjima. Na žalost, ovaj divni i umni čovjek nije imao snage da postoji zbog postojanja, da u životu živi i pobjeđuje. Njegova smrt ne predstavlja mogućnost izbora, nego mogućnost najlošijeg izbora. Svaka smrt je najlošiji čovjekov kraj i zato je čovjekova dužnost da se bori protiv smrti, svim snagama i na sve načine. Trabao je naći neku zaštitničku ljubav i neki novi raj u postojećem svijetu koji pojedinac ne može izmijeniti i u kojem mora naći svoju mogućnost življenja, u ime svoje obaveze da živi. Čovjek može ostati čitav i stabilan ako nije opterećen filozofskim, historijskim, socijalnim, političkim ili intimnim jednostranostima, ako optimistički vjeruje u izlaz iz svake nevolje, ako se humanizmom bori protiv znanstvenog otuđenja, ako sebe smatra ciljem i smislom historijskog procesa, ako se ne suprotstavlja razumnom i prirodnom dijelu sebe, ako radom pobijedi svoje i tuđe slabosti, ako ne želi biti veći i drugačiji nego što jest, ako se znade pomiriti sa svojim neuspjehom, ako svojoj osmišljenoj mašti i svome umu dade krila, ako od svega toga znalački uzme ponešto, ni previše ni premalo, nego upravo toliko koliko treba za pametan trenutak, za pametno opredjeljenje. Pokojnik se pokolebao i pao jer nije znao biti jači od sebe. Svoju zabludu pretvorio je u svoju smrt — pogriješio je. Pokušajmo ga razumjeti i u ime tog razumijevanja dati mu trajno mjesto u sebi.

* * *

Na povratku kući jedan prijatelj rekao je doktoru Boriću:

— Nisi trebao reći ono što si rekao jer to ne pristaje u nadgrobni govor. Rekao si istinite ali teške misli. Istina je da se on oslobodio demonske stvarnosti, ludih rješenja, sebičnih razmišljanja, lažnih istina i naivnih ljubavi — svega što čovjeka vrijeđa i vodi u njegov i društveni pakao. Pao je u mrak i nepostojanje, u hirovitu buku nesnalaženja, u vlastiti kukavičluk i u ludilo sadašnjosti. Točno je da ptice i dalje pjevaju, da novine i dalje truju svoje čitaoce, da zakoni i dalje guše ljudsku savjest i da obmane postaju činjenice. Da, trebao je izdržati a time što nije izdržao pomogao je drugima, onima koji su bili protiv njega. Sve je to točno, ali nad grobom se o tome ne govori.

— A o čemu se nad grobom govori? O talentu koga smo izgubili, o dobrom roditelju i aktivnom članu društveno-političkih organizacija, o velevažnim stručnim i privatnim svaštarijama a sve u stilu plakanja i hvale?

Sutjeli su a u toj šutnji jedan kraj nije dobio kraj, jedan odlazak nije otišao. Sve je ostalo u različitim mišljenjima dvaju prijatelja i ostat će dok ta mišljenja budu postojala, makar i u raskoraku. Uzaludni bijeg ostao je uzaludan, ali ne na jedan način, nego na mnogo mogućih načina, na toliko mogućih načina koliko ima mogućih razmišljanja.

Nakon duge šutnje doktor Borić je upitao svoga prijatelja:

— Ima li čovjek pravo raspolagati svojim životom?

— Ima, jer mu je dan na raspolaganje.

— Istina je da čovjek može raspolagati svojim životom, ali to raspolaganje ne obuhvaća rođenje ni smrt. Svojom voljom čovjek ne dolazi u život pa ne može iz njega ni izaći. Ne smije čovjek raspolagati svojim životom na najgori način. Život, kao najveće bogatstvo, treba s najvećom pažnjom čuvati. Ako sam te dobro razumio, ti odobravaš samoubojstvo.

— Ne odobravam ga jer ono nije dio života kojim čovjek može raspolagati. Ono je uzaludni bijeg poslije bijega, nemoć koja se iskazuje snagom pada poslije pada. Smisao je života u življenju, a ne u smrti, u rastu i pobjeđivanju, u osmišljenom djelovanju.

* * *

Poslije svega ostao je samo uzaludni bijeg. Ostali su prijatelji u kojima je ostalo nešto od toga bijega.

Na žalost, taj bijeg nije dirnuo one koje je trebao dirnuti, nije postao istina pred kojom je netko morao kleknuti.

Kad se nešto dogodi uzalud, dogodi se uzalud na sve moguće načine.

Ivo BALENTOVIĆ

Osvrt na život i rad Svetislava i Ilije Milarova

(Prilog proučavanju hrvatsko-bugarskih kulturnih odnosa)

Od znatnog broja bugarskih mladih intelektualaca koji su nakon oslobođenja Bugarske ispod turskog ropstva (1887. g.) bili u prijateljskom dodiru s Hrvatima — a neki se u Zagrebu i školovali — treba spomenuti neka istaknutija imena kao što su: Mihajlo Sarafov, Georgij Zlatarski, braća Miladinovi, braća Stefan i Nikola Bobčev, dr. Iširkov, dr. Bončev, dr. Miletič i braća Svetislav i Ilija Milarov. Najprije će biti govora o Svetislavu Milarovu a zatim nešto opširnije o Iliji. Sudbina obojice povezana je ne samo bratskom niti već (sticajem povijesnih okolnosti) i žarkim rodoljubnim nastojanjem da se učini što više za dobrobit ispaćenog bugarskog naroda.

Braća Milarovi, osobito Ilija, bili su istovremeno i bugarski i hrvatski književnici. Otac im se zvao Nikola Eftimov Sapunov, bio je rodom iz Gabrova, tada u »turskoj« provinciji, podijeljenoj na tri vezirata sa sjedištima u Bitolju, Odrinu i Ruščuku na Dunavu. Sapunov je bio abadžija (kabaničar), mali obrtnik ali velik rodoljub i vrlo bistar čovjek, pa je, osjetivši se ugrožen, preselio u Carigrad gdje je sudjelovao u akciji oko stvaranja samostalne bugarske crkve, to jest odcjepljenja od grčkog patrijarhata. Ondje se oženio Bugarkom rodom iz Berkovice, iz jedne iseljeničke obitelji katolika Pavlićana. G. 1850. rodio se iz tog braka prvi sin Svetislav, tu je dječak pohađao francusku školu kod lazarista a kad je biskup Štrossmayer pokrenuo među Bugarima akciju oko crkvene unije i tražio mladiće koji žele pohađati grkokatoličko sjemenište u Zagrebu, pošao je u Hrvatsku kao 13-godišnji dječak na dalje školovanje. Svetislav se u Zagrebu školovao do šestog razreda, onda prelazi u Bukurešt, gdje se nalazio znatan broj Bugara, predvodnika bunta za oslobođenje domovine. Bio je tu i poznati bugarski pjesnik Penčo Slavejkov, izdavač i urednik lista »Makedonija«. Svetozar je u tome listu ubrzo postao suradnik a kasnije i urednik.

Nakon krimskog rata (1856) kad je Turska bila prisiljena dati Bugarima izvjesne crkvene reforme te diljem Bugarske ničiu nove crkvene općine Sapunov se vraća iz Carigrada i osniva takve u Gabrovu i Velikom Trnovu. Grci su ga denuncirali Turcima i ovi ga zatvore i u tamnici (1861) otruju. I Svetislav postaje žrtva denuncijacije, zbog čega dospijeva u zatvor ali uspije pobjeći u Odesu, gdje radi za novine »Napredak«, mijenja prezime u Milarov (prema ruskome m i l o) a isto prezime preuzima i njegov mlađi brat Ilija.

Mati braće Milarov ponovo se udaje i s drugim mužem, navodno nekim fotografom, odlazi u Bosnu gdje je navodno imala rođaka, vladiku u Sarajevu. Put udove Sapunov ni tu se ne zaustavlja. Preseljuje se u Loznicu, Valjevo i u Beograd, gdje se sastaje sa Svetislavom (1873), koji je tu boravio

već više od godinu dana. U jeku propagande za »srpsku Macedoniju«, Svetislav se bori i piše protiv takvih tendencija i djelatnosti stanovitog profesora Miloša Milojevića no vlast ga protjera i on odlazi u Zagreb, ondje maturira (1875), radi na oživljavanju hrvatsko-bugarske suradnje, studira pravo.

Izbija rusko-turski rat za oslobođenje Bugarske, i Svetislav odlazi preko Rumunjske u susret ruskoj vojsci, postaje vojni tumač a po završetku rata 1878. nastanjuje se u V. Trnovu i sudjeluje kod stvaranja novog bugarskog ustava. G. 1880. postaje u Rumeliji viši činovnik tamošnje vlade ali 1885. po sjedinjenju istočne Rumelije s Bugarskom, kao izraziti rusofil, dolazi u sukob s vladom i odlazi u Petrograd. Kasnije se vraća u Bugarsku, nastavlja s rusofilskom politikom, biva osumnjičen zbog priprema atentata na kneza Batemberga i Stambolova, osuđen na smrt i g. 1892. obješen.

Za vrijeme svog boravka u Hrvatskoj Svetislav je djelovao kao novinar i pisac, postavši suradnik tada vrlo uglednog »Obzora«, gdje 1875/76. objavljuje svoje »Uspomene iz carigradske tamnice«, što je odmah zatim izašlo i u posebnoj brošurici pod naslovom »Iz uspomena jednog političkog patnika«. Na knjizi se nalazi posveta Ivanču Stefanovu, trgovcu i majstoru iz Beograda, koji je Svetislavu za ranijeg boravka bio od velike pomoći. Dotični Stefanov bio je dvorski krojač, inače protagonista srpsko-bugarskog prijateljstva. Kod njega su jedno vrijeme stanovala oba brata Milarova. Zagrebačko izdanje Svetislavovih uspomena (objavljeno je u 400 primjeraka) preveli su na bugarski jezik Spas Vacov i Georgije Zlatarski. G. 1876. objavljena je u zborniku studentske omladine »Hrvatski dom« novela Svetislava Milarova pod naslovom »Đehod Čauš«. U isto vrijeme izašla je na bugarskom njegova brošura »Kakvo sme, do kade smo stignali i kakvo trebva za napred da pravim nie Blgari« (Kakvi smo, dokle smo stigli i što treba nadalje da radimo mi Bugari). U biblioteci Jug. akademije u Zagrebu nalazi se još jedna njegova knjižica: »Po povod na koronjstvanieto na Nj. svetost Aleksandar balgarski knjaz«, Trnovo, 1879 (Povodom krunisanja Nj. svjetlosti Aleksandra I. bugarskog kneza).

Koje je još članke Svetislav objavio u »Obzoru« i drugim listovima u Hrvatskoj, ostalo je neistraženo. Lik ovog revolucionara i rodoljuba, čovjeka akcije i neslomivog poleta, na kraju i političke žrtve, mučenika, pao je s vremenom u zaborav.

Mlađi Milarov, Ilija, rođen je g. 1859. u Gabrovu ili u Velikom Trnovu. Došavši s majkom u Beograd svršio je tri razreda realke. Srpska vlada davala mu je stipendiju od 2 dukata mjesečno, zbog zasluga očevih oko osnivanja samostalne bugarske pravoslavne crkve. Nakon odlaska majke u Gabrovo braća ostadoše sama. Međutim, po odlasku Svetislava u Zagreb, nedugo zatim, onamo se zaputi i Ilija (1875). Obojica su stanovala u Mesničkoj ulici, u kući nekog Einwaltera. Posredstvom starijeg brata Ilija odlazi u Nikolajev (kraj Odese) u ruski Južnoslavjanski pansion. Putovao je brodom od Siska do Odese. Tamo je završio realku. U pansionu je bilo stotinjak Bugara, jedan Crnogorac a nijedan Srbin. Direktor je bio Bugarin a među profesorima bilo je i Čeha. U pobuni mornara 1878. pade na Iliju sumnja da je u vezi sa sastavljanjem letka revolucionarnog sadržaja, koji su dijelili pobunjeni mornari. Uslijedila je istraga, i Ilija je — iako mu je brat već bio ishodio stipendiju za Petrograd — morao napustiti Rusiju. Vratio se u Zagreb, gdje je studirao pravo. Družio se s tadanjim pristalicama Stranke prava, osjećao se Hrvatom jednako kao i Bugarinom te otpočeo sa suradnjom u štampi i prevođenjem s ruskog

jezika. Zbog nastalog incidenta na Sveučilištu (kad je premlatio studenta Bunjika koji je vrijeđao Bugarsku) gubi semestar, odlazi u Beč ali se ubrzo vraća i u Zagrebu završava pravo.

Položivši državne ispite, odlazi u Bugarsku. Najprije je odvjetnik u Lom Palanki, zatim vijećnik apelacije u Ruščuku, državni nadsavjetnik u Plovdivu a g. 1891. postaje predsjednik Apelacionog suda u Sofiji. Tu je ostao sve do pada Stambolova. »Za rusofilske vlade, kada je nevino poginuo odlični bugarski pisac Aleko Kostatinov, ostavio je Milarov državnu službu, jer nije htio suditi po nalogu vlade, te je postao odvjetnik u Sofiji« (dr. F. Bučar).

U Sofiji Milarov postaje urednik časopisa »Periodično spisanie na blgarsko književno družestvo« (1895), u kojemu je objavio veći broj članaka i kritika pravnog, povijesnog i književnog sadržaja. Pisao je i pod pseudonimom.

Zanimanje Milarova za kazalište teče od toga doba. Postojano održava živu vezu sa Zagrebom i s kazališnim ljudima te često putuje u Hrvatsku, gdje je imao veći broj prijatelja. G. 1886. oženio se s poznatom hrvatskom glumicom Ivkom Kraljevom. Milarov je u tom razdoblju još uvijek držao svoju odvjetničku kancelariju u Sofiji. Istovremeno se javljao kao kazališni kritičar. Njegova supruga, koja po udaji napušta kazalište, ogleda se kao dramski pisac te je g. 1880. u Zagrebu prikazivana njena komedija »Divljanka«. Ona potiče Ilijino interesiranje za kazalište a kad je ovaj g. 1903. postao intendant sofijskog kazališta »Smijeh i suze«, ona mu je suradnik i pomagač svojim iskustvom. Milarov je zaslužan da je g. 1906. podignuto novo sofijsko kazalište (po nacrtima Helmera i Fellnera), kojemu on postaje intendant i tu dužnost obavlja do g. 1907. kada postaje vijećnik Vrhovnog kasacionog suda i ostaje na toj dužnosti sve do odlaska u mirovinu (tada su mu bile 63 godine) g. 1920.

Ilija Milarov kao umirovljenik napušta Sofiju i seli u Zagreb — definitivno. Tu je umro g. 1948.

Prema podacima dra F. Bučara i Josipa Badalića Milarov je ne samo novinar i književnik već i znanstveni radnik. No, da se osvrnemo najprije na njegovu kazališnu djelatnost u Sofiji. Kao intendant pozivao je istaknute glumce i redatelje iz Zagreba na kraća i dulja gostovanja. Sofiju su tada posjećivali prvaci zagrebačkog kazališta, tadanje zvijezde Andrija Fijan i Marija Ružička-Strozzi kao i poznati kazališni djelatnici i organizatori Tucić i Mandrović. Fijan je s velikim uspjehom gostovao u Sofiji na 14 predstava te ga je jednom prigodom (zajedno s Milarovim) pozvao na objed tadanji car Ferdinand Koburški, odlikovao ga i poklonio mu svoju sliku s autogramom. G. 1905. u Sofiji gostuje Ružička-Strozzi na 9 predstava (prekida gostovanje zbog iznenadne smrti svoga supruga) i također dobiva odlikovanje. U Sofiju dolazi na godinu dana kao redatelj Adam Mandrović, uz plaću od 500 zlatnih franaka.

Među djelima Ilije Milarova najznačajnija je njegova književno-znanstvena rasprava *»Pogled na razvitak ruskog društva i literature«*, objavljena u almanahu »Hrvatska« za g. 1881 (izdanje Stranke prava, Sušak 1882). Ista je rasprava — proširena i razrađena — kako navodi Josip Badalić (Republika, Zagreb, br. 10/1977) dvadeset godina kasnije objavljena na bugarskom jeziku u vidu opsežne monografije s naslovom *»Ruskoto oteščestveno razvitije i kritikata na Belinski«* (Povijesno-literarna studija, Sofija 1900, str. 354). »Kao neposredni učenik i idejni sljedbenik ruskih naprednih socijalno-političkih mislilaca i pisaca,« navodi Badalić, »od Belinskog do Černjiševskog i Pisareva, on je u toj temeljitoj monografiji znalački zaokružio misaoni lik svog učitelja Belinskog u okviru književnih i socijalno-političkih zbivanja u Rusiji toga doba.«

U zaključku svoga članka o braći Milarov dr. Bučar navodi glavne prevodilačke i originalne radove Ilijine a to su (osim spomenute monografije):

G. 1895. *»Tragedija Jermena, najteži problem istočnog pitanja.«* Referat upućen Savezu naroda, »Obzor«, br. 209 i dalje. Pseudonim: Candide.

G. 1926. *»Bizant i humanizam«*, »Obzor«, 16. VII. i dalje.
G. 1927. *»Rim i humanizam«*, »Obzor«, br. 253 i dalje.
G. 1929. *»Kršćanstvo i humanizam«*, »Obzor«, br. 39 i dalje.

Milarov je napisao i nekoliko drama na bugarskom jeziku, među kojima je bila najzapaženija *»Apostol«*, tragedija u 5 činova iz doba bugarske revolucionarne epohe prije oslobođenja, izvedena u Sofiji g. 1899. i u Zagrebu 1900. s Fijanom i Strozzijevom. Djelo je objavljeno u Sofiji i kao knjiga (1899) na 207 stranica. U rukopisu mu je ostala drama »Ecce homo«, koja je radi prevelikog vjerskog radikalizma (prema Bučaru) bila u Sofiji zabranjena. Kod pisanja drama surađivala je s Milarovim i njegova supruga Ivka.

Na početku spomenuta Milarovljeva monografija i njegov članak *»Volga i Kama«* (isti almanah iz g. 1882) dva su najzapaženija njegova rada u Hrvatskoj. Bučar nabraja i radove koje je Milarov preveo s ruskog na hrvatski jezik dok Badalić u bilješci na kraju svog članka (»Na izvorištu hrvatske društvene znanosti o književnosti«) za Milarova opravdano navodi: »S nedoumicom zato pripominjem činjenicu da ime i rad toga *naprednog* bugarskog pisca ni jednom riječju ne spominju informativni slavenski priručnici (enciklopedije i leksikoni).« Podatke o Milarovu crpao je Badalić iz Kataloga Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, kao i kod Grobnog ureda na zagrebačkom groblju Mirogoj.

IZVORI

Dr. Franjo Bučar, Bugari i »Obzor«, OBZOROV spomen-zbornik, Zagreb 1935.
Dr. Josip Badalić, Na izvorištu hrvatske društvene znanosti o književnosti, REPUBLIKA, br. 10/1977.
Rečnik na blgarska literatura, Sofija 1976, tom II.
Pismo Božene Kraljeve iz g. 1978.

BILJEŠKE

1. Autor ovog članka dobio je od umirovljene prvakinje Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu Božene Kraljeve sljedeće podatke: supruga Ilije Milarova, tada popularna zagrebačka glumica Ivka Kraljeva, rođena je g. 1856. a umrla je g. 1942. Za

Iliju Milarova udala se g. 1886. Iz tog braka rođeno je četvero djece — dvije kćeri i dva sina. Redoslijed rađanja djece ostaje neutvrđen. Kćerka Stanka umrla je g. 1910. a kćerka Venka bila je udata za bugarskog pisca Mihajla Kremena (1884—1964) s kojim se razvela i po drugi se put udala u Hrvatskoj. Umrla je g. 1976. Sin Boris umro je kao dječak od 12 ili 13 godina a drugi sin Slavčo Milarov živio je sa suprugom Blagom u Sofiji, u ulici Cara Šišmana br. 24.

2. U već spomenutoj knjizi Bugarske akademije nauka Rečnik na blgarska literatura podaci o književnom i znanstvenom radu I. Milarova nepotpuni su. U popisu njegovih objavljenih radova govori se samo o onima koji su publicirani do g. 1901. Kao posljednji objavljeni rad spominje se komedija »Da li smo oženjeni?« iz spomenute godine. Ilija Milarov je, međutim, najveću spisateljsku aktivnost ostvario poslije 1900. pa do tridesetih godina.

Ana ŠORETIĆ

Kain

prvo su se bili
za primanje aldova

kašnje
za kus zemlje
hranu
stan
ženu
polje
konja
palaču
zlato
za peljačtvo u selu
varošu
zemlji
u već zemlja

denas se biju za drugu polovicu svita

sutra ćedu se bit za Misec, Mars, svemir

dokle dojde dan
kad se opet dvimi budu bili

za kus zemlje.

Hrvatsko Gradišće, 14. X. 1983.

Ana Šoretić, »dušom i tijelom Hrvatica« iz Burgenlanda (Austrija), mlada je kazališna spisateljica gradišćanskih Hrvata. Ovo je njezin prvi pjesnički tekst objavljen u Hrvatskoj.

Josip ANTOLOVIĆ

Razmišljanja nad Nekrologom oca Vinka Basilea

(Uz tisuću obljetnicu Trebinjske biskupije)

Najstarije biskupsko sjedište nakon rimskog i porimskog razdoblja na tlu Bosne i Hercegovine bilo je Trebinje. Biskupija se latinski nazivala Tribuniensis, kasnije Tribuniensis et Mercaniensis - Trebinjska i Mrkanjska biskupija. Ta je biskupija do g. 1819. imala 40 biskupa. Od te godine nema više trebinjslih biskupa: biskupijom upravljaju vikari (1819—1839), izabrani od dubrovačkog Stolnog kaptola i potvrđeni od Svete Stolice; zatim dubrovački biskupi (1839—1890) a nakon uspostave redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini njome upravljaju kao apostolski administratiri mostarsko-duvanjski biskupi.

Kroz to tisućljetno razdoblje doživjela je Trebinjska biskupija mnogo toga i mučna i teška. O tome svjedoči i njezino drugo ime: Mrkanjska biskupija; kad je, naime, kneževina Travunja izgubila samostalnost a njome zavladaše Nemanjići, jedan je od njih, Uroš I, g. 1253. potjerao iz Trebinja biskupa Salvija. Trebinjski biskupi dobiše nešto kasnije otočić Mrkanj kod Cavtata i ondje se nastaniše, dakle, zapravo, izvan svog biskupijskog teritorija. Područje Trebinjske biskupije doživjelo je mnoštvo peripetija naročito za vrijeme višestoljetne osmanlijske vladavine. Katolici, iako u manjini, potisnuti u neprohodne planinske predjele i bijeni svakim nedaćama, sačuvaše se ipak sve do danas kad, duboko ukorijenjeni u svoju rodnu grudu i u svoju mjesnu Crkvu, ponosno slave tisuću godina svoga neprekinutog postojanja.

Jedna od ličnosti koje su Trebinjskoj biskupiji udarile snažan pečat bio je isusovac o. Vinko Basile (1811—1882). O njemu je prigodom stote obljetnice smrti stručno pisao o. Mijo Korade u ponovno pokrenutom Zborniku za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima *Vrela i prinosi,* broj 13. Svoju stručnu studiju o ocu Basileu popratio je Mijo Korade prvi put kod nas objavljenim prilozima. Od njih su neki na talijanskom, neki na latinskom a neki na hrvatskom jeziku. Prvi je od tih priloga Nekrolog oca Vinka Basilea, pisan u Splitu 31. prosinca 1882. na talijanskom jeziku. Taj Nekrolog bit će temelj mojih razmišljanja.

Autor Nekrologa kaže: *»Pišući ovaj put misao mi prije svega leti k ocu Vinku Basileu, blage uspomene, koji bijaše osnivač ove naše misije. Istina je da je on već deset godina vojevao dobar boj na drugom i od nas dalekom polju. Pa ipak mislim da bih se, kad ne bih pisao, ogriješio o ono što od nas traži zahvalnost, a što se traži i od mene kome je povjerena ova dužnost. Iako ga je sada Bog pozvao da primi dužnu nagradu, kako se nadamo, ja ću se sada malo dotaknuti njegova života, pogotovu onog vremenskog razdoblje što ga je proživio u neumornom radu među nama.«*

Nekrolog je upravljen mletačkom provincijalu Družbe Isusove, pod čiju su jurisdikciju spadale isusovačke kuće u Splitu i Dubrovniku. Splitska kuća bijaše rezidencija iz koje su oci misionarili po Dalmaciji, Hrvatskoj u užem smislu, Hercegovini, Crnoj Gori pa čak i Albaniji. Osnivač te misije bijaše baš o. Vinko Basile, koji je zavolio naš narod, naučio njegov jezik i za nj se nesebično žrtvovao. Njegovu i njegove subraće požrtvovnom radu valja zahvaliti da su se katolici na tim područjima mogli očuvati i ojačati u vjeri u prošlom stoljeću kad im je pastoralna moć bila tako potrebna. Time nipošto ne želim zanijekati rad drugih apostolskih poslenika, već samo svrnuti pozornost na jednoga od njih, čija je apostolska revnost na osobit način bila primjerna u svakom pogledu.

»Otac Vinko Basile« - navodi se dalje u tom Nekrologu - *»rodio se 29. prosinca 1811. u Siculiani, gradu pokrajine i biskupije Grigenta na Siciliji, od oca Paškala i Vide Schembi. Kad je bio u 16. godini života, ušao je u Družbu Isusovu, svladavši uz pomoć pobožne majke zapreke koje mu stavljaše otac.«*

Moram reći da se s datumom rođenja - kako je ustanovio o. Mijo Korade - ne slažu isusovački katalozi venecijanske i sicilske provincije. Prema njima se Vinko Basile rodio dan ranije, tj. 28. prosinca 1811. Rodno mjesto mu je Siculiana, na jugu otoka Sicilije, u današnjoj pokrajini i biskupiji Agrigento. Imao je sreću da je kao i toliki drugi sveti svećenici i redovnici imao pobožnu majku, koja se zajedno s njime borila za ostvarenje njegova redovničkog zvanja. Istina je da Bog daje milost zvanja, ali isto tako da se Bog služi i ljudima, pogotovu roditeljima, u većini slučajeva majkama, da se ta milost može razviti i ostvariti. Bog je stvorio čovjeka da bude njegov suradnik ne samo u djelu stvaranja nego i otkupljenja svijeta. Tu drugu suradnju u toliko slučajeva divno su ostvarile kršćanske majke sve tamo od početka kršćanstva, majke koje su ispunjavale divljenjem i pogane.

»Vinko je od prvih dana svoga redovničkoga života pokazivao veliku ljubav i posebnu sklonost prema svetim misijama. Prve misijske pokušaje činio je po zatvorima Palerma, gdje ga je revnost da čini dobro za bližnjega toliko stajala da je sebe zanemario te mu je zbog silnog znojenja znatno oslabio sluh, koji mu je kasnije učinio težim ali zato i zaslužnijim teški posao ispovijedanja. Ista ga je revnost zahvaćala za vrijeme nauka i u magisteriju pa je odmah po završetku svojih teoloških nauka i treće godine probacije zamolio i ishodio od prečasnog oca generala Ivana Roothaana da s drugom dvojicom subraće bude određen za misije u Vlaškoj (današnja Rumunjska), koje mu još prije putovanja onamo zamijeniše s misijama u Albaniji, koja tada bijaše dio turskoga carstva.«

Vinko Basile nije bio sićušan duh koji bi se zadovoljavao s osrednjošću. Njega je izjedala prava apostolska revnost za duše, za čovjeka, da mu pomogne u ostvarenju njegova posljednjega cilja, njegove čežnje za postignućem apsolutne istine i ljubavi. Sam je gorio tom čežnjom, zato je i stupio u Družbu: da dublje i bolje upozna te zavoli vječnu istinu i vječnu dobrotu Božju, koja nam se očitovala u Isusu Kristu, te da postane njezinim glasnikom cijeloga svog života, oduševljenim, revnim, požrtvovnim i neumornim glasnikom. Kao takozvani operarius (apostolski radnik) i misionar o. Vinko Basile, odmah nakon svršene probacije u Palermu, po zatvorima toga grada djeluje među onima koje zloća i poroci dovedoše do ponora zla. A takvi su najpotrebniji duhovne

i moralne pomoći. Sve su stoga civilizirane države Crkvi omogućile pristup u zatvore jer su bile uvjerene kako je njezin pastoralni rad među zatvorenicima ne samo duhovna već i socijalna pomoć. Tom se pomoću željelo postići da postanu bolji kako bi se nakon izvršene kazne mogli ravnopravno uklopiti u život, u ljudsku zajednicu. Da se o. Vinko nije štedio, vidi se po tome što si je baš u tome radu naškodio sluhu.

»Prvo mjesto određeno mu u Albaniji bijaše grad Skadar. Pošavši onamo u proljeće g. 1840. morao je proći preko Dubrovnika u Dalmaciji, gdje ga je zaustavio veoma pobožni biskup, monsignor Giuriceo, da bi ondje održao svečane misije. Bijahu u onome gradu još žive i rekao bih glasne uspomene naših starih. Imena otaca Boškovića, Zamanje, Mateja i Stjepana Bašića, koji je g. 1820. imao posebnu sreću da je učinio svoju svečanu profesiju te umro u krilu uskrsnule Družbe. Sve to bijaše na ustima sviju. Bijahu to sretna vremena jer bijahu mirnija od naših. Bijahu vremena u kojima vjera općenito bijaše još živa a misije stvar prije neviđena pa zbog svoje novosti i veoma željena. Ne treba spominjati kako su zbog svih tih okolnosti otac Basile i njegov subrat naišli na opće odobravanje te kako su iz svojih napora izvukli preobilan plod.«

O. Mijo Korade misli, da je u Nekrologu pogrešno navedena godina dolaska oca Basilea u Dubrovnik. On je stigao u hrvatsku Atenu 27. veljače 1841. I to bijaše njegov prvi susret s našim krajevima, koje je zavolio kao svoju domovinu, premda tada još nije bilo jasno da će znatan dio svog apostolskog rada provesti među hrvatskim pukom. Dubrovnik je, naime, bio samo prolazna točka na putu u Albaniju. Iz Nekrologa doznajemo dražesnu pojedinost o ocu Stjepanu Bašiću: bio je član Družbe Isusove već prije njezina ukinuća g. 1773. a doživio je njezino uskrsnuće i tada položio svečane zavjete. Dubrovnik i osobito njegov biskup pokazaše toplinu prema ocu Basileu; kao da su naslućivali koliko će taj isusovac s daleke Sicilije učiniti dobra u našem narodu. (Moglo bi se opširno i zanimljivo pisati o mnogim dobrotvorima i prijateljima hrvatskoga naroda iz drugih naroda.)

»Otišavši, dakle, na određeno mu mjesto apostolata u Skadar, o. Basile se svojim poduzetnim žarom i pun odvažnosti dade na izgradnju kuće koja je imala služiti kao Sjemenište. No tada u turskoj Albaniji bijahu za polumjesec izuzetno sretni dani, pa je muslimanski fanatizam mogao nekažnjeno u čas srušiti plod dugih i skupih napora. I tada o. Basile bi prisiljen da ode iz Albanije a Gospodin, koji iz zla izvlači dobro, učinio je da je taj izgon bio u korist grada Dubrovnika, zatim Dalmacije i drugih slavenskih pokrajina. G. 1843. vratio se u Dubrovnik, a to bijaše godina poznata po neprestanom podrhtavanju tla. Ta okolnost učini neočekivanu duhovnu pomoć još prikladnijom. A otac Basile se velikodušno davao dušama koje su mu hrlile, čineći za njihovo dobro sve što je mogao. Slobodno vrijeme što mu ostade od ispovijedanja marno je upotrebljavao za učenje slavenskog jezika. I tada je uz pomoć nekih pobožnih i učenih svećenika preveo na slavenski jezik 'Pensez-y-bien' oca Baudranda. Taj je prijevod kasnije i tiskan a izričito ga je pohvalio nestor dubrovačkih književnika, odvjetnik Antun Kaznačić.«

Poznato je da stranci baš ne uče ni lako ni rado hrvatski jezik. O. Basile ga je učio rado kako bi našem narodu mogao govoriti u njegovu materinjem jeziku i da bi mu mogao pomoći izdavanjem dobrih knjiga u tome jeziku.

Od njih je dvostruka korist: i duhovna i kulturna. Što jedan narod ima više pristupačnih knjiga, to više raste i njegova kultura, jedan od vrlo važnih čimbenika njegove samosvojnosti.

»Na učenje slavenskog govora potaknuo je o. Basilea prelat koji je tako volio Družbu Isusovu, a to bijaše monsignor Toma Jederlinić. Tome dostojnome Pastiru, koji je u samih 12 godina za svoju biskupiju učinio toliko dobra, bijaše tada veoma stalo da Našima (tj. isusovcima) *povjeri javnu gimnaziju u Dubrovniku. Kako se to nije moglo učiniti odmah jednim udarcem, valjalo je izdaleka pripraviti put, počevši sa slanjem otaca Družbe Isusove u onaj dio Hercegovine koji pripadaše Trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji, kojoj dubrovački biskup bijaše apostolski administrator.«*

Isusovci su u Dubrovniku djelovali više od 100 godina; Collegium Ragusinum, koji je pripadao Rimskoj provinciji, imao je odličnih odgojitelja, profesora i đaka i zato je ukinuće Družbe Isusove g. 1773. bilo za Republiku sv. Vlaha težak udarac. Iako su isusovce jedno vrijeme u Dubrovačkom kolegiju zamijenili skolopi, Dubrovčani nisu mogli zaboraviti ni prežaliti isusovaca i zato se brzo nakon ponovne uspostave Družbe (g. 1814) pomišljalo na ponovni dolazak isusovaca u Dubrovnik. Ta je misao sve više dozrijevala a za nju se zalagao naročito dubrovački biskup Toma Jederlinić (1843—1855). U ostvarenju te namisli odigrat će značajnu ulogu i naš o. Basile. Put će biti zaobilazan ali će isusovci, došavši opet u Dubrovnik, ondje ostati sve do današnjega dana, i to u prvom redu kao odgojitelji mladeži a poslijeratnih godina budućih svećenika u dubrovačkom Biskupskom sjemeništu što je preraslo u interdijecezansko (jer se u njemu školuju već godinama i sjemeništarci drugih biskupija, naročito iz Bosne i Hercegovine).

»Da bi se ispunio taj naum, o. Basile je po želji monsignora Jederlinića otputovao u Rim da o tome poradi s prečasnim ocem generalom Roothaanom i njegovom Uzoritošću kardinalom Franzonijem, tada pročelnikom Svete kongregacije za širenje vjere, kako bi se i od jedne i od druge strane dobilo dopuštenje a i potrebna pomoć da se Naši (tj. isusovci) *kao misionari nastane u Hercegovini. U Rim je pošao g. 1844. te je sposobnošću koju imaše u vođenju poslova na slavu Božju uspio u kratko vrijeme zaključiti ono što je želio veoma revni biskup monsignor Jederlinić.«*

Brzina i uspješnost kojom je radio o. Basile bijaše naročito blagotvorna za Trebinjsku biskupiju. Ondje potrebe bijahu, doista, i velike i neodgodive jer je čitava biskupija imala tada osim vikara Vida Maslaća i jednog starca samo dva župnika iz Dubrovačke biskupije, koji su se htjeli vratiti u svoju dijecezu, dok je tri bosanska franjevca njihov provincijal pozvao opet u Bosnu. Jadna biskupija trebala je dušobrižnika i misionara kakvi bijahu o. Basile i njegov subrat i zemljak Sicilijanac o. Antonio Ayala. Ovaj potonji tek je završio studije; bilo mu je 26 godina. Obojici je pred očima lebdio misijski ideal. I, eto, njihova misijska zemlja postade Trebinjska biskupija.

»G. 1845. o. Basile se vratio iz Rima u Dubrovnik, vodeći sa sobom oca Ayalu, s kojim je prvih dana rujna iste godine pošao iz Dubrovnika u Hercegovinu te ondje započeo s povjerenom mu službom, prilagođavajući se u svemu, pa čak i u odijevanju, kako su tada tražile prilike i običaji mjesta. S kakvim je zalaganjem i s kakvim plodom vršio ondje svoj apostolat u razdoblju nešto kraćem od 7 godina najbolji je dokaz ljubav onih dobrih katolika prema njemu

kao i djela što ih je učinio među njima, a to su: izgradnja jedne župske kuće, obnova jedne crkve; dobio je i dva svetačka tijela, jedno za Gradac, drugo za Trebinje; triput godišnje obišao 28 sela i zaselaka koja su ovisila o njemu kao svome neposrednom pastiru; a koliko je ondje morao tek pretrpjeti suprotivština, koje su uvijek kao pratioci djela što se čine na Božju slavu i spasenje duša i koje su im uvijek najsigurniji pečat. Bio je klevetnički optužen zbog krađe te pozvan na sud mostarskog paše; drugi put su mu se prijetili čak i smrću. No niti zbog tih a ni zbog drugih pogibli nije nikad propustio vršiti svoje dužnosti.«

Danas se u Crkvi mnogo govori i piše o potrebi inkulturacije, o naviještanju i kršćanstvu koje će se uklopiti u pojedine kulture da bi ih što bolje proželo. animiralo i usmjeravalo na dobro. I težak i delikatan je to problem. Kršćanstvo se mora prilagoditi vremenu i prostoru u kojem djeluje, ali tako da ne izgubi svoj identitet.

Isusovci su u tome dali odličnih primjera: Matteo Ricci u Kini, Roberto De Nobili u Indiji (da spomenem samo najpoznatije) a i o. Basile se znao savršeno uklopiti i aklimatizirati u hercegovačke prilike za turskog zemana. Nije se dao smesti ni klevetama, ni poniženjem, ni prijetnjama smrću. Kao snažna ličnost, kremen-značaj, vršio je svoju dužnost ne uzmičući ni pred kim. Teške i složene prilike u kojima vlada despocija trebaju ljude uspravna značaja koji se neće nikada klanjati idolima, ulagivati vlastodršcima, puzati pred nasilnicima. Takav bijaše otac Vinko. On je bio duboko prožet sviješću odgovornosti; znao je da mu valja ostati na bojnom polju sve dok mu poglavari drukčije ne odrede.

»U međuvremenu je - čitamo dalje u Nekrologu - *venetski provincijal, koji tada bijaše otac Giuseppe Ferrari, smatrao uputnim ocima zamijeniti misiju u Hercegovini s ovom našom (Dalmatinsko-ilirskom). I tako otac Basile, uzevši sa sobom oca Ayalu, postade inicijatorom tog novog djela, koje potraja sve do smrti biskupa monsignora Jederlinićaa, umrloga u kolovozu 1855.«*

No Trebinjska misija ni tada nije ostala bez isusovaca: na neprestane molbe superiora misija oca Basilea za novim misionarima general reda pobožni i sveti o. Filip Roothaan, koji se i sam nekoć bavio tim poslom, poslao je u Hercegovinu g. 1847. oca Luigija Moiraghija, rodom Rimljanina, i Gaetana Malfattija a već sljedeće godine dolaze tamo i oci Hilarije Odachowski, Poljak, o. Neri (koji ostade ondje samo kratko vrijeme) i otac Giuriceo.

»Nakon smrti biskupa Jederlinića o. Basile se morao vratiti opet u Hercegovinu ali taj put ne kao jednostavni misionar, već kao apostolski vizitator. Prokrstario je cijelu Mrkanjsko-trebinjsku biskupiju propovijedajući, dijeleći krizmu, a dijelio je i milostinju. Uz pomoć dviju Propagandi za širenje vjere, one u Rimu i one u Lyonu, obnovio je više župskih kuća te podigao jednu novu u Ravnome. Veoma je pomagao onoj siromašnoj biskupiji i time što je od Austrije postigao stipendije za odgoj dvaju klerika u Dubrovačkom sjemeništu a i time što je nekoliko mladih poslao u Loreto, u Ilirsko-picenski kolegij. Završivši časnu i tešku povjerenu mu zadaću vratio se u ovu našu misiju, u kojoj je neumorno radio dok ga bolest nije prisilila da je ostavi te g. 1859. pođe u svoj zavičaj da se oporavi na rodnome zraku.«

Iz ovog sažetog dijela Nekrologa jesno se vidi što je o. Basile značio za Trebinjsko-mrkanjsku biskupiju. To se pogotovu vidi iz izvještaja samoga oca Basilea o Trebinjskoj misiji, a posebno o gradačkim župljanima i o njegovu radu među njima. Taj je izvještaj na talijanskom jeziku napisao o. Basile u Gracu 29. studenoga 1846. Izvještaj je u talijanskom izvorniku objavio o. Mijo Korade u 14. broju Zbornika *Vrela i prinosi*, str. 120-129. Iz toga i drugih onodobnih izvještaja dala bi se napisati vrlo bogata i iscrpna povijest Trebinjske biskupije u XIX. stoljeću.

Nekrolog nastavlja o ocu Basileu ovako:

»Kad se zdravstveno oporavio, o. Basile je iz poslušnosti prihvatio duhovno vodstvo Kolegija u Požegi u Slavoniji. Na toj je dužnosti pokazao spretnu ruku u ophođenju s dušama mladića. Toj brizi nadošle su kasnije i druge povjerene mu od poglavara, i to u Zadarskoj nadbiskupiji, ponajprije u prigradskoj župi Malpagi a zatim u onoj većoj župi u Zemuniku. Na tom je mjestu ostao sve do g. 1871, tj. dok ga nisu poglavari na usrdne i ponovljene molbe monsignora Domenica Turanija, biskupa Agrigentske biskupije, vratili natrag na Siciliju. Prije povratka na Siciliju mogao je ipak po posljednji put sudjelovati na misijama u Dalmaciji. S ocem Jeramazom obišao je u proljeće g. 1872. velik dio otoka Hvara, naviještajući Evanđelje; i ja, koji ovo pišem, bijah mu posljednji sudrug na četvorim misijama koje su se držale u ljetnoj sezoni one godine u Sibenskoj biskupiji. Vačani, nedaleko od Skradina, bijahu posljednje mjestance u kojem je propovijedao na slavenskom jeziku. Ondje smo se rastali a da nismo mogli predvidjeti kako se više nećemo sastati na ovoj zemlji.

O dobru učinjenom na Siciliji dosta govore pohvale izrečene s propovjedaonice te napisane u časopisima odmah nakon njegove smrti. Kod mnogih se probudila i želja da mu se u Palermu, gdje je usred apostolskog napora 3. ožujka ove godine završio svoju karijeru, podigne i spomenik. No nije moje da pripovijedam o naporima koji ne pripadaju ovoj misiji. Umjesto toga rado ću spomenuti neke od onih zasluga koje su ga resile.«

I sada pisac Nekrologa navodi ono nad čim se i mi možemo zamisliti o tisućoj obljetnici Trebinjske biskupije, u obilnoj mjeri dionice blagodati bogatoga duha i kreposti oca Vinka Basilea.

»Njegova veoma vlastita i svete zavisti vrijedna vrlina bijaše da je posvuda kuda je prolazio ustanovljivao i promicao dobro. Njegova najomiljelija briga bijaše širiti štovanje presvetih Srdaca Isusa i Marije te svetog patrijarha Josipa. Govoreći narodu imao je svoj osebujan način prikazivanja stvari živahno i s gestama, što sve bijaše veoma izražajno, no ipak ne i pretjerano. U poznavanje ilirskoga jezika tako je dobro ušao da se s njim mogao služiti bez straha da pogriješi. U pogledu vlasti bilo crkvenih, bilo građanskih, bilo vojnih, s kojima je više puta pregovarao o važnim stvarima, imao je sposobnost da svrati pozornost na ono što govori te da uspostavi veoma dobar kontakt, pa je tako uspijevao zadobiti ono što je želio. Kao revnost za duše jednaka u njemu bijaše i ljubav prema zvanju kao i duh bratske ljubavi. Ova posljednja bit će nam jamstvo da će nas se sjećati i u nebu, gdje on - a u to smo čvrsto uvjereni - već uživa plodove svojih gotovo 66 godina provedenih u Družbi. A nadamo se da će naročito moliti za ovu našu misiju, koja mu velikim dijelom duguje svoje početke i svoj razvoj.«

Tako završava Nekrolog oca Vinka Basilea, apostola Trebinjske biskupije i ostalih naših krajeva. Njegov lik budi misli kako poput Krista valja proći zemljom, posvuda čineći dobro. To su najbolji tragovi što ih možemo iza sebe ostaviti, tragovi koje će blagosljivati budući naraštaji. O. Basile je uočio kako naš narod rado prihvaća pobožnost Srcu Isusovu, Srcu Marijinu i sv. Josipu. Tu je on pastoralno bio veoma pronicav pa se služio tim pobožnostima kako bi naš kršćanski puk priveo bliže tajni i izvorima našega spasenja.

Iako je u Nekrologu oca Basilea stalno riječ o slavenskom ili ilirskom jeziku, mi znamo da je to hrvatski jezik. Njega je otac Basile zavolio, naučio i njime se služio, pa nam je i zbog toga blizak i mio. Ako ne po krvi, a ono po srcu, bio je ono što bismo i mi uvijek morali biti. Kao čovjek srca znao je lako uspostavljati kontakt s ljudima, pa i s onima koji su nosioci vlasti. Kao čovjek posve nadnaravan stavio je svoje bogate kvalitete srca u službu duša i svoje redovničke subraće. Ljubio je iskreno svoje zvanje, što je naročita poruka Bogu posvećenim osobama. Budući da vjerujemo u općinstvo svetih, vjerujemo i u zagovor onih koji su nas pretekli u znaku vjere u blaženu vječnost, pa stoga u ovoj tisućoj obljetnici Trebinjske biskupije možemo slobodno moliti i zagovor oca Vinka Basilea da bi taj dio naše Crkve zaplovio u drugo tisućljeće duhovno obnovljen, moralno ojačan, novim duhovnim zvanjima obogaćen. Isto tako možemo moliti njegov zagovor i za sve ostale naše krajeve kojima je on kao apostolski misionar prokrstario te ponoviti ono što je slavni hrvatski ban Josip Jelačić g. 1855. na završetku velikih pučkih misija u Zagrebu, kojima je i sam revno i pobudno prisustvovao, zahvalivši svečano ocu Basileu i njegovu najvjernijem suradniku ocu Ayali, od srca rekao: »Ne zaboravite mojih Hrvata!«

Šimun MATIJA

Gruda

Vjekovna
životna
zluodoljiva
prigrljiva
dušosmirna
tajnokrita
živodajna

u vjekoplovu opstala je

krijepljena maćehinstvom
u svom materinstvu
toplogrudna je
i kao užitnost
topi se u ustima
sinovske ljubavi
neutažne

Rezignacija

Rominja kiša... Klikće ždral...
Niz cestu putuju magle...
Premrzle njiše vjetra val
grane što su se sagle...

Ko smrzle, male, nedužne laste
u duši umiru nade.
U srcu tuga do bezmjera raste
i tišti stih balade...

U kakav ponor mladost utonu
ko hitre proljetne vode?
Sad zalud čeznem u ovom sutonu
za srećom koja mi ode!

Polako pada suton tih,
i zvijezde su tihe, bez sjaja...
U srcu raste krvav stih:
puno je tuge i vaja...

I šumeć pada list po list,
tužna je duša, tužan je vrt...
A neki tajni, sablasni kist
pejzažem riše propast i smrt...

Tomo POLEGUBIĆ

Kapljemo u nepovrat

ah sve je
i prije i poslije nas
tek hip ljubavi
pokopavam
lelujave zvijezde
žut mjesečev prah

kapljemo u nepovrat

Markantun Dominis i Nikola Spalatin

U šestom broju »Marulića« za 1977. god. izišao je članak »Nikola Spalatin Rabljanin«, gdje se prvi put iznosi u javnost dugogodišnje vojevanje kapetana Spalatina protiv Turaka u Slavoniji i Hrvatskoj. Zatim se opisuje njegovo izviđanje turskog brodovlja u Jonskom moru ljeti 1571. i njegovo sudjelovanje u samoj bitki kod Lepanta u listopadu iste godine. Usprkos brojnim ali kratkim zapisima u bečkom vojnom arhivu, nisam nigdje mogao naći godinu njegova rođenja. Sve ono što sam o njemu doznao bio bih bolje složio i opisao da sam mogao odrediti njegovu životnu dob. Pošto sam članak objavio, neprestano sam snatrio o toj godini rođenja. Kad sam već bio izgubio svaku nadu, dogodilo se sljedeće:

U ljetu 1983. sastao sam se u Parizu s prof. Edom Pivčevićem, koji već godinama predaje filozofiju na University of Bristol u Velikoj Britaniji. Uzgred mi spomenu da je u splitskom časopisu »Crkva u svijetu« (br. 2, 1983) objavio dosad nepoznatu ispravu o Markantunu Dominisu. U riznici kapele sv. Jurja, u kraljevskom zamku u Windsoru, pronašao je Pivčević latinski zapisnik istražnog postupka o Markantunu Dominisu. Pokrenuo ga je bio god. 1600. u Gracu papinski nuncij za Gornju Njemačku. Pivčević je objavio hrvatski prijevod cijelog zapisnika s opsežnim uvodom.

Poslije smrti senjskog biskupa 1596. biskupska je stolica bila ispražnjena a poslove je vodio Markantun, nećak pok. biskupa Dominisa. Trebalo je ispitati je li četrdesetgodišnji nećak pogodna osoba za senjskog biskupa. Nuncij je dao saslušati sedam svjedoka, koji su dobro poznavali kandidata i tadašnje prilike u senjskoj biskupiji. Na moje veliko iznenađenje prvi svjedok bio je kapetan Nikola Spalatin, kojemu je tada bilo 69 godina. Tako sam doznao da je Nikola bio rođen 1531. god. Iz istoga zapisnika doznao sam još i neke druge pojedinosti o Nikoli i o Senju, kojemu su Turci tada bili *ante portas*.

I Nikola i Markantun rodili su se u Rabu, prvi 1531. a drugi 1560. Usprkos velikoj razlici u dobi i u zanimanju (vojnik i svećenik) dobro su se poznavali. Do sada smo znali da je kapetan 1575. bio zapovjednikom tvrđave u Hrastovici kod Petrinje. Sada pak on izjavljuje da je često bio u Senju i »da je prije nekoliko godina, kad je služio u vojsci,

imao prilike tamo boraviti po tri ili četiri dana, jer je tada bio od cara postavljen za zapovjednika kule i tvrđave u Otočcu« (str. 183).

Čitajući njemačke urudžbene zapisnike u Beču i brojna svjedočanstva u Zadru, pisana na talijanskom, zaključio sam da je Spalatin morao znati talijanski a vjerojatno i njemački. Nigdje nije izričito ni indirektno rečeno da je znao i hrvatski. Međutim, u ovom svom svjedočanstvu kapetan izjavljuje da je često bio na Markantunovoj misi. »Osim toga čuo je kako propovijeda u gradu Rabu na slavenskom i talijanskom.« Vjerojatno ne bi prisustvovao misi s hrvatskom propovijedi da toga jezika nije razumio. Prof. Ivan Supek pišući o Markantunu ističe da je biskup na putu iz Splita u Englesku prolazio kroz njemačke zemlje, gdje su služili toliki hrvatski vojnici, i da je s njima govorio hrvatski. Čitajući to posumnjao sam u Dominisovo znanje hrvatskog jezika. Međutim, ovdje se to izričito potvrđuje. Šesti svjedok »presvijetli gospodin Andrija Ziren iz Gorice u akvilejskoj biskupiji« izjavljuje da će kandidat uspješno upravljati senjskom crkvom »ne samo zato što sam... potječe iz istoga naroda i govori istim jezikom, tako da može s njima raditi i podređene ispravljati, nego također i zato što su mu običaji tamošnjeg naroda dobro poznati, pa će se moći i znati vrlo dobro prilagoditi prilikama« (str. 190).*

Saslušani se svjedoci slažu i dopunjuju u opisivanju teških ratnih prilika u kojima su stanovnici Senja živjeli na rubu kršćanstva i na domaku turske sile. Spalatin izjavljuje: »Služba Božja ponajviše se vrši na ilirskom jeziku, i to prilično revno svakoga dana, jer je onaj narod vrlo pobožan i privržen i čuva stare nabožne običaje, te često imaju razne molitve i procesije u skladu s dobom godine... Izvan grada Senja sve je razoreno, pa u tom području nema ni živine ni čeljadi... Sve je opustošeno usljed turskih pohoda... Iz gradova Otočca i Brinja, koji su udaljeni od Senja pola dana hoda, svi tamošnji stanovnici dolaze u Senj na ispovijed i pričest... Jedan samostan izvan grada razvaljen je usljed opasnosti od Turaka« (str. 185). Svjedok otac Petar Cusics iz Rijeke tvrdi »da senjska biskupija jedva i postoji osim gradova Otočca i Brinja. Sve je ostalo okupirano od Turaka« (str. 189). Na pitanje »U kojoj je pokrajini grad Senj?« Spalatin odgovara »da se nalazi u

* U Rabu se do 1918. mnogo govorilo talijanski, osobito u starim obiteljima kao što su Dominisi i Spalatini. Ipak su i jedni i drugi (ne svi Dominisi) bili antitalijanski orijentirani. Potkraj prošlog stoljeća rodiše se sinovi i Miri Dominisu i mome djedu. Miri je hrvatski ekvivalent za talijanski Pacifico, i taj se talijanski oblik često javlja među našim predima kroz vjekove. Miri je sinu dao ime Ivan i inzistirao je da ga ne zovu Giovanni. Taj je Ivan poslije postao zagrebački glumac pod imenom Ivan Mirjev. Djed mi se zvao Krsto, ali su ga talijanski zvali Cherste što, po mojem mišljenju, dolazi od hrv. Krste, a ne od tal. Cristoforo. Njegov je sin dobio ime Ivo, ali su ga u kući zvali Giovanni. Nakon prvog svjetskog rata Talijani su okupirali Rab i izagnali moga djeda, koji je poslije postao načelnikom grada. I kao takav govorio je bolje talijanski nego hrvatski. Kao i u drugim gradovima bizantskog temata, u Rabu su se uvijek govorila dva jezika: hrvatski i dalmatski negdje do 15. st., a zatim hrvatski i talijanski. Danas toga bilingvizma više nema.

kraljevstvu Dalmacije, danas već odavna u sklopu Hrvatskog kraljevstva... da ima nestalno, nepostojano stanovništvo, koje ne broji tisuću duša, i koje koristi svaku ratnu priliku da navali na Turke i pohara njihov teritorij, te za to vrijeme grad potpuno opusti, da bi se zatim napučio do iduće slične zgode« (str. 185). Senjska stolna crkva »ima prilično lijepe liturgijske predmete i sve što je nužno za bogoštovlje. Sve to ponajviše potječe od milodara i poklona senjskih vojnika, koji uvijek nešto doprinesu i daruju crkvi kad se vrate sa svojih haračkih pohoda na neprijatelja« (str. 185).

Markantun je postao senjskim biskupom, ali u Senju nije dugo ostao. Tu su bila teška vremena kad se ratovalo protiv Turaka a u Senju su se ukrštavali interesi Austrije, Venecije i uskoka. Već 1602. postao je splitskim nadbiskupom. Godina 1600. bila je za Markantuna početak njegova spektakularnog pada, kako kaže Pivčević, dok se tada vjerojatno kapetan Nikola povlačio u mir. Prvi je nakon 24 godine bio javno spaljen u Rimu dok je drugi nakon 4 godine tiho preselio u vječnost na svom rodnom otoku.

Često se pitam kako su govorili stari Rabljani koji su kao Markantun i Nikola rano napustili Rab i krenuli u svijet, gdje u njihovoj službi nije bilo hrvatskog jezika. Iz izložene građe može se zaključiti da su i takvi ljudi zadržali svoju dvojezičnost.

Mladen JURČIĆ

Noć

Silina prostora
zida u nama kraljevske plesne dvorane,
posrtanje se ispravlja u ples.
Ritualno naslućujemo zvjezdane skladove.
Otok je vremena putir
na sjajnom oltaru mora
čija nas vedrina preliva neizdrživom bitnošću.
O, vječni povratak otklonjenih himni!
A uveče... dijamantna tijara rive,
svjetlosno grožđe noćnih vinograda.
Nad nevidljivom pučinom
najtajnije naslućeno n e š t o
poput loze obavijeno oko treperenja tame,
ono nedohvatljivo
što tako blago
a tako nepobitno
j e s t e...

I to se događa

Elza si ni dan-danas ne može protumačiti kako je onaj put u gradskom autobusu osjetila i znala da je netko uporno promatra. Instinktivno se obazrela i ugledala jedne tople muške oči. Učiniše joj se otprve neobično dobrima. Potrajalo je to sekundu-dvije a onda se ona opet zabulji kroz prozor. No zašto joj se - pitala se - obrazi zažariše?

— Glupost! — ljutnula se na sebe, autobus je uto već stigao do stanice, sišla je i pohitala krojačici a zatim na drugi kraj grada u jaslice po svoju Lanu. Kod kuće su je čekali redovni svakidašnji poslovi i tog se usputnog doživljaja sjetila tek kad je, umorna i pospana, pošla na spavanje. U mraku i tišini male garsonijere zasvijetliše oči iz autobusa čudnim nekim tihim sjajem; trudila se da ga ugasi, vrtjela se, uzdisala, čvrsto žmirila i napokon zaspala.

Ali i ujutro, čim je na cilik budilice progledala, te su je oči postojano i milo promatrale.

— Ja sam zaista poludjela! — promrmljala je, skočila s kauča, pristavila mlijeko i vodu za čaj i pošla u kupaonicu. Promotrila je u ogledalu svoje lice i trpko se nasmiješila:

— Tako je prosječno... Tko bi se za nj zainteresirao?

Uto je zašumjela voda na štednjaku, Elza se trgla, ukuhala čaj, dovršila na brzinu toaletu, probudila, obukla i nahranila Lanu, čalabrcnula nešto i s djetetom u naramku izašla - kao i uvijek - na ulicu upravo kad je na obližnjoj crkvi izbijalo šest sati.

* * *

Koliko je god nastojala odagnati sliku tih očiju, morala je ipak priznati da joj nisu mrske; bilo joj je čak drago što se svake večeri (nakon što legne i ugasi svjetlo) pojave. Nekako su je smirivale, blažile i ispunjale neobičnim, nejasnim, ali ugodnim osjećajem. Kao da joj je dan nakon toga bilo lakše snositi teškoće, rvati se s problemima.

A problema je bilo na pretek. Sad je već, doduše, najteže prebrodila, no do nedavno... Još se uvijek naježi kad se samo sjeti. I kako je uopće mogla biti tako šašava i naivna pa nasjesti Martinu? Eto: bio je ljepotan, slatkorječiv, smotao je i savio oko prsta, udala se za nj, lijepo je zarađivao, i ona je bila namještena, mogli su krasno živjeti... da on nije bio nečovjek. Vrlo je brzo pokazao pravo svoje lice: poznao je samo sebe, sve je moralo biti na njegovu, do svog je starog kartaškog društva držao više no do nje, šarao je

naveliko s drugim ženama, stao ju je prostački vrijeđati pa čak i tući. Dugo je pokazivala lijepo lice i gutala suze a onda je on jednog dana - kad je bila u sedmom mjesecu trudnoće - jednostavno nestao. Zbog djeteta koje će uskoro na svijet (ta bio mu je otac!) tražila ga je i preko novina i pomoću milicije, raspitivala se na sve strane, ali nitko nije ništa znao (ili joj nije htio reći). Tri mjeseca po porodu saznala je da je u Njemačkoj nedavno poginuo u saobraćajnoj nesreći.

I tako je ostala samohrana majka. Nije bilo lako. Ipak je od svega najteže podnosila muškaračke nasrtaje. Posebno su je teško pogađali. Takve je bila naravi. Sjetivši se upravo danas nekih doživljenih muških nametanja spontano promrsi:

— Ali on nije takav, sigurna sam... Bože, šta ja to govorim? — zaprepasti se časak zatim, zacrveni se i ubrza korak. Bježala je pred sobom...

* * *

Jednog popodneva ponese Lanu i pođe na poštu predati pismo za svoju sestričnu u Australiji. Kad je na šalteru obavila potrebne formalnosti i okrenula se da izađe, tako se skamenila da je gotovo ispustila dijete. Pred njom se našao - on. Zbunio se malo no zatim digao šešir na pozdrav. Stajala je trenutak kao oduzeta a onda naglo i preplašeno izletjela kroz vrata. Trčala je kao bez duše i kad se dokopala kuće, klonula je na stolac. Srce joj je lupalo da iskoči. Oblijevala je vrućina, jedva je hvatala dah i tko zna koliko je vremena prošlo dok nije primijetila plačne Lanine povike:

— Mama... mama...

Kad je legla na spavanje, boljela ju je glava, pritiskala je sljepoočice, trudila se da zaspi, no uzalud. Napolju se već danilo kad je napokon malo zadrijemala.

Ubrzo je, međutim, zazvonila budilica i Elza se zgrozi ugledavši u zrcalu svoje izmučeno, zeleno lice s golemim tamnim podočnjacima.

* * *

Kad ga je primijetila pred nedalekim izlogom u kojem je nešto promatrao, zaustavila se tako naglo da je zamalo pala. Jurnula je brzo natrag. Nadala se da je nije opazio. Okrenula se i ustanovila da je slijedi. Nije joj, znači, uspjelo. Vidio ju je.

— Šta me ima slijediti? Evo ti tvoga finog poštenjaka. Pokvarenjak, a ne poštenjak! Hvata žene po ulici. Bezobraznik!

Pošla je još brže. Opet se okrenula. Već ju je gotovo dostigao. Uspaničila se. Potrčala je, sudarila se s nekim mladićem, opsovao joj je majku, letjela je bezglavo dalje, najbolje da prijeđe na drugu stranu ulice...

Kočnice su automobila prodorno zacvilile i ona je od mnogih glasova koji je najednoč okružiše razabrala samo jedan:

— Pazite, zaboga...

Pridržao ju je da ne padne, raspravljao nešto s ljudima oko njih a onda je raskrčio put i izveo je iz gomile. Poveo je u pokrajnu uličicu. Elza je drhtala kao da je trese groznica.

— Je li vam bolje?... Ja sam kriv. Oprostite ako možete. Sad ste, međutim, na mojoj brizi i ne puštam vas dok se ne smirite.

A onda promrmlja:

— Kako sam je ludo mogao izgubiti... kako ludo i nepromišljeno...

Bila je suviše uzbuđena da shvati domašaj tih riječi. Čula je zatim kako joj govori:

— Ne možete sami dalje. Ući ćemo u ovaj lokal da malo sjednete, odahnete i prikupite snage...

Ugledavši preplašen njezin pogled nastavio je:

— Nemam nikakvih zlih namjera, uvjeravam vas. Ne bojte se. Pođimo!

Bez imalo snage da se odupre (još se uvijek tresla) dala se voditi poput djeteta. Lokal je bio gotovo prazan. Smjestio ju je za stol u kutu, pošao do šanka i ubrzo se vratio s pićem.

— To će vam dobro činiti. Izvolite, popijte...

Poslušno je gucnula, uzdahnula i zagledala se u svoje ruke položene na stol. Dugo su tako šutke sjedili kad do nje opet dopre njegov glas:

— Možemo li sada razgovarati?

Digla je pogled pun pitanja i odmah ga opet oborila. U lice joj se polako vraćala rumen.

— Moramo razjasniti neke stvari... No prije svega dozvolite da se predstavim. Ja sam Bero.

Ponovno ga je pogledala i izgubljeno se, jedva primjetno nasmiješila:

— Elza.

— Primite, dakle, još jednom moju ispriku. Zaista žalim što sam vam prouzročio takvu nezgodu. I znate li što bi za mene bilo najstrašnije? Da mi ne oprostite, da me možda zamrzite...

— Ne... to ne... — gotovo je viknula.

— Nikakvo čudo da tako postupite. Ta ja sam vas zamalo otjerao u smrt.

— Ali vi niste htjeli to...

— Naravno da nisam. Htio sam jedino da mi i ovaj put ne pobjegnete... Da samo znate koliko sam vas tražio i želio vas naći...

— Tražio? Zašto?

— Zato jer vas volim.

Nije znala kamo bi gledala. Prelio je val vrućine, obrazi su joj gorjeli, zanijemila je. Položio je ruku na njezinu. Nije je maknula. Ruka joj je drhtala poput zaplašenog ptičeta.

— Da, Elza, dobro ste čuli. Otkako sam vas u autobusu prvi put ugledao, ne mogu vas zaboraviti. Ušli ste u moje srce zauvijek. Kako i zašto - ne znam. I ne ispitujem. Znam samo da je tako. Nisam u posljednje vrijeme imao mnogo sreće. Usrećite me, Elza, udajte se za mene... ako ste slobodni...

— Ali — zažarenih se očiju zagledala u njega - vi me ne poznate... prvi put razgovaramo... Otkud znate da nisam zla, proračunata...

Nasmijao se:

— Po mnogočemu sigurno znam da ste čestit čovjek i drago stvorenje.

— Ali ja nisam slobodna... Ne, nisam udata, no imam dijete...

— Znam. Vidio sam. Curica vam je slatka. Voljet ću je kao svoju. Udovac sam i u braku nisam imao djece.

— I ja sam udovica.

Čim je to rekla, sjeti se Martina. Primjetno se trgne i izvuče ruku ispod Berine. Oko usta pojavi joj se bolna crta.

— Mogu li nakon Martina ikome vjerovati? — pomisli. — Ne smijem očitovati svoje osjećaje. Moram još...

Bero kao da je razumio jer se povuče i reče:

— Nadam se da smijem predložiti: nađimo se za nekoliko dana.

Dogovorili su sastanak.

Kad je pognute glave zabrzala ulicom, dugo je gledao za njom.

* * *

— Draga Elza, nisam vas vidjela cijelu vječnost. Gdje ste i kako ste?

Bila je to stara profesorica s trećeg kata. Srele su se na stubištu.

— Izvolite malo k meni. Bit će mi drago da popričamo.

— Nešto vam, drago dijete, moram odmah ispripovijedati. Upravo nevjerojatno. Alzo čujte. Čekam danas u repu kavu i hoćeš-nećeš čujem razgovor dviju prijateljica. Jedna je od njih pričala kako njena kuzina ima nećaka kome su roditelji umrli i on se privio uz tu svoju tetku. Dečko je već docent na stomatologiji ali, siromah, nesretan. Već je dugo udovac i nikako da se ponovno oženi. Tetka ga stalno na to nagovara i jučer joj se povjerio. Zaljubio se na prvi pogled u nekakvu nepoznatu žensku. I zamislite samo gdje: u autobusu. Nakon toga je nije, dakako, mjesecima vidio a kad su se pred izvjesno vrijeme slučajno opet sreli, pobjegla je pred njim sva zbunjena i preplašena. »Zbunjena i preplašena? Draga moja,« upala je druga prijateljica u riječ prvoj, »pa to je očit dokaz da se i ona u njega zacopala.« Prva je nastavila: »Jučer je opet bježala kad ga je ugledala i malo je falilo da je ne pregazi auto. Dečko je, međutim, bio hitar, priskočio joj u pomoć, očitovao joj ljubav i ponudio brak, te sad, bokček, strepi šta će ona odlučiti. Da joj barem mogu reći nek bude pametna, pogotovu ako nije prema njemu ravnodušna. Kako bi joj s njim bilo lijepo!«... Ali, Elza... čekajte... šta je to? Ugušit ćete me svojim poljupcima...

* * *

Na sastanak je pošla smirena, vedra, s gotovom odlukom.

U malom parku nije bilo nikoga. Samo je on sjedio na klupi. Opazila ga je izdaleka. I on nju. Naglo je ustao. Nije mogao prikriti uzbuđenje. Potrčala je prema njemu. Poletio je i on, raširio ruke i ona se našla u snažnom njegovu zagrljaju.

— Elza... dušo... ljubavi... Je li istina, je li to istina?

Plakala je. Naslonila je glavu na njegove grudi i nikako da zaustavi ridanje. Brisao joj je suze, gladio joj kosu i šaptao:

— Kako sam sretan... kako sam sretan...

Digla je napokon pogled k njegovim očima i kroz suze rekla:

— Volim te, dragi, silno te volim. Od prvog časa... Samo što si to nisam htjela priznati. I sumnjala sam u tvoju ljubav... Nisam se usudila vjerovati u toliku sreću... Oprosti mi... jedini, ljubljeni moj...

Mjesto odgovora pripio je svoje usne uz njezine.

Ante STARČEVIĆ

Kistom i Kristom bivati

(Fra Blago Karačić)

Na staru prema novoj 1984. godini sjetio sam se jednog hercegovačkog franjevca. Tihog i duboko duhovnog, blagog i po imenu: fra Blago. Ove 1984. godine bit će mu punih 70 godina.

Rođen je u Crnču, u brdima sjeverno od Širokog Brijega. Završio osnovnu školu u Ličtici a gimnaziju na Širokom Brijegu godine 1937. Za svećenika je zaređen 1940. pred sam rat. U Mostaru 1942. diplomira bogosloviju. Služio je kao kapelan u Humcu (Ljubuški), kao župnik i gvardijan u Konjicu, Bijelom Polju, Kočerinu, Kongori (Duvno) a od 1981. kateheta je i kapelan na Širokom Brijegu.

Upoznao sam ga najprije preko njegovih pjesama u štampi (»Naša ognjišta« i »Marulić«) a prije desetak i više godina osobno u Duvnu. Tih i povučen, kao da se stidi što je u duši pjesnik, osvajao je svojom skromnošću. Slika i prilika je brata sv. Franje. Franjevac od glave do pete. Kao pjesnik, bez velike geste i pretjeranog ponosa, pjeva mekano i nježno akvarelne pjesme odane Bogu i časnoj svojoj kršćanskoj vjeri.

Pod drugu mladost uzeo je mali kist i komad akvarel-papira te gvašem i temperom počeo slikati. Nenametljivo, više zabavljajući sebe i svoju dušu. Nije o tom govorio, nego je šutio (da se fratri ne uzbude!). Tako su se u njegovoj sobici redali pejzaži: kamenjari, ričice, brda-gore, šume i cvjetnjaci, prostori u kojima živi i u kojima se moli. Skidao je slike s ekrana svog oka, slike svoga sna. Bojom i vodom rađala se nova hercegovačka lirika. Sve je to gotovo mladenački naivno. I valja biti dobar stručnjak pa znati sve to pročitati. Smogao je hrabrosti da mi jednog dana, dok sam bio na Širokom Brijegu, pokaže svoje radove. Uputio sam ga, podržao i on je shvatio.

U današnjoj vrevi svakojakih umjetničkih ponuda fra Blago ostvaruje svijet tišine i skromnosti. Njegovo intimno slikarstvo nevino je, čisto i neopterećeno, pravo malo čudo u hercegovačkom kamenjaru. Njegove slike osvajaju gotovo rabuzinskim medijem pa smatram da je došlo vrijeme upozoriti na tih stotinjak slika. I pokazati ih svijetu. Najprije franjevcima, zatim vjernicima a onda dalje, dokle stignemo, dokle naš glas dopire.

Fra Blago je kistom i prstima uhvatio radost. Analitički gledano našao je izraz i formu, a svaka forma ima svoj sadržaj. Samo izraz i forma čine umjetnika onim što jest. On je našao u tim gvaševima sklad vanjskog a još više sklad unutarnjeg. Stvorio je od pejzaža svoj zaštitni znak, bolje reći ikonu. Pejzaži fra Blage oslobođeni su personalnosti i opisa. On zgušnjava izraz i formu u jedinstvenu cjelinu, dajući svojoj slici ličnost. Doživljaj je identičan vizuelnome. Subjektivno je našlo potvrdu u stvarnosti, u objektivnosti. Slikarski su plohe čiste, idejno jasne a sadržajno neopterećene, egzistiraju same po sebi, autentično, jer se kamen i bor mogu dodirnuti.

Fra Blago je nježan i suptilan Vrijes, Bagrem i Žir. Slike mu otvaraju krila da poleti, da se vere po kamenju, brdima i šumama, da se propinje sada kad je stupio u osmo desetljeće.

On je sam, bez B. Crocea i H. Reada, bez Babića i Hegedušića, bez profesora i bez Akademije zagrebačke ili pariške našao sebe, svoj svijet i svoje slike koje nam s nježnošću daruje. Zašto ih ne bismo s poštovanjem primili i uzeli te ruže iz njegova vrta i tornja »Belvedere«?

Roman ŠKRGATIĆ

Gradu Senju

Naš veliki kipar Ivan Meštrović načinio je svojedobno skicu spomenika uskocima. Ta zamisao nije ni danas ostvarena.

Pod Vratnikom
vrh kojega Velebit oblaka se hvata
leži drevni Senj — ponos Hrvata.
Tu gdje kamen tvrd je
i ljudi su čvrsti,
hrabri na moru
što burom ih krsti.
Braneć slobodu tukli su Turke,
robili Mletke
i Rabatu kaznili za austrijske spletke.
Senju — paljen i rušen kroz vjekove ti si,
gonjen i gađan žandarskim metkom,
postio često si svetkom i petkom,
al' duh svoj izgubio nisi.
Nakon tolikih ratnih oluja
grad se obnavlja, raste i buja.
I stranci dolaze, obilaze gradom
upoznaju starine, al' ne i dušu Senja.

Ona leži pod kamenom, strpljiva i s nadom.
Iz uskočkih grobova sred srušenog hrama
ponoćne se sjene obraćaju nama:
»Zašto pod kamenjem počivamo bijedni
bez imena i znaka? Zar nismo ni spomena vrijedni?«

Josip RADIČ PLANINIĆ

Prijatelj

Dragi Šimundži

Moj prijatelj je kao stablo oraha
snažnog korijena
oblih grana
jakog ploda

moj prijatelj je kao more
dubok i otvoren
blag i dalek
magličast i modar

moj prijatelj je kao ja
a niti blizu mu nisam

on je ozbiljenje
i jasnoća
daleka mogućnost
i prepoznatljiva bliskost
on je zamah
što udara mnome
on je drugost
za kojom valja ići
ići

Nakon 300 godina vratio se fra Toma Babić u rodne Stankovce

Malo čudna riječ. Gotovo nevjerojatna. Preminuli se ne vraćaju. A je li to baš tako? Bez obzira na sve to, naš starina fra TOMA BABIĆ, koji je malne potpuno nepoznat hrvatskoj javnosti današnjeg vremena, pa i književnoj i katehetičkoj, uspio je osvanuti ispod bora pred stankovačkom crkvom, koja daje sliku ljepotice u bjelini, iako je od čvrstog tesanog kamena, i predstavlja monumentalnu građevinu iz 19. st. (sagrađena 1885, stogodišnjakinja!).

Njegovi su ga seljani odmah počeli obilaziti. I prepoznali su ga: To je naš vridni fra Toma iz Velima, iz našeg prvog izvorišta. Baš nam je drago što se k svojima povratio. I gledali su ga pomnjivo, odmjeravali sa svih strana. I govorili: Fetilji naš čovik, gledaj mu glavu, kao jedan od nas. A i pravi je fratar. Vidiš mu isposničko lice. Pravi sin svetoga Franje i komšija svetoga Nikole Tavelića. Oba su iz našega mista. Otkopali smo i temelje Tavelića kuća. Kao prava braća, pa i jesu. Istim svetim redom okićeni, istu brazdu orali i u iste se dvore uselili. Gledaj mu čelo, mudar i pametan, mogao je poput Utišinovića i državom upravljati. A pero mu i knjiga svidoče da je i pisac bio. Tako je i nas proslavio. Baš ti fala, naš Toma, što nas nisi zaboravio i što si k nama opet došao. Bude li ti ovde hladno, kišovito ili mračno, dođi k nama, imamo mi novih kuća i stare pažnje.

I uistinu, polulik fra Tome Babića, koji je svečano otkriven na dan svetoga Nikole, jednog od zaštitnika Stankovčana (6. XII. 1983), prikazuje našeg čovjeka s tromeđe Dalmatinske zagore, Ravnih kotara i Bukovice u njegovu iskonskom obličju zrelih godina, sa svim karaktereološkim oznakama redovnika-franjevca, svećenika-dušobrižnika, biskupijskog upravnika i još k tome uglednog književnika (katehetičara i narodnog pjesnika). Akademski kipar prof. Josip Poljan iz Zagreba (koji je u najzrelijim godinama stvaranja) dao je tolike portrete, poprsja, pa je već ustaljenom vještinom ostvario i ovaj polulik, ulivši mu iskonsku dušu. Babićev je lik jedno od najuspjelijih njegovih kiparskih ostvarenja ove vrste.

Djela fra Tome Babića

Babić je 1712. tiskao u Veneciji svoje prvo djelo — latinsku gramatiku pod naslovom »Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis«. Gramatika je bila namijenjena đacima u našim tadanjim školama, razumljivo prvenstveno samostanskim. Ona je iskrsla iz prave praktične potrebe. Bila je skromna obujma, tek 136 str. Ona nas upućuje da je fra Toma na Visovcu vjerojatno bio učitelj pripravnicima za svećenički i redovnički stalež. Drugo

izdanje gramatike s istim naslovom pojavilo se 1745, ali s obilno povećanim brojem stranica (448). To je očit dokaz da je gramatika bila odlično primljena i tražena.

Iako je ovo Babićevo djelo vrlo zaslužno i korisno, ipak možemo razložno suditi da po njemu ne bi ostao preveć poznat u hrvatskoj lingvističkoj literaturi. Toliki su pisali gramatike i prije i poslije njega ali ih se danas gotovo nitko ne sjeća. Ono što je fra Tomu učinilo besmrtnikom jest njegovo drugo djelo, njegov CVIT, koje je hrvatskom narodu donijelo neprocjenjivo dobro a samom piscu neumrle zasluge. Ispisano je još k tome čistom štokavskom ikavicom. 1726. izdao je Babić taj *»Cvit razlika mirisa duhovnoga...* u dva dila razdiljen... 1. dio uzdarži Nauk karstianski s mnogim molitvam i devocioni razlici i istumačenja istoga Nauka korisno za svakoga etc. — 2. Verši od mnogi svetkovina priko godišta i druge pisme duhovne i bogoljubne na korist virni...«. Vidljivo je iz samog naslova da se radi o katekizmu, koji je složen u prozi (I. dio) i u pjesmi (II. dio). Prvo izdanje Cvita imalo nešto više od 300 stranica. Samo deset godina kasnije (1736) izlazi iz tiska povećano izdanje »Cvita«. Razdijelio ga je u tri dijela. Prvi prozni ostao jednak tematski, u sadržaju i naslovu. U drugom su »verši od mnogi svetkovina priko svega godišta«. A treći je posebno oblikovan »u kome se uzdarže Pisme duhovne razlike«. Iste godine Babić je u Mlecima tiskao posebno pjesme i naslovio ih *»Drugi dio cvita mirisa duhovnoga«*. I još k tome učinio je posebno izdanje svojih deseteračkih pjesama (koje je narod na osobiti način bio prihvatio) i naslovio ih *»Pisme duhovne* izvađene iz knjiga oca Fra Tome Babića i za veću lakost štioca, pivaoca prinesene u ove knjižice...«. Te su, dakle, pjesme treći dio drugog izdanja »Cvita«.

Značenje »Cvita«

Babićev »Cvit« ima višestruko značenje.

Kao dušobrižnik uvidio je fra Toma da bez prave katehetske pouke nema ni istinskog kršćanskog duhovnog života. Stoga se za župnikovanja u Skradinu (1719—1723) prihvatio posla da napiše što bolji katehetski priručnik koji će poslužiti i vjeroučiteljima i vjeroučenicima. Držao se vjerno odredaba Tridentinskog sabora (1545—1563) i u duhu Bellarminove metode uspio je napisati izvrstan katekizam, u kojem je izložio sažeto, pravovjerno i pristupačno sav kršćanski nauk, temeljeći ga na Bibliji, kršćanskoj predaji, nauci crkvenih otaca i službenog učiteljstva, osvijetljen vjekovnom praksom i konkretnim životom.

Babić je znao da naš puk u to vrijeme nije bio preveć pismen. Da tome doskoči, on je vjeronaučnu građu pretočio u pjesme narodnoga oblika i duha, u osmercu i desetercu, predajući na taj način nepismenima na uho, usmenim putem, Božja otajstva. Da je u tom potpuno uspio, dokazuje još pet izdanja koja je »Cvit« doživio (1759, 1802, 1829, 1851, 1898). Može se mirne duše reći da je Babićev »Cvit« 200 godina u Južnoj Hrvatskoj bio duhovno izvorište kršćanskom puku.

Uz tu glavnu »Cvit« je odigrao i druge vrlo važne uloge u našem narodu. Posredno je bio već prije pojave Kačićeva *»Razgovora«* (1. izd. 1756) revni prosvjetitelj i neumorni graditelj narodnog pjesničkog raspoloženja. Kolike su njegove koristi i zasluge za naš puk u svojoj širini, to nam danas nije

lako predočiti ni procijeniti. Babićeve duhovne pjesme sasvim su bile srasle s narodnom dušom pa je puk u njima nalazio pouku, prosvjetljenje, poetsku ljepotu i ujedno ugodni predah i osvježenje. K tome su se nadareni pojedinci iz naroda na Babića ugledali, pjevajući i sami duhovne pjesme.

Kao u »Gramatici« tako i u »Cvitu« Babić je imao prethodnike i izvore (Šitovića, Margitića, Divkovića, Bandulavića, Barakovića, Vitasovića, Ančića, Kašića i dr.) od kojih je u pjesničkom dijelu uzeo ili cijele pjesme (gotovo) ili ih više ili manje dopunjao, kratio ili prerađivao. Bio je prvenstveno praktičar. Ali nije rečeno da nije imao i pjesničkog dara. Bilo bi paradoksalno vidjeti učinak, a ne i izvorište. Uvjeren sam da je u duši bio pjesnik jer inače nije moguće shvatiti njegovo ostvarenje.

Babića treba temeljito proučiti i u proznom i u pjesničkom dijelu »Cvita« i tek onda o njemu donijeti potpun sud. To je dužnost današnjih katekizamskih istraživača a i analitičara narodnog pobožnog pjesništva.

Zasluženi spomenik

Babić je preminuo u Šibeniku 1750. u dobi od 70-ak godina. Ne zna se sigurna godina rođenja u Velimu. Računa se da je došao na svijet oko 1680. Dva (gotovo) stoljeća živio je iza smrti intenzivnim životom jer je njegov »Cvit« neumorno pratio naše katehiste i vjeroučenike u južnom dijelu domovine. Da počujemo mali ogled — Dekalog u pjesmi:

1 Svarhu svega Boga ljubi,
Tvoje duše ne izgubi.
2 Ne kuni se Bogom, brate,
Sarčba Božija priđe na te.
3 U nedilju ti ne teži,
Boga moli, a ne lezi.
4 Roditelje poštovati,
A nikoga ne psovati.
5 Bog je reka ne ubiti
Iskarnjega neg' ljubiti.
6 Ne odskvarni tila tvoga,
Brez zakona, boj se Boga.
7 Grih se, brate, znaš ne prašća,
Gdi se tuđe ne povraća.
8 Ki je svidok, pravo reci,
Krivine se svak odreci.
9 Tuđe žene ne poželi,
Svemogući Bog to veli.
10 Ako misliš spasen biti,
Nemoj tuđa ti želiti. Amen.

Kad su »Cvit« u XX. st zamijenili noviji katekizmi, Babićev je pao u zaborav. U povijestima hrvatske književnosti spominje se Babić redovito i postavlja na pravo mjesto. Franjo Fancev napisao je lijep prikaz njegova života i djela u Hrvatskoj Enciklopediji, II, str. 58. Fra Jeronim Šetka objavio je o njemu opširnu monografiju u Zborniku »Kačić«, sv. I (1967), ali još ostaje pitanja da se do kraja riješe. I drugi su o Babiću pisali kraće prikaze. Ali on je pomalo iščezavao s javne pozornice.

Povećanom zaboravu otrgnuo ga je stankovački župnik fra Julijan Ramljak odlukom da mu podigne spomenik. Još veća je njegova zasluga što on nije sin Stankovaca ili iz one krajine. Fra Toma se vratio u svoj rodni kraj 300 godina iza rođenja. Na podnožju spomenika uklesano je: O. Fra Toma Babić, 1680—1750, književnik, Stankovci 1983.

Prije negoli je otkriven spomenik, održana je misa u povodu dvostrukoga blagdana i u homiliji pronalaženi koherentni i divergentni momenti u životu biskupa sv. Nikole i fra Tome. U prodúljenju blagdanskog sadržaja prof. fra Vice Kapitanović nastojao je osvijetliti vrijeme u kojem je živio i radio Babić dok je Mirko Validžić (član našeg HKD) govorio o književnom djelu slavljenika i povratnika. Najveću pozornost svratila je duga narodna pjesma (pokojnoga) Anselma Klarića iz fra Tomina Velima koju je recitirao njegov praunuk (učenik) Zvonko Klarić. Pjesma je obuhvatila velikane Velima, a posebno sv. Nikolu Tavelića i dičnog — kako se izrazio narodni pjesnik — fra Tomu Babića. Bogoslov fra Petar Klarić iz Velima krasnoslovio je stihove što ih je skitio mlađi fra Tomin kolega. Brojni narod iz Stankovačke župe i okolnih mjesta, sve je to doživio u raspoloženju sjećanja, ponosa i otvorenosti.

I Božja priroda dala je svoj prilog fra Tominu povratku. Nakon olujnih dana svanu pravo sunčano proljeće. Dobrodošlica uglednom piscu.

Pade i prijedlog da se ne ostane samo na tom spomeniku. Ta fra Toma bio je četiri puta visovački gvardijan, sagradio jedno kameno krilo samostana koje je i danas nakon dva i po stoljeća funkcionalno, u Skradinu je bio župnik i biskupov vikar, u Kninu također gvardijan; župnik na Dubravicama i u Polači. Složili smo se svi u tome. Posebno se svidio prijedlog prof. fra G. H. Jurišića da Visovac postane spomen-perivoj poprsja franjevačkih velikana s juga naše domovine. Ne čekali dugo na to ostvarenje!

»Zbogom, fra Toma,« rekao sam odlazeći, »nek ti pero ne otešča jer sve što poteče iz duše i srca nikad ne stari, ne umire. Tvoj 'Cvit' neće uvenuti dok je Velima, Stankovaca, Hrvatske, Kristove Crkve i Svita. Do viđenja na Visovcu.«

Pogledao me je i malo se nasmiješio.

Ostao je pod borom spokojan i dostojanstven.

Tomislav MARETIĆ

Prognanik

Boli me more: slijeva se u oči
bešćutno bućka modrilom

Bole me stijene bijele i smeđe
crvene ravnice uokvirene sivilom

Bole me čempresi uspravni ozbiljni nedohvatni
u kojima vitka vertikala dosiže dva svijeta

I ptice tu bježe od srca, ne od pogleda

Plaha divljač koje se ništa ne tiče
zamiče u ljeskavu tamu zore

Bole me zvonici i stoljetna hladovina
stolovi u dokolici prevrnuti na bokove

Ovdje bi moj smijeh trebao da zvoni,
da se potuca u okviru jasne i oštre
nedostižne slike
svijeta

Ante LINIĆ

Tišina

Gle kako trnu
zlatne zrake
a sjene mračne
šuljaju se dolom
unoseć strah
u rastrgano srce
što čezne za svjetlom,
boreći se s tamom.

Sutra će opet
granuti sunce!

Sutra?!
Al' danas je tmina.

Hoće li noć
hladna
tamna
olujna
brzo proći
da grane opet
sunce
mir

i
tišina?

Stanislav SODAN

Ne pucajte, govorim esperanto!

Povjesničari ljube datume, političari ljube spomenike, vojnici ljube puške, dakle: zemljom vlada ljubav.

Kad je pjesnik službben, rima mu je disciplinirana.

Ljudi su odahnuli, ubojice su priznali da je najteže smaknuti prvoga.

Mislim, dakle jesu!

Genijima je škola suvišna, ali o njima se može diplomirati.

Ljudi, govorite što znadete, zaželio sam se tišine!

Ljudi, ne ljubite previše svoj kraj, nestat će vam žice za ograde!

U ratu je došlo do toplijih odnosa, ukinuto je hladno oružje.

Još uvijek se čovjek s mudracima druži samo u trenucima razbibrige.

Kad je god čovjek polagao ispit iz povijesti, bio je naoružan.

Što je stvarnost kruća, sanjarima je ljepše.

Ludilo je misaoni proces koji odbija norme.

Neopravdani prigovori

Paškal Cvekan, franjevac, Velika i njena bogata prošlost. Povjesno—kulturni prikaz franjevačkog samostana i župe sv. Augustina u Velikoj prigodom 400-godišnjeg postojanja. — Mirko Roginić, župnik, Dodatak. Velika 1982. Naklada: Dijacezanski muzej Velika. Tisak NIŠRO Varaždin.

Autor ove publikacije o. Paškal Cvekan rođen je u Ferdinandovcu 1913, polazio je varaždinsku franjevačku gimnaziju, ređen je za svećenika 1938, položio je licencijat na Bogosl. fakultetu u Zagrebu 1955, predavao je na franjevačkom učilištu u Samoboru i Trsatu i na Visokoj bogoslovskoj školi u Đakovu. U svojoj publikaciji »Virje« (1976) kaže o sebi: »Desetak godina bavi se arhivistikom.« Što je arhivistika? To je pomoćna povijesna znanost koja uči kako se arhivska građa sabire, sređuje, popisuje i daje na korištenje ozbiljnim znanstvenim radnicima — povjesničarima. Arhivistikom se dakle bave arhivisti. Vjerojatno je da o. Paškal ne zna što je arhivistika i da se njome nije bavio. Iako je korištenje arhivske građe rezervirano samo za priznate znanstvene radnike i njihov podmladak te iako o. Paškal nema formalnih kvalifikacija za povijesno istraživanje, on se koristio novijom arhivskom građom, i to kao publicist, amater. Publicist može prepričavati, ali ne može suditi ni ocjenjivati.

Pa ipak o. Paškal u Predgovoru svoje publikacije »Velika« predbacuje nekom ovako: »Ako istraživač povijesnih istina pristupa svome radu s određenim i unaprijed stvorenim kalupima, njegov rad od samog početka znači pristranost i neobjektivnost, jer će tražiti samo takve činjenice koje odgovaraju njegovoj unaprijed zamišljenoj istini. Vladat će se kao hotimični slijepac...« Taj netko prema tvrdnji o. Paškala jesu katolički hrvatski povjesničari: »A ipak je vidljivo upravo kod vjerski usmjerenih povjesničara, da tu činjenicu (tj. djelovanje franjevaca u Slavoniji) nastoje ili umanjiti ili tek onako usput spomenuti. Ističu se borbe Franjevaca za biskupske položaje, njihove tužbe Svetoj stolici i Kongregaciji za širenje vjere, da se dobije dojam neke ograničene tjesnogrudnosti, sebičnosti i tjelesne usmjerenosti, koja redovnicima ne dolikuje...«

Dalje kaže o. Paškal o našoj crkvenoj historiografiji: Trebalo je »pišući povijest župa s tih područja i ne spomenuti, da su do 1754. tim župama upravljali Franjevci ...«

Na koncu Predgovora o. Paškal ovako mene apostrofira: Dok u zapisima Julija Kempfa o Velikoj »zrači stvarno poštovanje i ljubav prema Franjevcima, takav dojam ne daju o veličkim Franjevcima knjige dr Josipa Buturca ... premda inače gospodin Buturac ističe da voli Franjevce.«

Sigurno je da sam ja, prije o. Paškala, više pisao o veličkom franjevačkom samostanu negoli drugi pa zato treba shvatiti da se sva gore rečena predbacivanja o. Paškala odnose na moju osobu. To uostalom pokazuju različite zamjerke u knjizi »Velika«, ponajviše neosnovane. Međutim, ne samo moji odgovori na zamjerke o. Paškala nego još više moji osvrti na pojedine tvrdnje u spomenutoj knjizi mogu pokazati kako u njoj ima dosta nedostataka. Nije običaj da se priznati povjesničari osvrću na pisanje publicistike, takvu čast ona ne zaslužuje. ali ja ću to učiniti jedino zbog svojih čestitih zemljaka. Oni dobro znaju s koliko sam ljubavi, truda i uspjeha objasnio neka zamršena i nejasna povijesna stanja ovoga kraja; nisu mi doduše poljubili ruku, ali su za kratko vrijeme razgrabili moje publikacije o povijesti Požeštine. To je svakako dobro i pohvalno priznanje.

Iako sam imao sreću da najprije studiram crkvenu povijest kod vrloga učenjaka dra fra Julijana Jelenića, koji je upozoravao na razne lokalne neosnovane franjevačke legende ili tradicije, a zatim na dva fakulteta (povijesni, filozofski) kod 12 profesora povjesničara; predavao sam crkvenu povijest i pomoćne povijesne nauke na Bogosl. fakultetu 10 godina, vodio 10 doktoranata i potpisao 10 doktorskih diploma, 25 godina proveo u arhivskoj službi i u društvu valjanih povijesnih znanstvenika, ipak otvoreno priznajem da u mojem povijesnom istraživanju i radu ima nedostataka. To je i sasvim naravno jer se stanje historiografije neprestano mijenja i usavršuje. Novopronađeni povijesni dokumenti mijenjaju ili bolje objašnjavaju neka nejasna povijesna pitanja a povijesne »praznine« ispunjavaju se povijesnim kombinacijama ili domišljavanjima prema domišljatosti, iskustvu i strpljivom radu pojedinih znanstvenih radnika. Zato sam od srca zahvalan svakom povjesničaru i arhivisti koji me podsjeti na nekoji moj nedostatak ili propust u znanstvenom radu. Takvu zahvalnost ne mogu dugovati onome publicisti koji moje pisanje zove pristranim, neobjektivnim, a bez pravog dokaza.

Prema mojem znanju, stečenom na tri fakulteta, kod pisanja povijesti treba da govore povijesni izvori ili dokumenti uz provjeravanje autentičnosti, vjerodostojnosti i cjelovitosti, a svrha pisanja mora biti istina, ugodna ili neugodna. »Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja« bila je moja doktorska disertacija, pomno pregledana i dobro ocijenjena od prof. dra Mihe Barade i prof. dra Franje Hermana a kasnije dobro prihvaćena od objektivne kritike koja je posebno isticala upravo moju objektivnost. To o. Paškal zna ili ne zna, ali ne uvažava.

Bio bih najsretniji da sam kao domorodac u prošlosti svoga rodnoga kraja mogao gledati samo lijepu stranu medalje, oko toga sam se doista trudio, ali kao povjesničar morao sam vidjeti i ono drugo što je Crkva nekada, a ne danas, osudila kao zlo.

Evo odgovora na neke prigovore o. Paškala Cvekana, iznesene u njegovoj publikaciji »Velika«.

Na str. 7. predbacuje se kako je »trebalo pišući povijest župa s tih područja i ne spomenuti, da su do 1754. tim župama upravljali Franjevci«. Naprotiv je istina da sam ja u svojoj publikaciji »Crkveno-kulturna povijest Požege i okolice 1227—1977« čak po imenu spomenuo franjevce župnike u Požeštini tijekom prve polovice XVIII. stolj. Isto su to učinili i dr. Đuro Kuntarić u publikacijama »Naše župe Požeškoga kraja«, L. Petrak u knjizi

»Pleternica vjekovima«, dr J. Kolarić u knjizi »Dvjesta novokapelačkih proljeća«. Sigurno je da sam ja i u drugim svojim publikacijama spomenuo djelovanje franjevaca u slavonskim župama u prvoj polovici XVIII. stoljeća.

Na str. 110. o. Paškal istrgnuo je jednu moju rečenicu »Franjevci su se sklonili u ovaj gorski kraj (u Veliku)« ... da mi može predbaciti kako »Takvom tumačenju pojave Franjevaca u Velikoj ne opravdava njihovo dušobrižničko djelovanje«. Međutim je istina da sam ja u spomenutoj knjizi »Crkveno-kulturna povijest« opisao franjevačko dušobrižničko djelovanje na str. 66—68, 72—75 u župama a ostali rad na str. 68—71, 75—87. Povijesna metodologija ne dopušta ovakvo izdvajanje jedne rečenice bez povezivanja s drugim tekstom.

Na str. 110, 112. zamjera mi o. Paškal što osporavam točnost i vrijednost natpisa na nekadašnjoj župskoj crkvi u Pleternici. On se poziva na franjevca Čevapovića da taj natpis glasi: Hanc ecclesiam renovarunt Fratres Minores de Observantia anno MDXX. Međutim, pleternički župnik L. Petrak u spomenutoj knjizi »Pleternica« (str. 63) tvrdi da se spomenuti natpis s kamenom nalazi u župskom muzeju i glasi »Tres fratres hanc ecclesiam restaurarunt 1520.« Ova dva različna čitanja nužno pobuđuju sumnju i traže bolje stručno epigrafsko čitanje i objašnjenje. Ostajem kod svoga mišljenja da taj kameni natpis sam za sebe ne kazuje ništa određeno kad nema inače dokumenata o tome da bi franjevci prije dolaska Turaka u Slavoniji vršili dušobrižničku službu u župama. Polunijemi kámen ne odgovara na važna pitanja autentičnosti ili autora napisa: quis, quid, quando? In dubiis libertas!

Na str. 112. zamjera mi o. Paškal što ne prihvaćam tvrdnju da je u Poljanskoj kod Stražemana postojao u srednjem vijeku franjevački samostan. O. Paškal kaže da se taj samostan spominje 1506, 1531, 1533, 1587. Istina je, međutim, da ni u jednom dokumentu srednjega vijeka nema u ovom kraju naselja koje bi se zvalo Poljanska. Izučavanje srednjovjekovne topografije mučan je posao te je za sada nemoguće ustanoviti gdje se zapravo nalazila tzv. Poljanska s franjevačkim samostanom. Ime sela Poljanska nastalo je za turskog vladanja kad ovdje žive muslimani. Zato bi »Poljansku« s franjevačkim samostanom trebalo tražiti izvan uže Požeštine. G. 1332. i 1333. postoji župa POLINA, a 1660. župa POLJANA na području između Levanjske Varoši i Podgorača, u istočnom dijelu nekadašnjega Požeškoga arhiđakonata, dakle u širem području Požeštine. Za odgonetavanje nejasne srednjovjekovne topografije u Slavoniji treba mnogo više znanja i truda a dr. Csanky, dr Bösendorfer i Heller iz Münchena malo pomažu. In dubiis libertas!

Na str. 14—16 govori o. Paškal o terminima: castrum, suburbium, tvrđa, grad. Castrum je tvrđa koju narod do danas zove grad. Suburbium je naselje koje narod zove varoš, a mi danas — trgovište. Velička je tvrđa dobro opisana u monografiji »Požega«, str. 130—132. U veličkom podgrađu ili varošu, vjerojatno je, nalazila se nekada župska crkva sv. Marije, škola, samostan nepoznatih redovnika a kasnije franjevački samostan. U vatikanskom arhivu i biblioteci nema nikakva spomena o srednjovjekovnim veličkim augustincima. Iskopine na jugu Velike ne kazuju ništa određeno.

K str. 32. Velička je župa imala preko 3000 vjernika pa je podatak o 1000 vjernika nepouzdan, kao i inače statistički podaci iz turskih vremena.

Glede moga povijesnog istraživanja potrebno je na koncu napomenuti da me nisu zadovoljili objavljeni izvori, najmanje literatura, te sam u Rimu, u Arhivu Propagande, proučio oko 10.000 dokumenata a mikrofilmovao oko 1000, u Vatikanskom arhivu oko 500 dokumenata. Mnogo arhivske građe odnosi se na sporove koje su drugi ponajviše prešućivali a ja sam ih djelomično iskoristio da bih dao što vjerniju sliku Crkve u Slavoniji za turskoga vladanja. Dobronamjerni čitatelji mogli su se uvjeriti da u mojem prikazu govore uglavnom dokumenti, i to ravnopravno sve stranke u sporu, moji su zaključci rijetki, namjerno rijetki, ali točni. Bilo je u svoje vrijeme neosnovanih tužbi, ali i prilika za obranu, pa zato nema potrebe da netko danas nekoga brani. Panegirici pristaju u publicistici, a ne u povijesti kao znanosti. Ljudskoj je slabosti uvijek i svagdje bilo teško priznati »Pater, peccavi« a povijest iznosi i te slabosti da se više ne ponavljaju, ni sada ni u budućnosti. jer želi biti učiteljica života!

Zašto treba sumnjati u moju ljubav prema franjevcima? Moja majka i dvije tetke bile su trećoredice, u rodbini 6 Franji i 5 Antuna, svoju stručnu knjižnicu poklonio sam požeškom franjevačkom samostanu a poslije smrti dolazi onamo i moj osobni arhiv. Pravi prijatelj ne boji se kazati i prihvatiti istinu! Dobronamjerna je kritika poželjna i korisna a bratska opomena — dužnost.

Savezno s publikacijom »Velika« korisno je napomenuti da je u posljednje vrijeme objavljeno i kod nas i drugdje veći broj lokalnih povijesnih monografija, više ili manje uspjelih.

Čini se sasvim naravno da stručnjaci pojedinih znanstvenih grana pišu znanstvene radnje, stručne priručnike i popularne knjige za široke narodne slojeve. Tako je to kod liječnika, pravnika, poljoprivrednika itd. Razumije se, tako bi moralo biti i kod povijesne znanosti. Međutim je istina da povijesne monografije često pišu nestručnjaci, publicisti. diletanti; oni lakše dođu do novčanih sredstava, ukrašuju knjige slikama, stiču prijatelje kod neupućenih i lakovjernih osoba. Tako se povijest degradira što donosi sigurnu kulturnu štetu. Sveuč. prof. dr. Josip Matasović, osobito dobar poznavalac kulturne povijesti, govorio je ex cathedra: Ponešto koristan može biti i amater i diletant, ali subdiletant vrlo je štetan. Jedan od takvih pohvalio mu se kako je u Lici otkrio grad JOBAGION. jer nije znao da su jobagiones castri — kmetovi županijskoga centra. grada-tvrđe. Drugi je napisao da su hrvatski plemići oko 1650. putovali Dravom do Osijeka i Dunavom preko Budima na državni sabor u Požun, zaboravivši da su Osijek i Budim bili tada u turskoj vlasti i da iz Zagreba u Požun postoji mnogo kraći i prikladniji put. Treći tvrdi da je Jajce 1530. madžarski grad, četvrti da se država Marije Terezije zove Austro-ugarska monarhija. Itd., itd. Subdiletanti in historicis jesu neznalice, naivnjaci ali i drski kritikanti.

Sličnih pogrešaka ima kod nas i u lokalnoj povijesti pojedinih župa. To baca sjenu ne samo na pisca nego i na kulturnu razinu u Crkvi. Predlagalo se da te crkvene povijesne monografije budu pregledane od cenzora stručnjaka i odobrene od crkvenog poglavara zbog časti i dobroga glasa samoga pisca, kako je to običaj kod svjetovnih ustanova i zavoda. Neki su taj prijedlog prihvatili, a drugi nisu. Nisu zato jer im auktoritet povjesničara znanstvenjaka ništa ne znači. Različiti amateri i diletanti trebali bi znati da je povjesničar kao stručnjak i znanstveni radnik s mnogo truda sticao znanje ne samo o povijesnim događajima nego i o pomoćnim povijesnim naukama, a to su

povijesna metodologija, paleografija, kronologija, diplomatika, sfragistika, heraldika, epigrafika, arhivistika. Sve se to znanje godinama usavršava. O zamršenim i nejasnim povijesnim pitanjima može povjesničar razgovarati samo sa sebi ravnim stručnjacima a subdiletantima kazat će: Iš, ne prašii! Naklivo tojan!

Učenjak samouk ne postoji ni u kojoj znanosti, pa ni u povijesti, kad se zna da su neki diplomirali povijest na fakultetu a u životu ostali samo diletanti i subdiletanti, nesposobni da valjano prepričaju neke povijesne događaje.

Josip Buturac

Metode Zvonimira Kulundžića

Već četvrt stoljeća bori se Kulundžić za svoju hipotezu da je u Kosinju štampan *Prvotisak* hrvatskoga glagoljskog misala 1482—1483. Svojim brošurama i člancima tu je hipotezu toliko uveličao kao da je lociranje prve neidentificirane tiskare najvažniji problem hrvatske glagoljske književnosti. Tu njegovu hipotezu nije dosada prihvatio nijedan stručnjak za hrvatsku glagoljicu, već mjesto tiskare *Prvotiska* traže na drugim lokacijama. Kod nas, na žalost, sve više u novije vrijeme preuzimlju maha nove borbene metode, koje nisu uobičajene u ostalom kulturnom svijetu. Po takvoj metodi treba svome protivniku uništiti moralni dignitet, proglasiti ga društvenim i narodnim negativcem, nazvati ga znanstvenom neznalicom, pa onda možeš lupati po njemu koliko te volja. Kulundžić nije nezreli poletarac, već je iskusni publicist, pa bi trebalo da zna da se takvim metodama ne rješavaju znanstvena pitanja. Ali, usprkos tome, i on se prihvatio sličnih metoda u borbi s protivnicima svoje kosinjske hipoteze: njegova brošura, koju je izdao prigodom 500-godišnjice *Prvotiska*[1] obiluje pogrdama i uvredama, od kojih sam neke spomenuo u svom prvom članku *Neznanje i patriotizam.*[2] Moje znanstveno poštenje prisililo me je da na njih reagiram i uzmem u zaštitu napadnute stručnjake. Ali Kulundžić se zbog toga nije izmijenio, već se istim metodama poslužio i u svojoj najnovijoj knjizi.[3] Nije moguće ovdje iznositi sve pogrdne riječi, kojih sam u njegovoj knjizi od 210 stranica pribilježio oko tri stotine (neke se od njih često ponavljaju, odatle toliki broj) a među njima se nalaze i mnoge teške uvrede. Citirat ću izvadak samo iz jedne stranice da se vidi kako Kulundžić karakterizira žive i mrtve protivnike svojih »naučnih« radova o Kosinju: »Nasuprot tim hrvatskim herostratima, nemoćnicima, ignoristima, umobolnicima — et tutti quanti-ma, koji su se tako slaboumno zainatili, *usićili*, da ne priznaju ono što je po svim principima (dane) znanstvene metodologije naučno dokazano i opće prihvaćeno, samo zato što su bili desetljećima plaćeni da se bave tim poslom, a oni umjesto da se njime zaista bave, nad njime drijemali i primali svoje činovničke plaće. A kada su iz tog blaženog sna probuđeni i kad su čuli, da je netko drugi na tom planu nešto učinio, grdno se uplašiše za svoje pozicije i krenuše — zaslijepljeni kao muha bez glave — u svakako najmanje inteligentno, etički totalno nekontrolirano znanstveno falsificiranje, na čistu štetu naroda kome pripadaju i koji ih plaća, svjesni da će ovako čvrsto organizirani, ušančeni iza barijere *Jugoslavenske akademije* i Staroslavenskog instituta, moći neupućenima bacati prašinu u oči« (111).

Uistinu, ovako smišljenu karakteristiku hrvatskih znanstvenika mogla je izmisliti samo fantazija jednog Kulundžića.

A sada da vidimo kakvim se »naučnim metodama« služi Kulundžić. Kad je prije desetak godina u Đakovu održao predavanje o svojoj knjizi »Tragedija hrvatske historiografije«, upozorio ga je neki postariji gospodin da se slaže sa svime što je u toj knjizi Kulundžić napisao, ali mu nije bilo jasno zašto je upotrijebio onakav ton; zar se sve to nije moglo reći i na neki uglađeniji način? Kulundžić mu je odgovorio: »Bi, nesumnjivo da bi moglo i uglađenije, finije, gospodskije, intelektualnije, samo je pitanje — s kakvim efektom. Govorio sam tim ljudima i dokazivao, i ovako i onako, ali bez ikakva efekta. Znate, to vam je nekako, kao kad imate dijete, pa mu govorite lijepo: Nemoj sine tako. Objašnjavate mu, natežete se i naprežete, pa kad u jednom momentu uvidite da to sve ne pomaže, da to ničemu ne vodi, zgrabite ga, povalite preko koljena i raspalite po guzici« (9). Ne bih mogao bolje objasniti Kulundžićevu metodu uvjeravanja i njegov odnos prema protivnicima nego je on to sam učinio ovdje i još na tri mjesta: »Tu (u sporu s njegovim protivnicima, J. V.) nema nikakvih eufemizama, nikakvoj *lakirovki*, nikakvoj *finoći*, nikakvom izigravanju *dobre odgojenosti*, nema i ne smije biti mjesta« (8). — »Pošavši od tih nametnutih činjenica, moramo biti svjesni da — ponavljam — svako izigravanje neke finoće, nekog akademskog tona, nakon toga u takvim okolnostima (u raspravljanju s njegovim protivnicima, J. V.) više ne bi moglo biti na mjestu...« (29). — »Kome je do smijeha neka se smije, meni je prije do plača... Ali prije nego bih počeo plakati radije bih zgrabio motku i počeo mlatiti...« (tako Kulundžić reagira na tvrdnju Valentina Putanca '...glagoljski brevijar iz 1491, koji je nedavno identificiran od Cronie i Štefanića') (102—103).

Služeći se takvim metodama, nije čudo da Kulundžić za svoju knjigu nije našao nakladnika. U drugoj polovini 1983. održana su četiri značajna simpozija o Prvotisku: Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Centra za istraživanje komparativne književnosti na pariškoj Sorboni, i dva crkvena, jedan na Rijeci a drugi u Splitu. Ni na jedan od tih simpozija nije pozvan Kulundžić, nego, uz ostale sudionike, i njegovi protivnici da održe svoja predavanja (Anica Nazor, Marija Pantelić, Josip Tandarić i Ivan Bakmaz). Kulundžiću je dala podršku samo mala grupa ljudi koji nemaju pojma o hrvatskoj glagoljici (iako su bili pravodobno upozoreni da se mane toga posla).

Eto, s takvim sam se »znanstvenikom« uhvatio u koštac kad sam u svom članku u »Maruliću« ustvrdio da Kulundžić za svoju kosinjsku hipotezu nema d i r e k t n i h dokaza. Očekivao sam da će Kulundžić moje dokaze pokušati oboriti protudokazima. Ni govora o tome! U čitavom njegovu odgovoru nema ni riječi o tome. Mjesto toga se poslužio već prokušanim, malo prije spomenutim metodama. Prije svega oborio se na moj znanstveni ugled. Tko je Vrana a tko je Kulundžić? U tu svrhu prolistao je, površno i nevješto, katalog Narodne i sveučilišne knjižnice i Jugoslavenske akademije. Pod mojim imenom našao je samo tri knjige i desetak separata rasprava. Posudio je te knjige i prolistao ih. Pronašao je da sve tri knjige imaju svega 363 stranice mojih rasprava. Ali to, po mišljenju Kulundžića, nisu originalni radovi, već samo puke »deskripcije i referati« o onome što su drugi rekli o toj problematici. Ostalo ima oko 880 stranica, jedan fototipski tekst a jedan transliteracija s komentarom. Sve su to prijepisi, dakle, kako bi se on izrazio, činovnički posao. Kad bi samo znao što to znači pročitati toliki broj stranica pisanih

scriptura continua, gdje je svaki redak napisan kao jedna riječ, ne samo pročitati nego i proučiti svaku riječ i tako reći svako slovo i dati o tome autoritativan sud — ne bi omalovažavao taj posao. No što je sve to prema Kulundžićevim djelima koja kani izdati (za sada je to samo plan!) u 26 svezaka s više od dvadeset tisuća stranica? Kao da se knjige mjere metrima! Kulundžić moje knjige nije pročitao, ali je o njima stvorio svoj sud. Sve to vrijedi malo ili ništa. Za *Miroslavljevo evanđelje* našao je također bogatu bibliografiju u Enciklopediji Jugoslavije. Što sam drugo mogao učiniti, nego kompilirati ili plagirati one koji su prije mene pisali o Miroslavljevu evanđelju?

Nerado govorim o svojim znanstvenim radovima jer su njihove ocjene već dali vrhunski znanstvenici. Ali za obavještenje čitalaca dat ću o njima samo najnužnije podatke. Knjiga o *Miroslavljevu evanđelju* poslužila mi je kao disertacija za doktorat filoloških nauka kod profesora Stjepana Ivšića. Knjigu je kasnije (u francuskom prijevodu) izdao profesor Stanford univerziteta u Kaliforniji G. H. van Schooneveld, a nakladnik je bilo poduzeće svjetskog glasa Mouton et Co. u Hagu, koje štampa knjige na svim evropskim jezicima. U toj sam knjizi dokazao da je matica *Miroslavljeva evanđelja* najstariji staroslavenski dulji evanđelistar srpskoga podrijetla, ali je prepisan u jednom benediktinskom skriptoriju. — Za *Vukanovo evanđelje* bili su recenzenti sveučilišni profesori i akademici Mihajlo Stevanović i Đorđe Spasenije Radojčić i na njihov prijedlog štampala ga je Srpska akademija. U svojoj raspravi o tom evanđelju, pored prikaza pisma, grafije, jezika i diferencijalnog rječnika, dokazao sam da je *Vukanovo evanđelje* srpskoga, a ne ruskoga podrijetla, kako su neki mislili. *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar* štampala je također Srpska akademija jer Jugoslavenska akademija u tu svrhu nije imala novaca. Recenzirao ga je i predložio za štampu profesor i akademik, poznati lingvist Milivoj Pavlović. Ispod teksta te knjige priložio sam opširan komentar iz 10 staroslavenskih, hrvatskih i srpskih evanđelja a u raspravi ispred teksta pokazao sam osnovne tendencije razvoja svih tih evanđelja. Tako sam dokazao da je tekst *Najstarijeg hrvatskog evanđelistara*, koji potječe iz 13/14. stoljeća — tamo gdje nije revidiran prema latinskoj Vulgati — sačuvao najstariju verziju ćirilometodskog prijevoda. Da li Kulundžić može sebi predstaviti koliko je truda, vremena i znanstvene akribije bilo potrebno za taj posao? (Za svaku knjigu trebalo je najmanje dvije godine rada.) Ne može, jer se takvim stručnim poslom nije nikada bavio. A on ipak o njemu izriče autoritativan sud.

Možda će se netko zapitati zašto sam se bavio tim poslom, a ne drugim. Činio sam to zato jer su u staroslavenskim spomenicima — a takva su prije svega evanđelja — položeni temelji ne samo hrvatskom nego i srpskom, bugarskom, a napose ruskom književnom jeziku. A bez valjano postavljenih temelja ne može se nijedna kuća izgraditi a ni razvitak spomenutih jezika prikazati.

Rekao sam da je Kulundžić samo površno pregledao kartice u Narodnoj sveučilišnoj biblioteci. Da je to učinio malo pažljivije, našao bi na jednoj od njih zabilježeno: »Vrana Josip, *Slavenska poredbena gramatika*, vidi Stjepan Ivšić. Ta je knjiga točno katalogizirana pod Ivšićevim imenom jer je on bio autor teksta a ja i Radoslav Katičić bili smo priređivači knjige.[3] Ivšić je iza sebe ostavio svoja predavanja na Filozofskom fakultetu u nekoliko školskih bilježnica a nas dvojica načinili smo od toga knjigu od VIII, 1—434 stranice. To je dosad jedina slavenska poredbena gramatika kod Hrvata i

Srba, a takva će biti još dulje vremena jer nemamo stručnjaka za takav posao. Knjiga je štampana kao sveučilišni udžbenik za studente Filozofskog fakulteta u nakladi Školske knjige. Ni taj rad ni znanstvenu spremu iz indoevropskog i svih slavenskih jezika, koja je bila potrebna za sastavljanje takve gramatike, ne može Kulundžić sebi predočiti, a kamoli ocijeniti.

Moje znanstvene i stručne rasprave prošle su kod Kulundžićeve provjere još lošije. Od 37 mojih radova našao je Kulundžić u katalogu Narodne i sveučilišne biblioteke samo desetak separata. Ima ih zapravo 12 sa svega 270 stranica. Među njima su dvije gramatike, jedna rasprava od 53 i jedna od 84 stranice. Ali prema Kulundžićevu prikazu to su većinom raspravice od nekoliko stranica. Iz toga je zaključio da više mojih rasprava nije ni bilo. Kulundžić nije toliko neupućen da ne bi znao kako ova knjižnica ne kupuje separate, nego u svoje kataloge uvršćuje samo one koje joj autori donesu. A ja joj pukim slučajem nisam donio ostale separate. Ako ćemo mjeriti Kulundžićevim mjerilom, svih 37 rasprava iznosi preko 500 stranica. Ali opseg nije važan jer sve su to (osim dvije recenzije) originalni radovi, koji su štampani u stručnim časopisima u Zagrebu, Beogradu, Münchenu i Pragu, a u svakom sam od njih nečim obogatio znanost. Neću zamarati čitaoce njihovim nabrajanjem. Spomenut ću samo da sam od god. 1956, dakle punih 28 godina, suradnik *Slavie*, najuglednije slavističke revije, koja se štampa na svim evropskim jezicima, a izdaje ju Češka akademija. U toj reviji štampano je do sada 6 mojih rasprava (svega 71 stranica) a u štampi je još jedna. Također je u štampi jedna moja rasprava u Južnoslavenskom filologu, koji izdaje Srpska akademija u Beogradu. Jugoslavenska akademija u Zagrebu primila je u štampu moju knjigu *Hrvatski glagoljski Blagdanar iz godine 1506.* s uvodnom raspravom, glosarom, latinicom transkribiranim tekstom od preko 200 stranica i obilnim komentarom koji sam izvadio iz latinskog originala, što sam ga otkrio u Pragu.

To je eto prava slika mog originalnog znanstvenog rada, koji Kulundžić omalovažava jer su to, kako on tvrdi, samo deskripcije i referati, po broju stranica dvadeset puta manji od njegova. Trebalo bi postaviti pitanje da li je i ukoliko Kulundžićev rad originalan, koliko u njemu ima kompilacije, prikaza, koliko novinskih članaka i dr. Ali to nije moj posao. Prepuštam drugima da to učine. Spomenut ću samo da je sav moj rad lingvistički, pretežno iz staroslavenske i hrvatske glagoljice, a to mi daje pravo da meritorno prosuđujem glagoljski *Prvotisak* misala iz god. 1483. Pitam se kakve je rasprave o hrvatskoj glagoljici Kulundžić napisao. Ni o čem drugom nego samo o Kosinju. Njegov rad na drugim područjima ne dolazi uopće u obzir. U ovom slučaju mogao bi koristiti samo onda da je pravilno usmjeren, ali ovako zainaćen samo mu škodi.

Ako je Kulundžić provjeravao moj znanstveni profil, pretpostavljam da je sakupljao podatke o mom moralnom dignitetu. Ali tu je bio loše sreće jer protiv mene nije ništa mogao pronaći. Da je nešto pronašao, sigurno bi to unio u svoj odgovor.

Kulundžić je, kako se čini, ispitivao i moju društvenu i političku podobnost. Zaključujem to odatle što je čitavu jednu stranicu svoga odgovora posvetio nacionalizmu, ustaštvu i četništvu. Kulundžić se tobože brani od tobožnje nekakve moje devijacije premda ja o tome u svom prvom članku nisam napisao ni jedne riječi. Znam kamo uvijeno cilja jer nema dokaza da direktno napada. Zato mu odgovaram, neka bude među nama sve jasno. Prije rata

nisam bio ni u jednoj političkoj stranci, nisam glasao ni za Pašića i Pribićevića, pa sam zato bio otpušten iz službe. Nisam glasao ni za Stojadinovića ni za Jevtića, pa sam zbog toga bio disciplinski kažnjen. Zaštićivao sam omladince od progona školskih vlasti. Već u tom razdoblju iznosio sam javno u razredu neke postavke, koje su tek nakon rata bile ostvarene. Za vrijeme rata bio sam maltretiran jer sam također zaštićivao omladince.

Bio sam toliko mudar da se s Kulundžićem ne upuštam ni u kakvu prepirku, a kamoli suradnju. Kao da sam slutio kako će sve to ispasti. Svi koji su s njim pregovarali ili mu se suprotstavili doživjeli su sramotu i poniženje jer ih nitko — kako to kod nas biva — nije uzeo u zaštitu. Sada više ne mogu šutjeti jer je Kulundžić prevršio svaku mjeru. Prvi je, dakako, na udaru Vjekoslav Štefanić, koji je god. 1962—1967. bio direktor Staroslavenskog instituta, pa ga Kulundžić ne titulira drugačije nego vrhovni muftija našeg glagoljizma (20, 86, 156), vrhunski muftija (174). Štefanić nije bio vrhunski znanstvenik nego jedan od najverziranijih i najplodnijih znanstvenih i stručnih radnika na polju stare hrvatske, napose glagoljske književnosti. Za vrijeme 42-godišnjeg njegova rada štampano je svega 170 bibliografskih jedinica, i to 7 knjiga: *Opatija svete Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku* (1936), *Jakov Ledesma i njegov nauk krstjanski* (1938), *Petar Zoranić Planine, tekst s tumačenjem i rječnikom* (1942), *Marko Marulić Judita, tekst i komentar* (1950), *Glagoljski rukopisi otoka Krka* (1960), *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I* (1969), *II* (1970). Najvrednije su mu tri posljednje knjige. U njima je na temelju vlastite autopsije dao paleografski opis, prikaz sadržaja i glavnih jezičnih osobina za 225 krčkih i 443 Akademijina rukopisa. Pored toga je sa svojim suradnicima (Anica Nazor, Marija Pantelić, Biserka Grabar) priredio za štampu hrestomatiju *Hrvatska književnost srednjeg vijeka* (1969) u zbirci *Pet stoljeća hrvatske književnosti* i fototipsko izdanje *Hrvojeva misala* s prijepisom i komentarom, zajedno sa spomenutim suradnicima (1973). U različitim domaćim časopisima štampane su 63 njegove rasprave i članci, 13 recenzija, 6 osvrta i vijesti i 9 nekrologa. Za *Enciklopediju Jugoslavije* obradio je 50 jedinica a za *Jugoslavenski književni leksikon* 22 jedinice i priredio za štampu 7 knjiga *Radova Staroslavenskog instituta*. Od 1963. do 1975. bio je glavni urednik *Slova* (13—24 godište). Tim svojim radom Štefanić je ispunio veliku prazninu u hrvatskoj glagoljskoj historiografiji. Koliko su njegovi radovi cijenjeni, vidi se po tome da ga Eduard Hercigonja u svojoj opširnoj knjizi o hrvatskoj srednjevjekovnoj književnosti spominje na 35 mjesta a u bibliografiji na kraju te knjige zabilježeno je isto toliko njegovih znanstvenih i stručnih radova.[4]

Ocjenu Štefanićevih radova ne može dati Kulundžić kao nestručnjak za glagoljsku književnost, nego samo specijalisti za tu struku. A ovi su ih pozitivno ocijenili jer mu je na osnovu njihova mišljenja 1966. Sabor SRH dodijelio nagradu za životno djelo a prigodom proslave 300-godišnjice Hrvatskog sveučilišta imenovan je god. 1970. njegovim počasnim doktorom. Ali za Kulundžića nije Štefanić drugo nego fatalna ličnost našeg glagoljizma (69), nesposoban za svaki znanstveni rad, puki arhivski radnik (102), beznadni slučaj znanstveničke impotencije (159); njegov rad je kulturni kriminal, neznanje, ignoristička sljepilo (106) i atakiranje na jednu od najvećih kulturnih vrijednosti naroda (157) itd. Pitam se; zašto Kulundžić ne napada najvišu državnu i znanstvenu instituciju, koje su mu podijelile nagradu i odlikovanje? Odiozno je i deplasirano napadati Štefanića sada kada mu je tijelo već preko osam godina u grobu, pa se ne može braniti od Kulundžićevih napadaja i

uvreda, do kojih je došlo samo zato što Štefanić nije priznao njegovu kosinjsku hipotezu. Isto vrijedi i za Mladena Bošnjaka, koji je umro kad i Štefanić, god. 1975, a Kulundžić ga obasipa još većim uvredama i pogrdama nego Štefanića, opet samo zato što je lansirao »Istru—prkos-teoriju«, koja se preobratila u lokalpatriotsku (43—56, 136—142 i drugdje).

Po Kulumdžiću ipak je najveća Štefanićeva krivnja što je svoja shvaćanja »prenio i na svoje discipuluse, koji su bili sudbinski povezani s njime, i ta grupica ljudi, nelimitirana u svom djelovanju nikakvim regulativama, razvila se u *klan*, koji svoje interese kao i svaki, brani zubima i noževima mimo svih znanstvenih i etičkih normi...« (157). To su dakle ti »štefanićevci«, koje Kulundžić (uz Valentina Putanca i Mladena Bošnjaka) nepoštedno napada, samo zato što su se suprotstavili njegovoj kosinjskoj hipotezi. No da vidimo tko su ti ljudi.

U svojoj knjizi Kulundžić poimence spominje samo dvije žene. Prva je na udaru Anica Nazor, jedina od »štefanićevki« koja mu je u javnoj diskusiji i u štampi pružila žestok otpor. Diplomirala je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1959. kod profesora Josipa Hamma. Iza toga je do 1962. bila asistent na Filozofskom fakultetu u Zadru a od tada do danas zaposlena je u Staroslavenskom institutu, sada zavodu. 1965. položila je doktorat iz filoloških nauka. Mentor i predsjednik ispitne komisije bio je profesor Mate Hraste. Prema tome ona se znanstveno formirala kod spomenutih profesora, pa se ne može nazvati »štefanićevkom«. Od 1967. do 1978. bila je direktor Staroslavenskog instituta. Zbog toga i nju Kulundžić ne titulira drukčije nego vrhovni muftija ili muftinica našega glagoljizma (202, 204). Danas je u zvanju višega znanstvenog suradnika. Poslije Štefanićeve smrti ona je glavni urednik časopisa *Slovo* (od 25. do 34. godišta) i *Radova Staroslavenskog instituta*. Dosad je publicirala u svemu 80 radova: 25 rasprava i članaka, 15 recenzija, 38 osvrta i obavijesti u domaćim i stranim časopisima i 2 nekrologa. Osim toga je surađivala kod priređivanja *Hrvatske književnosti srednjega vijeka, Hrvojeva misala* s latinskom transkripcijom i komentarom. Za rad oko toga izdanja bila je zajedno s Marijom Pantelić i Biserkom Grabar nagrađena Republičkom nagradom »Božidar Adžija« za znanstveni rad. Zajedno s Marijom Pantelić priredila je fototipsko izdanje *Drugog novljanskog brevijara iz 1495*, za koji je napisala uvodnu raspravu. S Brankom Fučićem priredila je za štampu fototipsko izdanje senjskog *Korizmenjaka iz 1508.* a sama latiničku transkripciju *Spovidi općene*, štampane u Senju 1496. U »Srednjevjekovnoj književnosti« autor Eduard Hercigonja citira je na 3 mjesta a u bibliografiji na kraju knjige zabilježeno je 10 njezinih radova. Ona je doduše nastavila Štefanićev rad u pronalaženju, kritičkoj ocjeni i štampanju hrvatskih glagoljskih spomenika, ali je u tom poslu išla svojim, u modernoj tekstologiji afirmiranim putom. Sve te njezine radove prešućuje Kulundžić u svojoj knjizi. Za njega je Anica Nazor ignorista i mikrolisenkić (204), totalni anfalbeta (205), uglavljeni falsifikator i analfabeta (208) a njezin rad o Kosinju herostratijada i znanstveni infantilizam (178) itd. Zašto je Kulundžić obasiplje tim i takvim uvredama? Evo zašto. Ona je prva u svojoj raspravi *Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija*[5] potkopala temelje njegove hipoteze o Kosinjskom misalu iz 1483. i o jednoj jedinstvenoj tiskari Kosinj—Senj—Rijeka. Kulundžić je optužuje da je pristaša mletačke teorije o postanku *Prvotiska*, a evo što ona o tome kaže u spomenutoj raspravi: »Prema tome možemo sada nagađati o mjestu gdje je Misal štampan i pitanje je, da li će svestrana, ali naučna obrada *Misala* dati definitivan odgovor (ako nam se ne posreći da naiđemo

na kakav direktan podatak) na pitanje gdje je knjiga štampana.«[6] Na kraju svoje rasprave Anica Nazor trijezno dodaje: »Potrebno je upoznati širu javnost s pravim stanjem stvari u nauci o pitanjima glagoljskog štamparstva i pokazati koliko u njegovo rješavanje Kulundžić unosi samovolje i netočnosti. Pri tom redovito vrijeđa sve one koji su se tim pitanjima bavili i koji se njima danas bave, pa se ne žaca vrijeđati i naše najveće naučne autoritete samo zato, da bi istaknuo svoju vlastitu veličinu.«[7] Uistinu, bolje karakteristike ne bi mu mogao nitko drugi dati. Ali bez ijedne pogrde ili uvrede kojima se služi Kulundžić.

Napisao sam da je Kulundžićeve spomenute hipoteze Anica Nazor samo potkopala. Definitivno su oborili njegovu kuću od karata kasniji istraživači Josip Tandarić i Ivan Bakmaz. Oni su, kako sam to pokazao u svom prvom članku[8], detaljnom paleografskom analizom slova, ligatura i inicijala definitivno dokazali da se ne radi o jednoj tiskari, već o četiri tiskare: tiskara Prvotiska, Kosinj, Senj i Rijeka, jer svaka od ove četiri tiskare ima svoja posebna slova, koja se ni u jednoj drugoj ne ponavljaju.

Josip Tandarić diplomirao je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu kod profesora Milana Moguša a doktorat filoloških znanosti položio je 1979. Mentor i predsjednik ispitne komisije bio mu je profesor Eduard Hercigonja. U domaćim i stranim časopisima štampao je 20 znanstvenih i stručnih radova i nekoliko recenzija. Priredio je za štampu 1976. *Kožičićev Psaltir iz 1530—1531.* Ivan Bakmaz diplomirao je 1965. kod profesora Miroslava Šicela a magistrirao je iz informatike 1979. kod profesora Bože Težaka. Objavio je jedan znanstveni rad i nekoliko prikaza i bibliografija. Zašto Kulundžić njih mimoilazi i samo aludira na njih tvrdeći da su grafičke, zapravo paleografijske analize znanstveni problemi za špilšul (152)? Zašto i njih ne nazivlje »štefanićevcima« (iako je jedan od njih vanjski suradnik, a drugi u službi Staroslavenskog instituta)? Zašto i njih ne grdi? Znamo zašto. Kulundžić tu ima svoje posebne račune, koji su poznati, pa o njima ne treba pisati.

Druga »štefanička« koju je Kulundžić uzeo na nišan jest Marija Pantelić. Kulundžić je ne zove drukčije nego »Pantelićka« iako bi kao pisac nekoliko knjiga morao znati da je Pantelićka žena udata za Pantelića; Marija Pantelić to nije, pa bi ju trebalo zvati Pantelićeva. Ona se nije upuštala u diskusiju s Kulundžićem, nije kritizirala njegovu kosinjsku hipotezu. Što mu je dakle skrivila? Marija Pantelić sabrala je i znanstveno obradila sve podatke koji upućuju na to da je *Prvotisak* redigiran u Istri, i to u opširnoj raspravi *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368.*[9] No da vidimo prije svega njezin znanstveni i stručni profil. Marija Pantelić diplomirala je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 1941. a 1960. postigla je na tom istom fakultetu doktorat filoloških nauka. Mentor joj je bio profesor Josip Hamm a predsjednik ispitne komisije profesor Mate Hraste. Od god. 1949. ona je jedna od prvih dviju suradnica Josipa Hamma kod pripravnih radova za izdavanje hrvatskih glagoljskih tekstova. U tu svrhu prepisala je iz svih glagoljskih brevijara i misala tekst Judite, koji je obradio i priredio za štampu Josip Hamm.[10] Zatim je obradila i pripremila za štampu knjigu Estere i knjige o Makabejcima. U Staroslavenskom institutu radi od 1960, danas kao znanstveni savjetnik. 1962. i 1964. radila je kao austrijski stipendist za istraživanje i popisivanje slavenskih, napose hrvatskih dokumenata i kodeksa u bibliotekama Beča, Salzburga i Insbrucka. 1980. i 1981. radila je u Vatikanskoj biblioteci a u privatnoj biblioteci u Rimu uzela podatke i fotokopije novopronađenog glagoljskog brevijara iz 1690. koji je 1982. otkupila Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu. Njezina je specijalnost proučavanje postanka i karaktera, sadržaja, sanktorala i iluminacije hrvatskih glagoljskih misala i brevijara 14. i 15. stoljeća i na temelju tih proučavanja određivanje njihove lokacije i kulturnohistorijskog značenja. Ukupan njezin rad obuhvaća 59 jedinica, i to 17 znanstvenih i 13 stručnih radova, 5 recenzija, 8 osvrta, 6 priloga za hrvatsku književnost srednjeg vijeka i 10 natuknica za *Enciklopediju Jugoslavije* i *Bio-bibliografski leksikon*. Kako je već spomenuto, sudjelovala je kod priređivanja za štampu *Hrvatske književnosti srednjeg vijeka, Hrvojeva misala* i *Drugog novljanskog brevijara*. U Srednjevjekovnoj književnosti Eduard Hercigonja citira je na 9 mjesta, a u bibliografiji na kraju knjige zabilježeno je 14 njezinih radova.

Svojim minucioznim solidnim i kritičkim radom poslužila se Marija Pantelić i kod pisanja svoje malo prije spomenute rasprave *Prvotisak glagoljskog misala 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.* Glavni su njezini argumenti za istarsko podrijetlo *Prvotiska* sveci u kalendaru koji se štuju na području Istre, promjene u tekstu i jeziku, dodane mise i sekvencije kojih nema u predlošku *Prvotiska*, tj. u *Novakovu misalu*. Mariju Pantelić Kulundžić ne vrijeđa osobno, iz svojih posebnih računa, koji su nam također poznati. Ali se zato oštro obara na sve one, dakle i na nju, koji pristaju uz »Istru — prkos-teoriju« koja se preobratila u lokalpatriotsku (43). Istarski Hrvati su za njega *autentični* Istrijani (65) — i ništa drugo — a dokazi za istarsko podrijetlo *Prvotiska* nisu drugo nego najvulgarniji polemičarski trik, herostratijada, najinfantilniji zaključci (146), gluparenje i bacanje prašine u oči (149). A kakvi su dokazi kojima Kulundžić obrazlaže svoju kosinjsku hipotezu?

Prije nego prijeđem na pojedinačnu analizu Kulundžićevih argumenata, spomenut ću samo da nijedan od njegovih protivnika ne niječe činjenicu da je u Kosinju, koliko nam je poznato, bila prva locirana glagoljska tiskara od godine 1491. kada je, kako se pretpostavlja, u njoj štampan venecijski *Brevijar*. Također većina njih prihvaća samo činjenicu da je *Prvotisak* redigiran u Istri, dok pitanje tiskare *Prvotiska* ostavljaju otvorenim. Oni samo ne prihvaćaju Kulundžićevu hipotezu da je ta tiskara postojala u Kosinju već 1482. i da je u njoj štampan *Prvotisak*. Pitamo se kako je došlo do takvog raskoraka između Kulundžića i stručnjaka za glagoljicu. Stvar je u tome da je Kulundžić publicist, bibliolog i novinar i nema znanja iz glagoljske paleografije i ostale problematike potrebne za ocjenjivanje postanka i karaktera glagoljskih spomenika. U svojoj prvoj raspravi dovoljno sam dokazao da Kulundžić ne zna čitati glagoljsku minuskulu, kojom je pisan zapis Žakna Jurija na kraju *Novakova misala*.[11] On čita početak ovoga zapisa Cito Cito, dok svi stručnjaci, počevši od Črnčića, čitaju Vita Vita. Ali on ne razlikuje ni glagoljski ustav Prvotiska od ustava kosinjske, riječke i senjske tiskare. Za njega su sve te tiskare samo jedna, koja je selila iz Kosinja u Senj i Rijeku. Prva se tome mišljenju suprotstavila Anica Nazor, koja je 1966. na književnom petku imala s Kulundžićem neugodnu prepirku. Kulundžić o toj prepirci piše vrlo opširno u svojoj knjizi i Anicu Nazor optužuje zbog falsifikata (iz Kulundžićeva pisanja nije jasno o čemu se zapravo radi), ali njezine argumente, koje je iznijela protiv hipoteze Kosin—Senj—Rijeka, nigdje ne pobija. Isto se tako ne osvrće na rasprave Josipa Tandarića i Ivana Bakmaza, čije sam rezultate iznio u svojoj raspravi, prema kojima su postojale tri različite tiskare u Kosinju, Senju i Rijeci, koje sa štampanjem *Prvotiska* nemaju nikakve veze. Zašto Kulundžić tu stvar prešućuje? Naprosto zato što ne želi priznati svoj poraz.

Kulundžić prešućuje i mišljenje profesora Josipa Hamma, s kojim se konsultirao o čitanju suhog tiska. Vjerojatno nije bilo njemu u prilog, kao ni mišljenje Eduarda Hercigonje, sadašnjeg profesora za staroslavenski jezik i književnost na zagrebačkom Filozofskom fakultetu.

U knjizi o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti Hercigonja je o postanku, karakteru i kulturnohistorijskom značenju *Prvotiska* napisao čitavu raspravu od dvadesetak stranica. Budući da je ovdje ne mogu iznijeti cijelu, citirat ću samo njezina najvažnija mjesta koja se odnose na spor Kulundžića i njegovih protivnika. O značenju *Prvotiska* i mjestu njegova postanka Hercigonja piše: »Nastala svega tridesetak godina poslije Gutenbergova otkrića što je izmijenilo svijet kao svojevrstan apogej višestoljetne djelatnosti glagoljaških pisaca, ta prva hrvatska — i južnoslavenska — inkunabula, djelo na žalost nepoznatih redaktora, slovorezača, tiskara i nelokalizirane oficine, neposredan je dokaz visoke razine duhovne produktivnosti, materijalnih mogućnosti i društvenog ugleda glagoljaškog kruga potkraj srednjega vijeka.«[12] Hercigonja dalje opisuje sve četiri hipoteze o mjestu tiskare *Prvotiska,* mletačku, modrušku, i kosinjsku, ali se ne izjašnjava ni za jednu i malo dalje kaže: »Premda, dakle, pitanja lokaliteta, autora i inicijatora prve naše tiskane knjige ostaju i dalje otvorena, polazišta za njihova što uvjerljivija rješenja dana su u našoj znanosti. Za egzaktnu prosudbu tih pitanja poticajni su rezultati nekih recentnih lingvističkih, povijesnoliturgijskih i tekstoloških studija koji upućuju na sjevernočakavsko-istarske redaktore *Prvotiska.«*[13] — »Pretpostavku o fizičkom jedinstvu predsenjskog, senjskog i riječkog razdoblja našeg glagoljaškog tiskarstva, o jednoj oficini u kojoj su otisnuti *Misal* i *Brevijar* i koja je iz Kosinja selila — ugrožena od Turaka — u Senj da bi odatle bila konačno prenijeta u Rijeku ne potvrđuju rezultati istraživanja tipografsko-tehničkih i ostalih značajki izdanja nastalih kroz nepunih pedesetak godina između 1483. i 1531. Danas je, naime, precizno utvrđena razlika između grafičkih znakova *Misala* 1483. i *Brevijara* 1491. Isti stupanj nepodudarnosti iskazuju poredbe grafičko-tehničkih karakteristika tih dviju prvih inkunabula sa senjskim inkunabulama ili jednih i drugih s izdanjima Kožičićeve riječke glagoljaške tiskare.«[14]

Isto tako Kulundžić nema potrebnog znanja u ocjeni sanktorala i dijalekatskih osobina, koje je utvrdila Marija Pantelić u svojim raspravama *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.* i *Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova.*[15] Kulundžić pobija njezinu tvrdnju da kalendar *Prvotiska,* u kojemu se nalaze istarski sveci, potvrđuje njegovo istarsko podrijetlo. On se pozivlje na podatke Ljudevita Gregova u knjizi *Kalendar prvog tiskanog glagoljskog misala* (62—63) da u kalendaru *Prvotiska* ima svega 304 svetkovine, a od toga su regionalno-istarski sveci samo petorica, ali te podatke krivo interpretira. Kulundžić tvrdi da su se ovi istarski sveci nalazili već u kalendaru Misala kneza Novaka, ali to ne može dokazati. Evo što o tome piše Hercigonja: »Iz tog kalendara — koji u najznatnijem dijelu nesumnjivo odražava nesačuvani kalendar *Novakova misala* — uočljivo je vrlo izrazito djelovanje lokalne tradicije. Redaktori 'editio princeps' koji su inače u kalendaru, liturgijama, sanktoralu (proprium sanctorum) i 'commune sanctorum' preuzeli iz predloška niz zadarskih elemenata (od kojih neki dolaze samo u *Misalu 1483.* i *Novakovu misalu)* unose u nj, naime, i neke sanktoreme (u slaviziranom obliku) što su zastupljeni isključivo u njihovu kodeksu ili je kult tih svetaca tipičan za istarsko područje, kao na pr. sv. Mavra za Poreč, Nećipra (Nicephorus) za Pićan, Lazara, tršćanskog

mučenika, Sučerba (Servulusa), Žusta (Justa) za Trst, Ožvalta (Oswaldus) za Kopar, Voldriha (Udalricus) čiji je kult bio posebno razvijen na području Roča i Nugle... Time se na još jednom planu potvrđuje istarsko podrijetlo redaktora *Prvotiska,* ali i njihovo poštovanje zajedništva kruga, očuvanje veza s lokalnom tradicijom drugog glagoljaškog područja.«[16] — »Za utvrđivanje eventualne istarske provenijencije redaktorskog kolegija Prvotiska, indikativna je, na određen način, i činjenica da je, ...veći broj sekvencija sačuvanih jedino u *P(rvo)t(isku)* ušao u nj vjerojatno pod utjecajem akvilejskih latinskih kodeksa' (citat iz prve citirane rasprave Marije Pantelić, J. V.) A poznato je da su istarske biskupije od 11. stoljeća sufraganske akvilejskom patrijarhatu.«[17] — Kulundžić zabacuje i tvrdnju Marije Pantelić da u jeziku Prvotiska ima i istarskih elemenata. Evo što o tome kaže: »Prema tome, sve špekulacije s nekakvim istarskim jezičnim elementima, pa ma kako one zvučale mudro i učeno, sve kad bi se pomoću njih i moglo dokazati mjesto, lokacija tiskare našeg Misala moraju otpasti kao totalno promašene, jer ne odgovaraju jezičnom stanju u ono vrijeme u Istri.« (61) Za potvrdu svoje tvrdnje Kulundžić iznosi u svojoj knjizi kartu predmigracionog razdoblja, preštampanu iz rasprave Dalibora Brozovića *O početku hrvatskog jezičnog standarda.* Prema toj karti čitavo čakavsko područje od sjeverne Istre, preko Bihaća i Cetine do Lastova sve do kraja 15. stoljeća bilo je jedinstveno. To je istina, ali u kojem pogledu? Na tom području nisu se razvili lokalni dijalekti, ali su postojale izvjesne jezične razlike. Najveća je razlika bila u zamjeni praslavenskog vokala jata. Da je Kulundžić samo zavirio u moju raspravu o jeziku novljanskog *Blagdanara,* koji je preveden s latinskoga potkraj 15. stoljeća i sačuvan u prijepisu iz 1506, našao bi u njemu, prema pravilu Jakubinskoga, blizu 400 ikavskih i blizu 150 ekavskih zamjena jata. Pored toga u novljanskim ispravama od kraja 14. do kraja 15. stoljeća nalazi se preko 30 ikavskih i preko 20 ekavskih zamjena jata prema istom pravilu.[18] Prema najnovijim istraživanjima do takve zamjene jata dolazi danas na čitavom priobalnom području od Rijeke do Zadra, a južno od Zadra je ikavsko područje. Danas je u Istri ikavsko samo južno područje, srednje je ikavsko-ekavsko, a sjeverno ekavsko. Kako u Istri nije bilo većih migracija, može se pretpostaviti da je tako bilo i prije formiranja dijalekata, tj. potkraj 15. stoljeća. Evo što o tome kaže Hercigonja u svojoj Srednjevjekovnoj književnosti (citiram u izvatku, J. V.): »Za egzaktnu prosudbu tih pitanja (tj. o lokaciji i čitavom pothvatu štampanja *Prvotiska,* J. V.) poticajni su rezultati recentnih nekih lingvističkih, povijesnoliturgističkih i tekstoloških studija koji upućuju na sjevernočakavske, istarske redaktore *Prvotiska.* Pripremajući građu misala za tisak, s pretežnim osloncem na tekst *Misala kneza Novaka...* oni su, naime, u crkvenoslavensku ortografsku normu i književnojezičnu strukturu predloška (predložaka) unosili određene — ponekad izrazito sjevernočakavsko (istarski) obojene — inovacijske crte na svim razinama — od fonetske i morfološke do sintaktičke, stilističke i leksika. Tako je npr. vrlo karakterističan snažni otklon u pravcu ekavskog refleksa jata (u poređenju sa slučajevima gdje je u *Novakovu misalu* ě ili ě – i — uglavnom pravilo prema zakonu Jakubinskoga)...;[29] značajna je vlastitost jezika Prvotiska zamjena fonema *o/u (:on)* kao izraza lokalnog obilježja prijelaznog bezjačkog kajkavskočakavskog dijalekta Buzeštine...«[21] Hotimice opširno citiram Hercigonjino mišljenje o istarskom podrijetlu sadržaja, jezika i redaktora *Prvotiska* jer se ono što o tim pitanjima kaže u *Srednjevjekovnoj književnosti* ni u kojem slučaju ne može mimoići ni omalovažavati. Ta je knjiga priređena u Institutu za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, pa iza nje ne stoji samo autor nego i naši najbolji stručnjaci za povijest hrvatske književnosti. To se Hercigonjino mišljenje posve slaže s mišljenjem Marije Pantelić. Ku-

lundžić je imao u rukama Hercigonjinu Srednjovjekovnu književnost, jer je na jednom mjestu citira (182), pa je očito da je u njoj pročitao i poglavlje o Prvotisku, ali njegovo mišljenje ne spominje, samo da obezvrijedi »Pantelićkine« dokaze.

Navedene činjenice nepobitno dokazuju da je *Prvotisak* pripravljen za štampanje u Istri. Rečenice *»štampa naša gori gre, tako ć oću da naša gori gre«* u zapisu Žakna Jurija na kraju Novakova misala znači: *»štampa naša diže se, napreduje«*, a ne *»prenosi se nekamo gore«* kako je to krivo protumačio Putanec, a poslije njega Kulundžić. Kako je taj zapis nastao u Izoli, on govori za hipotezu da je tamo ne samo započeto nego i dovršeno štampanje Prvotiska. To je najjednostavnija hipoteza, za koju imamo bar indirektne dokaze, ali još uvijek ostaje samo hipoteza. Ponavljam da nemamo nikakvih, ni indirektnih, ni direktnih dokaza koji bi potvrdili da je štampanje Prvotiska obavljeno u Kosinju. Kad bi se tamo već 1482. nalazila tiskara, *Brevijar* iz 1491. štampao bi se manjim slovima *Prvotiska*, a ne bi se u tu svrhu lijevala posebna slova. Čitanje imena Broz u suhom tisku pokraj kalendara *Prvotiska* nesigurno je. Sam Kulundžić priznaje to kad kaže: »Iako se između mojih četrdesetak fotografija tog slijepog tiska ne nalazi niti jedna, na kojoj su slova R i O cjelovita, jasna i sasvim izrazita, ipak se *komparativnim studijem* svih tih snimaka mogu ustanoviti *pojedini elementi* iz kojih se opet mogu *rekonstruirati cjelovita slova* (potcrtao J. V.) R i O« (84). I nešto dalje na istoj stranici: »Za slovo R je situacija bila otežanija, jer *niti jedno mjesto ni na jednom primjerku nije toliko izrazito, da bi se bez dvojbe moglo reći da je to glagoljsko slovo R* (potcrtao J. V.) pa se moralo prići rekonstrukciji toga slova prema sačuvanim fragmentima na pojedinim primjercima...« Isto je tako nesigurno čitanje slova O na tom mjestu. Pored toga je i tumačenje da su slova tog suhog tiska počeci riječi nekog suvislog teksta posve samovoljno. Prema tome, kako sam već to izložio u svojem prvom članku, nema nikakvih konkretnih dokaza za Kulundžićevu kosinjsku hipotezu.

Kad već nije naišao na odobravanje nijednog stručnjaka za glagoljicu, Kulundžić dozivlje u pomoć biblioloģe, knjižničare, novinare i književnike. Ali što oni mogu o tome reći? S čime oni mogu usporediti tehničku stranu *Prvotiska*, ako ne s glagoljskim rukopisima i kasnijim štampanim izdanjima? A čitanje glagoljice je izvan njihova domašaja. Taj posao mogu obaviti samo stručnjaci za glagoljicu. Od domaćih bibliologa obratio se Kulundžić samo Josipu Badaliću. Badalić se prema Kulundžićevoj hipotezi ispočetka, kako to tvrdi sam Kulundžić, držao rezervirano. Prihvatio ju je tek kasnije, ali u svojoj posljednjoj knjizi *Rusko-hrvatske književne studije* iz 1972, prema Kulundžićevu citiranju, govori o knjizi tiskanoj u 15. stoljeću posebnim glagoljskim pismenima i hrvatskim crkvenim jezikom, nabraja prve hrvatske tiskare Kosinj i Senj, a ne spominje izričito Kosinjski misal 1482 (118). Njemački bibliolozi, na Kulundžićev poticaj, unijeli su u svoju kartu *Die Ausbreitung der Buchdruckerkunst* god. 1966. oznaku Kosinj 1482, štampali su Kulundžićevu radnju o toj temi, ali sa svoje strane nisu o njoj ništa napisali (112—113). Ruski bibliolozi u knjizi *Isledovanje i materijali* 1963. štampali su prikaz Kulundžićeve i Putančeve hipoteze uz napomenu: »Hipoteza Putanca izgleda lakše oboriva od predložene Kulundžićeve...« (115). Kod Srba je Predrag Protić u *Književnim novinama* 1961. napisao prikaz Kulundžićeve hipoteze sa zaključkom: »Kosinj se može s dosta razloga smatrati za mesto nastanka glagoljskog Misala iz 1483. godine« (120). Iste je godine u polumjesečniku *Grafički rad* Lazar Plavšić prikazao Kulundžićevu hipotezu sa zaključkom: »Možemo se složiti ili ne s pojedinim Kulundžićevim pretpostavkama, ali ostaje činjenica da je on pokrenuo i prilično osvetlio jedan nerešen problem« (122—123). Treći, koji je kod Srba pisao o Kulundžićevoj hipotezi, jest književnik Božidar Kovačević, koji u svom članku *Nove pretpostavke o prvim našim štampanim knjigama* u *Politici*, koji je preštampan u *Vesniku, organu Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva SFRJ 1975*, kaže: »U poslednje vreme sve više širi se mišljenje da je prva hrvatska knjiga, onaj glagoljski *Misal*, štampana u ličkom selu Kosinju« (124). *U Istoriji Crne Gore* prikazao je Dimitrije Bogdanović, viši naučni suradnik Narodne biblioteke u Beogradu, Crnojevićevu štampariju i tom prilikom dodao: »U našim zemljama pre nje počela je da radi lička glagoljska štamparija u Modrušu ili Kosinju (sa dve inkunabule tzv. *Rimskim Misalom* iz 1483. i *Rimskim Brevijarom* iz 1491.)...« (126). Gotovo sve su to izvještaji o Kulundžićevoj hipotezi, uz veće ili manje ograde. Samo je kod Slovenaca Branko Berčić, viši naučni savjetnik *Narodne i univerzitetske knjižnice*, u svojoj knjizi *Tiskarstvo na Slovenskem* dao punu podršku Kulundžićevoj hipotezi riječima: »Nepunih četrdeset godina po iznalasku tiskarstva osnovana je prva štamparija na slavenskom Jugu. To je hrvatska glagoljaška štamparija, što ju je 1482. u malom ličkom selu Kosinju osnovao, *vjerojatno* (potcrtao J. V.), hrvatski feudalac Anž Frankopan VIII Brinjski, a vodio đakon Broz Kolunić Doljanin« (127). Prema tim je riječima i ta tvrdnja samo prepričavanje Kulundžićeve hipoteze, ali bez ikakve vlastite dokumentacije. Kulundžić se također u svom odgovoru nadugo i naširoko raspričao o ljudima koji su pristupili u njime osnovano društvo »Kosinj«. Među njima su i ugledni, ali samo dobronamjerni ljudi, koji nisu upućeni u problematiku hrvatske glagoljice. Tko je od njih javno ustao na obranu Kulundžićeve kosinjske hipoteze? Koliko mi je poznato, nitko. Učinila su to samo dvojica Kulundžićevih prijatelja, koji nisu stručnjaci za hrvatsku glagoljicu. A gdje su domaći i strani stručnjaci za glagoljicu i staroslavenski jezik? Nema ni jednoga! Uza sve poraze Kulundžić slavodobitno tvrdi »da je Kosinj danas, kao priznata znanstvena činjenica, o kojoj se ništa ne diskutira, ušao u mnoge knjige, enciklopedije i udžbenike, od osnovnoškolskih do sveučilišnih, da je ušao u svijest naroda i danas je već malo teže naći hrvatskog intelektualca zainteresiranog za povijest svog naroda (pa čak i u širim narodnim slojevima) koji ne bi znao za Kosinj, kao našu prvu tiskaru i izdavačku kuću«.[22]

Nakon svega što je u ovom prikazu navedeno i rečeno dolazimo do zaključka da je Kulundžić svojom kosinjskom hipotezom i njezinom nestručnom obranom nanio štetu hrvatskoj znanosti, a najviše je škodio svome osobnom ugledu. Nikakvih znanstvenih argumenata i ničijeg stručnog mišljenja on ne uvažava, osim, dakako, onih nestručnjaka koji pišu njemu u prilog. Nikakve akademske metode dokazivanja on ne priznaje, a ja se njegovim neznanstvenim metodama ne mogu i neću služiti. Stoga je ovo moj prvi i posljednji odgovor, i ne želim s njime dalje polemizirati.

Josip Vrana

BILJEŠKE

1. *O mjestu tiskanja prve hrvatske knjige Kosinjskog misala 22. veljače 1983. prigodom 500-obljetnice*, Zagreb 22. veljače 1983.
2 *Hrvatska književna revija Marulić*, br. 5, Zagreb 1983. str. 535-543.

3. *500. obljetnica Kosinjskog misala prve hrvatske tiskane knjige 1483.—1983.* Nezavisna autorska naklada, Zagreb 1983. — Ovu ću knjigu citirati u tekstu brojem stranice u zagradama.

3a. Stjepan Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, priredili Josip Vrana i Radoslav Katičić, Školska knjiga, Zagreb 1970, str. I—VII i 1—434.

4. Eduard Hercigonja, *Srednjevjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Zagreb 1975, str. 1—482.

5. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, god. 13, br. 1—2, str. 1—22.

6. O. c., str. 8.

7. O. c., str. 19.

8. *Marulić* 1983, br. 5, str. 540—541.

9. *Radovi staroslavenskog instituta*, knj. 6, Zagreb 1966, str. 5—108.

10. *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima*, Radovi staroslavenskog instituta, knj. 3, Zagreb 1958, str, 105—201.

11. *Marulić* 1983, br. 5, str. 537—538.

12. O. c., str. 210.

13. O. c., str. 214.

14. O. c., str. 219.

15. *Misal po zakonu rimskoga dvora, Prvotisak godine 1483.* Pretisak: Sveučilišna naklada Liber i nakladno poduzeće Mladost, Zagreb 1971, str. XIV—LX.

16. O. c., str. 217.

17. O. c., str. 216.

18. Josip Vrana. *Hrvatskoglagoljski Blagdanar*, Rad JAZU, knj. 285, Zagreb 1951, str. 111—124.

19. Uspor. Vjekoslav Štefanić, *Glagoljski notarski protokol iz Draguća u Istri*, Radovi staroslavenskog instituta, knj. 1, Zagreb 1952, str. 108—112.

20. O. c., str. 214.

21. O. c., str. 216.

22. *O mjestu tiskanja prve hrvatske knjige* itd., str. 2, stupac 1.

KNJIŽEVNE VEČERI HKD SV. ĆIRILA I METODA (DRUŠTVA SV. JERONIMA)

1. III. 1984. — Prof. Juraj Lončarević: *Mitrovica — prošlost i sadašnjost*

8. III. 1984. — Prof. Mirko Validžić: *Filozofija povijesti, sv. I. i II.*

15. III. 1984. — Drago Budiselić: *Kroz Gradišće* (uz dijapozitive)

22. III. 1984. — Dr. Josip Kribl: *Marginalije uz Šušnjićevu knjigu »Ribari ljudskih duša«*

12. IV. 1984. — Preč. Vid Cipriš: *Marko Križevčanin — naredni svetac u Hrvata?*

26. IV. 1984. — Prof. Radovan Grgec: *Katolički laici u HKD sv Jeronima — sv. Ćirila i Metoda*

Odgovor na osvrt Ante Miličića »Viteštvo i tragika uskoka«

U »Maruliću« br. 6/1983. objavljena su dva osvrta na moju knjigu »Senjski uskoci u narodnoj pjesmi i povijesti«, koja je iz tiska izišla u srpnju 1983. Prvi je osvrt prikaz spomenute knjige iz pera D. Horvatića a drugi je (»Viteštvo i tragika uskoka«) priredio Ante Miličić. U ovom drugom osvrtu, koji je zapravo usputno razmišljanje o uskočkoj prošlosti, izneseno je nekoliko primjedbi na moj rad, te sam radi svih koji se bave i koji će se baviti proučavanjem narodnog pjesništva i radi ispravnijeg informiranja svih čitatelja »Marulića« dužan pojasniti neka u navedenom osvrtu meni ne znam da li namjerno ili nenamjerno nametnuta pitanja. U početku članka Miličić, govoreći o mojem radu, iznosi da sam »dao prikaz onih senjskih uskoka o kojima pojedina pjesma govori« te nastavlja: »On često« — tj. ja kao autor tog rada — »samo nagađa o kojoj se povijesnoj ličnosti radi u pjesmi jer narodna pjesma navodi najčešće samo krsno ime: Ivan Senjanin, Juriša Senjanin itd. Ti povijesni podaci doista su zanimljivi i daju nam donekle uvid u buran život tih junaka.«

Nije mi zapravo jasno što Miličić misli kad kaže: »On često« — tj. ja — »samo nagađa o kojoj se povijesnoj ličnosti radi«, pogotovo kad sam veli kako su podaci iz navedene knjige »doista... zanimljivi«. Da čitatelj ne bi dobio krivu sliku o mojem radu, napominjem da su se i prije mene neki proučavatelji povijesti i narodnog pjesništva bavili utvrđivanjem likova u narodnim pjesmama o senjskim uskocima a rezultate njihovih radova još nitko nije osporio. Već 1759. Kačić u drugom izdanju »Razgovora ugodnog« (Stari pisci hrvatski, knj. 27, Zagreb 1942, pj. br. 84, 111, 128, 136) pjeva o Ivi Senjaninu i Juriši Senjaninu. Za prvoga kaže izričito da je to Ivan Vlatković. Taj Kačićev rad u smislu utvrđivanja likova junaka narodnih pjesama nastavili su osobito fra Stjepan Grčić, Stipan Banović, Petar Grgec, Stjepan Pavičić, fra Karlo Kosor i dr. Njihova istraživanja ja sam nastavio i proširio. Podatke o uskočkom životnom tijeku nalazimo gotovo kod svih istraživača koji su se bavili uskočkom prošlošću, od starijih pa do naših suvremenika. Te radove navodim ili kao izvore ili se već spominju u radovima kojima sam se služio. Za braću Ivana i Juru Senjanina čak se i u nekim pjesmama navodi njihovo prezime — Vlatković — a kod nekih tih junaka navode narodnih pjesama potvrđuju povijesni podaci. U knjizi je obrađeno dvadesetak likova senjskih uskoka i njihovih zapovjednika (Orlovčić, Kružić, Lenkovići) a za četvoricu tih junaka (Marko i Niko Senjanin, Radulj Senjanin, Mate Senjanin) ne tvrdim izričito tko su, nego pretpostavljam, i ne bez razloga kako se vidi iz povijesnih podataka i zbivanja koja se opjevavaju u tim narodnim pjesmama.

Hrvatska junačka narodna pjesma zabilježila je velik broj događaja iz hrvatske prošlosti, već iz 15. stoljeća, iz vremena Janka Hunjadija (o. 1387—1456, u nar. pjesmama Janko Sibinjanin) i njegova sina hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša Korvina (1458—1490), zabilježila je pad Bosne pod tursku vlast (1463), pad Hercegovine (1482) i gotovo svaku značajniju bitku ili borbu za koji hrvatski grad u preko četiristoljetnom neravnopravnom rvanju s turskim osvajačem, opjevala je gotovo sve ratove u kojima su Hrvati kao poda-

nici habsburške krune sudjelovali po njemačkim zemljama, Francuskoj, Italiji i Madžarskoj, po Sredozemlju i drugdje. Mnoge i mnoge ondašnje uglednike i ratnike zapamtila je narodna pjesma, neke pó imenu ili prezimenu, dobar dio i po imenu i po prezimenu a neke samo po imenu kojemu je kao nadopuna obično služio dodatak mjesnog podrijetla (kako se nerijetko spominju i u onodobnim dokumentima). Upravo je kod opjevavanja senjskih uskoka takav slučaj: gotovo u svim pjesmama spominje se ime i navodi podrijetlo. Svakako trag o sebi u narodnoj pjesmi mogli su ostaviti upravo oni koji su po svom djelovanju bili poznatiji. Napominjem još jednom da mnoge elemente narodnih pjesama potvrđuju upravo podaci iz dokumenata i to nam je putokaz na koga je spjevatelj pjesme mislio a pjevač-narod prenosio s koljena na koljeno i sačuvao novim naraštajima.

Misli se da je zabilježeno i do 100.000 hrvatskih narodnih pjesama. O njihovu postojanju svjedoče podaci iz 1497. g. (Talijan Rugger), iz 16 (Kuripečić, Hektorović) i 17. stoljeća (P. Zrinski, J. Križanić, K. Frankopan). Do većeg skupljanja tih pjesama došlo je tek u 19. stoljeću nakon poziva zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca od 26. lipnja 1813. i poziva za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama koji je 1877. uputila Matica hrvatska. Možemo tek pomišljati koliko je tog povijesnog i kulturnog blaga propalo u nezabilježenim narodnim pjesmama.

Miličić dalje iznosi: »Sukobe uskoka s austrijskim vlastima ne spominje nijedna ovdje objavljena pjesma premda su neki događaji bili dosta dramatični« i dobiva se dojam kao da takve pjesme postoje, ali eto nisu uvrštene. Međutim, pjesme u kojima bi bili prikazani navedeni sukobi nisam mogao pronaći iako sam pregledao zamalo sve tiskane i rukopisne zbirke narodnih pjesama. Može se stoga slobodno reći da ne postoje. Ako su i postojale, vjerojatno su nestale nezabilježene jer su u postuskočko vrijeme preuzele maha pjesme u kojima se govorilo o borbi protiv glavnog ondašnjeg hrvatskog neprijatelja — turskog osvajača. Područje nastanka tih narodnih pjesama proteže se uz granicu s Turskom, gdje se vode već stoljetne borbe. U tim pjesmama značajna su imena junaka, pa i nazivi mjesta kao lokaliteti ratnih sukoba, bez obzira na sadržaj. U njima se obično izgubila povijesna stvarnost. Tek u nekima su o onim davnašnjim zbivanjima sačuvani podaci, većinom djelomični.

O navedenoj problematici moglo bi se još mnogo toga reći, ali za to ovdje nije prilika niti to prostor dozvoljava. Iz izloženog je vidljiva problematika utvrđivanja likova junaka narodnih pjesama što sve govori o ozbiljnosti pristupa zadatku koji sam obavio.

Naprotiv, Miličić u svom usputnom osvrtu o uskočkoj prošlosti, a u vezi s mojim radom, čini neke materijalne pogreške, koje mu se nisu smjele dogoditi. Tako, govoreći o pojedinim uskocima na temelju moga rada, iznosi: »Ivan Vlatković bio je silom oslobođen iz Rabattina zatvora...«, tj. u vrijeme Rabattina povjereništva u Senju (od kraja siječnja do 31. prosinca 1601). Taj habsburški komesar po zahtjevu Mlečana progonio je, zatvarao i ubijao uskoke, pa je zatvorio i optužio i Ivana Vlatkovića, ali u mome radu (a mislim da i nigdje drugdje) nema podatka, kako navodi Miličić, da je iz tog zatvora »silom oslobođen« po svojim sudrugovima; tako ni njegov suborac Juriša Margitić, Juriša Senjanin u narodnim pjesmama. Miličić, dokazujući kako su uskoci pljačkali i kršćane turske podanike, iznosi pogrešan primjer »da je opljačkan

i otac uskočkog vojvode Andrije Frletića, navodno zato da bi se i on priključio uskocima« iako u mojem radu (str. 149) stoji: »U isto vrijeme (odnosi se na 1612. g.) uskoci su izveli pohod na tursko selo Grčevac, gdje su zaplijenili svu imovinu ocu Andrije Frletića, kako bi ga prisilili da dođe u Senj i da se pokrsti.« Izvor Frletićeva oca (pogl. G. Stanojević, Senjski uskoci, Beograd 1973, 238), već starca, naziva »Turčinom« (što znači da je bio musliman) a uskoci su ga, vjerojatno sa znanjem njegova sina Andrije, na taj način htjeli prisiliti na pokrštavanje. Uskoci su, kad već govorimo o uskočkom djelovanju, pljačkali sve svoje protivnike bez obzira na državnu, vjersku i narodnu pripadnost. Da bi se zaštitili, kršćani turski podanici u dvije tisuće sela između Zrmanje i Neretve u početku 17. stoljeća uskocima su plaćali poseban danak. I kršćani turski podanici obično su se borili u turskim vojnim formacijama, sačinjavali posadu po utvrdama turskim i slično. Uskoci su tek kasnije, kroz narodnu pjesmu, postali idealizirani borci protiv turskog osvajača, i to u onim krajevima gdje se tursko nasilje više osjećalo. To je utjecalo i na njihovo idealiziranje u literaturi i u nekim historiografskim radovima. Pored protivnika uskoci su među svojim sunarodnjacima imali i svoje suradnike i simpatizere, a mnogobrojni dokumenti govore o proganjanju Hrvata uskočkih suradnika i o općenitom nepovjerenju mletačkih vlasti prema Hrvatima, podanicima Mletačke Republike.

Miličić pripominje da bi (moje tumačenje) goma (tal.) — biljka od koje se pravi platno za košulju« »vjerojatnije bila neka vrst oklopne košulje od čeličnih verižica«. To moje tumačenje je uzeto iz izvora pjesme (Stjepan Grčić, Senjske narodne pjesme, 1932, pj. br. 17, rukopis INU 362) što ne mora biti pravo. Često se u narodnim pjesmama susrećemo izrazi i pojmovi koji u stvarnosti nemaju svojstva koja im se u pjesmama pripisuju, ali su pjesniku potrebni da bi izrazio svoju misao, pa je takav slučaj i ovdje. Zapisivaču je, vjerojatno, kazivač pjesme objasnio da je to neka biljka, kao i lan, od koje se dobiva platno za košulju.

Na kraju osvrta Miličić mi je uputio ne »nekoliko«, kako se izražava, nego tri primjedbe u vezi s rječnikom tuđica. Prvi je u vezi s izrazom »orca«. Značenje tog izraza nisam mogao pronaći ni u jednom rječniku, leksikonu ili enciklopediji, pa sam oprezno i napisao njegovu definiciju: »pomorski izraz koji se upotrebljava pri upravljanju plovilom«. Druga je primjedba u vezi s izrazom »barbita«. I zapisivač pjesme (Zbornik M. Ostojića, rukopis, MH 14, pj. br. 101) u tumačenju tog pojma naveo je značenje »konopci« kako tvrdi i Miličić. Do pogreške je došlo, vjerojatno, u pripremanju rukopisa, tako da je natuknici »barbita« dodana definicija natuknice koja je slijedila, a sama ta natuknica nenamjerno je ispuštena. Značenje treće sporne tuđice »lantina (tal.) trouglasto jedro« preuzeo sam iz zbirke narodnih pjesama: O. Delorko, Ljuba Ivanova, Split 1969, str. 314. Te specifične izraze ne nalazimo ni u jednom pristupačnom leksikonu, pa se pri sastavljanju tumača (kao što je u spomenutoj knjizi) pojavljuju objektivne teškoće. Pogreške koje nastaju u takvim prilikama neznatne su, pogotovu u odnosu na sveukupni rad i vrijednost djela o kome se radi.

Anđelko Mijatović

IZ ZAGREBAČKOG KAZALIŠNOG ŽIVOTA

1. NJEŽNI GRUBIJANE I PLEMENITI VITEŽE, DOBRO NAM DOŠAO!

Kao što je neoromantik *Edmond Rostand* svojedobno značio osvježenje za francusku književnost, tako i povratak njegove najpoznatije drame CYRANO DE BERGERAC na pozornicu HNK u Zagrebu (nakon pola stoljeća) potvrđuje naše slutnje o preporodu dramske grane prve hrvatske pozornice.

Redatelj novog uprizorenja spomenute drame *Ivica Kunčević* ispravno je u pretpremijernom intervjuu naglasio kako bi ovo naše kazalište u svakoj sezoni moralo pripremiti barem jednu ansambl-predstavu (a ja dodajem: vrijednog djela i u dobroj režiji). Kazališna uprava — uspješno nastavljajući započetu repertoarnu politiku — ovaj put nije promašila što mu je povjerila tako odgovoran zadatak: stvorio je blistavu, zanosnu, duboko dojmljivu predstavu — znatnim dijelom i zato jer nije mudrijašio, nego je poštivao autorovu zamisao i tako izrazite svoje sposobnosti očitovao na najbolji mogući način. Kad još u početku predstave pročisti glasove i dotjera artikulaciju brojnih aktera, kad ukloni početnu quasi-dosjetku sa Cyranovim nosom te kad na kraju naglašenije potcrta Roksaninu spoznaju Cyranove ljubavi, bit će to kazališni čin kojim će se svi njegovi sudionici na čelu s redateljem i zagrebačka kulturna sredina moći bez lažne skromnosti opravdano ponositi. I *Zlatko Bourek* (koji svoju nesumnjivu nadarenost tako često krivo usmjeruje) ovaj se put pokazao vrsnim majstorom, stvorivši ukusnu i efektnu scenografiju velikog stila. Vrlo impresivne maske po njegovoj je zamisli vješto izradio *Branko Borovčak* a raskošnim, epohi vjernim kostimima dale su *Ika Škomrlj* i *Diana Kosec-Bourek* zapažen prilog ovoj čarobnoj slikovnici.

U naslovnoj ulozi nastupio je prokušani *Mustafa Nadarević*, toliko nov da ga zamalo nismo prepoznali: odmjereno ali snažno i proživljeno prezentirao je poznatog francuskog književnika iz XVII. stoljeća, nježnog grubijana i plemenitog viteza koji se nepokolebivo bori za osobnu slobodu, kao izrazita individualnost odudara od svoje okoline i svom dušom čezne za drukčijim, boljim, na istini i pravičnosti utemeljenim svijetom, poveo nas je u carstvo njegove bolne ljubavi kojoj je sve žrtvovao, istančanim smislom za suptilno nijansiranje približio nam je kompliciranu psihu tog izuzetnog lika svjetske dramske književnosti da bi završnom potresnom scenom Cyranova umiranja magistralno zaokružio ovu uspjelu kreaciju kojom se nesumnjivo pridružio prvim imenima našeg glumačkog umijeća. Debitantica *Dubravka Ostojić* poneseno je, s mnogo istinskog mladenačkog žara prikazala plamen velike prve ljubavi prpošne ljepotice Roksane; ta joj je uloga s pravom dodijeljena i sva je prilika da je pred ovom mladom glumicom lijepa budućnost. *Dragan Despot* iskrenim je zanosom romantičnu ljubav mladog Christiana učinio dokraja uvjernadali se. Od ostalih pedesetak (odreda solidnih) sudionika ove predstasvrstali i prvaci poput *Crnkovića* i

Milivojevića) nijedan nosilac istaknutije i »zahvalnije« uloge nije zatajio: *Mirko Švec* markantno je oblikovao grofa de Guichea (dokazavši tako sposobnost realizacije odgovornijih zadataka no što mu se obično povjeravaju), *Kruno Valentić* bio je vrlo slikovit slastičar Ragueneau a *Saša Dabetić* njegova nevjerna i stroga supruga, *Miljenko Brlečić*, izazivač »proboden na kraju balade«, dostojno je u sceni mačevanja stajao uz bok Nadareviću, *Zvonimir Torjanac* impozantnom je sigurnošću odigrao vojničinu Carbona, *Ivo Kadić* uspio je kao šef glumačke trupe, *Iva Marjanović* okretno je prikazala Roksaninu pratilju dok su »časne sestre« *Ana-Maria Fabris* i *Katija Zubčić* srdačnom naivnošću dočarale atmosferu samostana, posljednjeg Roksanina (i Cyranova) utočišta; *Ivka Dabetić* uspjela je s nekoliko majstorskih naznaka očitovati životnu mudrost i istinsku dobrotu časne majke Margarete. I *Ena Begović* znala je malu ulogu prodavačice učiniti primjetnom: dirnula nas je iskrenim suosjećanjem za Cyrana i ljupkim čuđenjem kad joj taj glasoviti »pobijica« poljubi ruku.

Djelo se davalo u starom prijevodu *Milana Dimovića*, koji je za ovu zgodu »doradio« *Ivan Kušan*. Stihovi nisu loše zvučali, no ipak je, čini se, šteta što se kazalište nije postaralo da priskrbi nov prijevod. Da se prikazivanje ovog djela obnovilo ranije (ne čekajući punih pedeset godina), mogao se taj posao povjeriti npr. Tomislavu Prpiću, nenadmašivom no po poslovičnoj našoj nezahvalnosti nepravedno zaboravljenom prevodiocu francuske klasične baštine (djela Racineovih i Corneilleovih)... Glazba *Nevena Frangeša* odgovarala je ukupnoj atmosferi, uspjela koreografija djelo je *Miljenka Vikića* (bio je i pomoćnik redatelja), mačevanje je zaslugom *Ante Dulčića* ispalo vješto, lektorici *Đurđi Škavić* »pobjegao« je tek poneki kriv naglasak (što u tako golemoj predstavi nije čudo), kao asistent redatelja naveden je *Krešimir Dolenčić* a svaku hvalu zavređuje kompletna tehnička ekipa pod iskusnim vodstvom *Ljudevita Fekeže*.

2. RADOSNA PREDSTAVA DUGOG VIJEKA

Suvremeni engleski književnik *Alan Ayckbourn* nesumnjivo posjeduje dar oštrog, preciznog zapažanja, dobar je psiholog i umije »pročitati« dublji smisao naoko banalnih sitnica svakodnevnog života; upravo iz njih izvire nepresušni i nepatvoreni humor njegovih vješto pisanih komedija, humor što razgaljuje, oslobađajući kod gledalaca nagomilane a neistrošene zalihe smijeha. Splet pet njegovih jednočinki pod zajedničkim naslovom ZABUNE prezentiralo je zagrebačko *Hrvatsko narodno kazalište* 1979. godine. Kako ta predstava još i sada intenzivno živi (što je već samo sobom vrlo indikativno), neće biti na odmet osvrnuti se na nju ni nekoliko godina nakon premijere.

Mladom redatelju *Damiru Muniti*ću valja za ovu režiju bez sustezanja odati puno priznanje: iz svake rečenice i situacije jedinstvenih ovih minijatura znao je »izvući« sve bogatstvo komičnih njihovih efekata i tako uz pomoć vrsnih glumaca i ostalih suradnika ostvariti predstavu na kojoj se nesputani, ozdravljujući smijeh ori od početka do kraja.

Među odreda razigranim i izvrsnim glumcima spominjem ponajprije *Borisa Buzančića* zato jer je ova predstava otkrila u dijapazonu njegovih mogućnosti još jedno područje: komiku. Blistav u svim ulogama ove »pentalogije« posebno je uspio kao Harry, koji — iako je oženjen i ima djecu — opsjeda mladu ljepoticu, »muti« joj i »farba« ne bi li je domamio u svoju hotelsku sobu, i, nadasve, kao konobar: dvadesetak je minuta obiljem šarma i čudesnim bo-

gatstvom detalja izvodio brojne gegove, ostvarivši uistinu magistralnu kreaciju. *Mustafa Nadarević* naročito se svidio kao rezolutni, kasnije »razoružani« suprug i kao skautski starješina Stewart, *Zvonko Torjanac* kao pijani konobar i kao župnik, *Ana Karić* kao »prava majka« i supijana narodna zastupnica; *Koraljka Hrs* dodala je svojoj komici primjesu tragičnosti i svojim kreacijama i u ovoj predstavi zasluženo osvojila »Dujšinovu nagradu« za 1979. g. Svi su glumci i u svim ostalim ulogama bili potpuno na visini zadatka, priredivši nam nezaboravne trenutke istinske radosti.

Dinka Jeričević opremila je komornu scenu ukusno i praktično, *Maja Galasso* kreirala je svakoj jednočinki posve primjerene kostime, *Ivica Drnić* dobro je izabrao odgovarajuću glazbu a *Antun Šoljan* uspješno se pri prevođenju djela poslužio našim »razgovornim« jezikom.

3. POGLED POD MASKU

U vezi s predstavom TERORISTA poljskog pjesnika, romanopisca i dramatika *Ireneusza Iredynskog* želim odmah reći: stavljanjem ove drame na repertoar *Teatra ITD* i direktor toga kazališta *Slobodan Šembera*, i dramaturg *Mladen Martić* iskupili su se za nedavni svoj krupni promašaj s famoznim »Buzdovanom«. »Teroristi« su, naime, djelo ozbiljne, »krvavo« prisutne problematike suvremenog svijeta, angažiran i pošten pokušaj da se »stvari« stave na svoje mjesto, djelo kojemu uz to ne manjka ni kazališne vještine, nesumnjiv dobitak za tekući zagrebački teatarski repertoar. Kad još dodamo da je redatelj *Tomislav Durbešić* nenametljivim naglasom, bez buke, uspješno ukazao na bit tretiranog problema i zbivanje učinio kristalno jasnim i preglednim, onda je vrijednost ovog pothvata još očitija i predstavu vrijedi publici svesrdno preporučiti.

Ratko Buljan kao voda revolucije, »broj jedan«, zračio je ledenim nečovještvom, perfidijom, lukavošću i cinizmom; makinacije »spasitelja naroda« (hladnokrvna organizacija atentata na stranu novinarku i reportera kojih će smrt donijeti nemalu korist »pokretu«, beskrupulozno iskorištavanje odanosti neiskusnog mladića, pokušaj smaknuća svoga suparnika itd.) ispunjale su nas zaslugom Buljanove interpretacije istinskom jezom. *Darko Janeš* potpuno se uživio u lik mladog zaslijepljenog i oduševljenog pristaše »velikog vođe«, našao je prave tonove da ocrta beskompromisnost revolucionarnog zanesenjaka spremnog na svaku žrtvu, toplo je i prisno prikazao njegovu ljubav prema novinarki Mariji Schwartz a njegovo duboko razočaranje kad dozna i shvati istinu, njegovu pobunu i odluku da sudi lašcu i nečovjeku prožeo je istinskom uvjerljivošću. *Marija Sekelez* temperamentnom je igrom vjerno uobličila istinoljubivu, smionu novinarku što ne preza ni pred kakvom opasnošću i ujedno zanimljivu, privlačnu ženu, *Ivica Katić* znao je naglasiti i izvjesno dostojanstvo diktatorova ministra koji potajno surađuje s revolucionarima, i povremene proplamsaje njegove čovječnosti, i njegovu zabrinutost za ženu i djecu koje buntovnici odvedoše kao taoce, *Željko Mavrović* okretno je odglumio fotoreportera Billa dok je *Angel Palašev* u nijemoj ulozi vođina pouzdanika izvrsno pogodio bitne oznake takvih tipova.

Jednostavna a ipak markantna scenografija *Zvonimira Durbešića* i ukusni kostimi *Maje Galasso* uvelike su pomogli stvaranju potrebne atmosfere u ovoj zanimljivoj predstavi. Dobrom prijevodu *Mladena Martića* mogli bi se zamjeriti samo izričaji »ništa dobroga«, »nešto lijepoga« (mjesto pravilnog *ništa dobro* i *nešto lijepo*).

4. BUČNA PREDSTAVA

Zagrebačko *Satiričko kazalište »Jazavac«* nije ni u ovoj sezoni propustilo prikazati novo djelo svoga osnivača Fadila Hadžića, neumornog i neiscrpnog komediografa. Ovaj put to je DISIDENT, kolaž više ili manje duhovitih »štosova« povezanih pretankom pričicom o pronevjeritelju »Karleku« Krnjaku, koji se u inozemstvu — u briselskom hotelu »Pariz«, pa misli da je u Parizu !?!) — predstavlja kao disident dok ga ne raskrinka supruga oštrokonđa, koja se dala za njim u potjeru.

Mladi redatelj *Zlatko Sviben* (režirao dosad u Nišu, Beogradu, Subotici, Novom Sadu i Rijeci) nastojao je (zajedno sa svojim pomoćnikom *Vladimirom Aleksićem)* nedostatak »štofa« nadomjestiti zvonjavom, krikom, svjetlosnim efektima i sličnim spektakularnostima, no uza sve te vješto organizirane dosjetke nije mogao stvoriti — čudo.

Od četvero glumaca najviše je šansi po naravi uloge imao *Kruno Šarić*. Iskusnom glumcu njegovih kvaliteta nije bilo teško dominirati predstavom. *Ljubomir Kapor* u četiri uloge novinara disciplinirano se i vješto podvrgao redateljevoj koncepciji a *Nina Erak* kao sobarica i *Nevenka Stazić* kao Krnjakova supruga trudile su se da ne budu samo »nositeljice« ekstravagantnih kostima (s »mašlekima« i tilovima).

Scenograf *Mirko Ilić* (i njegov asistent *Ivica Šporčić),* kostimografkinja *Bjanka Adžić-Ursulov* i skladatelj *Davor Rocco* nastojali su što uspješnije zadovoljiti redateljeve zahtjeve.

Mirko Petravić

JESTE LI OBNOVILI PRETPLATU?

NOVA »POLJICA«

U starom i prepoznatljivom ukusnom ruhu i u provjerenoj uredničkoj koncepciji pojaviše se nova *»Poljica«,* list Poljičkog dekanata, kao 8. godište, za 1983. godinu.

Prvi dio, po već ustaljenom običaju, sadrži nekoliko opsežnih priloga trajne vrijednosti. *Tomislav Heres,* vjeran suradnik »Poljica« od 1977. g., propagator iranske teorije o podrijetlu Hrvata, piše ovaj put — pod naslovom »Zemlja veličanstvenih malenih katedrala« — o starohrvatskim crkvama, odnosno o starohrvatskoj umjetnosti i kulturi. Učinio je vrlo dobro što je iscrpno i pregledno prikazao sve dosadašnje teorije o toj problematici, od onih Josefa Strzygowskog, Ljube Karamana i Ejnara Dyggvea do mišljenja Milana Preloga, Tomislava Marasovića, Vladimira Gvozdanovića, Andre Mohorovičića, Emilija Marina, Anđelka Badurine, Stjepana Gunjače, Zdenka Vinskog i Karla Jurišića. Time je, naime, i širem krugu svih koji se pobliže zanimaju za hrvatsku starinu omogućio jasniji uvid u ta za našu povijest važna pitanja. Dodao je zatim i svoje poglede, o čemu će, vjerojatno, stručnjaci izreći svoj sud. Pismo prof. dr. *Cvite Fiskovića,* tiskano pod naslovom »Korisna preporuka«, tiče se sadašnjeg stanja starohrvatskih crkvica (velik ih je broj na području Poljica) i apel je da »nitko ne dira... staro graditeljstvo toga kraja«, odnosno da se »sve potrebne promjene rade u suglasju s mišljenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu«. *Benedikta Zelić-Bučan,* povjesničarka koja svojim vrijednim radovima nastoji razjasniti problematična zbivanja i prilike najstarije hrvatske povijesti, predavala je na skupu o Gornjim Poljicima (održanom 20. VI 1982) o političkoj pripadnosti Poljica u ranom srednjem vijeku a o povijesti ovog dijela Hrvatske govorili su tom prilikom i *Ante*

Banić, *Marko Mišerda* i *Slavko Kovačić*. Sva su ta predavanja objelodanjena sada u ovim novim »Poljicima«. *Miroslav Vulić* objavio je (uz kratak uvodni komentar) niz poljičkih narodnih poslovica (većinom u dvostihu) a dodana je i mala zbirka poslovica prikupljenih u Zvečanju (skupljač *Mirko Skejić*) kao i poslovica prikupljenih u Gornjim Poljicima (skupljačica *Dragica Kačunić* iz Putišća). Teološkim prilogom (ovaj put o Duhovima) javio se *Rudolf Brajčić*, pjesmu o »junaku kreposti«, poljičkom potomku sv. Leopoldu Bogdanu Mandiću, priložila je sestra *Marija od Presvetog Srca* dok je svoj doživljaj ljepote Poljica sažeto i dojmljivo iznio *Ivan Golub*.

Kronika poljičkih župa obilna je i sveobuhvatna: u riječi i slici nanizana su ne samo crkvena i narodna slavlja (od svečanosti u čast »sveca poljičke krvi« do skupa u povodu 500. obljetnice primanja nekih obitelji među poljičke didiće) nego i »sitne« zgode svagdašnjice — rođenja, vjenčanja, umiranja...

Zaslužnom uredniku *Frani Mihanoviću* i svim njegovim suradnicima želimo da im ni nadalje ne uzmanjka žara ni ustrajnosti u ovom korisnom i dragocjenom poslu što ga obavljaju s toliko očite ljubavi.

Mirko Petravić

Knjige

NOVE ZBIRKE PJESAMA MIRKA VALIDŽIĆA

Mirko Validžić (Ćelkanović) kao da želi nadoknaditi onih 14, za književno stvaranje najboljih, godina kada je sama sebe okovao zakletvom da više nikada neće pisati, pa nam se nakon osam zbirki za posljednjih 12 godina i devete, koja je izbor njegova pjesničkog opusa, sada predstavio čak sa četiri nove zbirke pjesama.*

Pjesme iz ovih zbirki naprosto se sve i u svemu nadovezuju na njegovo prijašnje pjevanje, donoseći nove slike i nove pjesničke misli.

Svaka od ovih zbirki razdijeljena je na cikluse, valjda u želji da se pjesme grupiraju prema njihovu značaju, ali zapravo ni po formi, ni po raspoloženju a ni po sadržaju nema bitne, jače razlike među tim ciklusima kao ni među ovim i prethodnim zbirkama.

Validžić je bio i ostao pjesnik riječi: snaga mu je u verbalnom izrazu, rječitosti, retoričnosti, plemenitoj patetičnosti iskaza; on je dakle pjesnik tradicije, pjesnik kranječevićevskog profetskog stila i izraza, što se kao potka provlači kroz sve njegovo pjesništvo.

Danas na putanjama hrvatskog pjesništva biti takav znači biti izvan novih strujanja. Ali što to stvarno znači »nova strujanja«? Što je to starinsko i moderno u poeziji? Pjesnik je onaj koji osjeća bilo života, doživljuje svijet, ima ideje i poruke koje želi izraziti, izreći ljudima. U svojim najboljim pjesmama Validžić je uistinu dobar pjesnik i ujedno tematski, motivski veoma raznovrstan.

Njegova lirska širina djeluje ponekad kao poplava nabujale rijeke i ta proljetna raspjevanost stilske bujnosti dominantna je crta Validžićeva pjesništva.

To je pjesništvo opširne i lirske raspojasanosti iznijeto načinom koji zaokuplja sa svim svojim odlikama i manama, svojim bogatstvom rječnika ali na štetu konstrukcije, povezanosti i zaokruženosti.

Religiozno-filozofski motivi značajna su konponenta u Validžićevu pjesništvu. Njegova religiozna retorika, dijelom postkranjčevićevska a dijelom postekspresionistička, često je rasplinuta. Njegovo pjesništvo sadrži izvrsnih stihova, svaka pjesma ima svoj klimaks i pjesnik je prisutan u pjesmi, tu kuca bilo profinjene patetičnosti i profinjenog artizma. No u nastojanju da zadovolji svim zahtjevima pjesme on se izgubi i ne stvori baš ono što pjesma iziskuje. Često su njegovi stihovi retorični, odveć rascjepkani, ali nisu igrarija, ni fraza, već pjesnički začeti na pravom mjestu, usmjereni k dobroj poeziji. Inspiracija istinska i ne može se osporiti. Izraz i misao čisti su i jasni, stihovi su podređeni prirodi stvaranja. Validžić je toplo iskren, u zanosu i mističnom raspoloženju. Otkriva izvore zla i nespokoja ali ujedno i vjeru da čovjek nije izgubljen iako je razjedan, iako je u njemu mrak i čini se da je sve poremećeno. Život nije besmisao koji se nakon smrti pretvara u Ništa.

Zbirka *»Krvlju i bolom brušeni«* odskače od ostalih. Ta je zbirka sumorni dnevnik bola no i nade i duboke kršćanske vjere po kojoj se život nastavlja i poslije smrti. Pisana je na bolesničkoj postelji, ali ne u plačljivom raspoloženju, ne u strahu pred smrću jer:

»umrijeti nipošto nije teško onome
tko zna
da smrt je oslobođenje«

(Izdignuće)

Smrt je izazovna, slijepa i surova ako ne poznajemo, ili smo izgubili, onaj pravi put i cilj za koji smo stvoreni:

»Nije jednostavno razumjeti Uskrsnuće/Treba zaći u otajstvo Smrti i nestanka/A to su tajne koje se teško proniču«

(Krsnuti i uskrsnuti)

I nije opterećen samim sobom, svojom bolešću, nije zaokupljen jedino svojom patnjom, on uza svu tu situaciju u kojoj se bori za život pati i razmišlja o svima koji jednako s njim pate, samotuju u bolesničkim posteljama i jednako kao i on sa strepnjom iščekuju sutrašnji dan, s novim nadama za život, čuvajući sve svoje intimnosti.

»Uronjeni u svome bolu klijaju
bujne želje/nikada ne gube nadu
za skoro oživljenje«

U ovim pjesmama nema otpora, nema nekog žilavog suprotstavljanja smrti no nema ni umora, nema klonuća, tu su svijetli elementi čvrste vjere u prekogrobni život, jedinstvo života i smrti u potpunom predanju Stvoritelju:

»Pomiluj, Dobri, moje znojno čelo
i ledene kapi što mi licem gmižu,
ne prosim mnogo, samo kapcu mira
i ruke blage da me uvis dižu.«

(U tjesnacu)

Iako je u životu mnogo pretrpio, Validžić nije buntovnik, nego se prepustio volji Božjoj, gledajući na svijet bez gorčine:

»Smalaksat neću, Ti si, Bože, sa mnom,
u Tvojoj ruci čvrsto niti stoje,
ništa se desit bez Tebe ne može,
patnici Tvoji ničeg se ne boje«

(Bez klonuća)

* »Đerdani i ogrlice«, »S onu stranu sunca«, »Krvlju i bolom brušeni«, »Poeme«. Vlastita naklada. Likovna oprema prve dvije O. Berberović, treće A. Starčević.

Poslije poezije s bolesničke postelje Đure Sudete i Ive Lendića, evo i Mirka Validžića koji im se pridružio pravom, istinskom lirikom.

U ostale dvije zbirke Validžić se ne razlikuje od prethodnih. Osjećajnost i refleksivnost dvije su komponente koje prožimlju njegovo pjesništvo; on je u većini svojih pjesama **ujedno emotivni i refleksni pjesnik.** Napose u patriotskim, socijalnim i satiričnim pjesmama gnjev i optužba miješaju se i isprepliću s vrelinom čuvstava i intezitetom osjećajnih raspoloženja.

Validžić nije uvijek autokritičan. U njegovu je pjesništvu mnogo izvrsnih stihova ali u neujednačenim, po vrsnoći, pjesmama. Nema homogenosti pjesme kao cjeline. On započne čistom poetskom slikom, jasno zasnovanom idejom a onda se gubi i nakon poetski uspjelih stihova završi u vrtlogu zanosa opsjednut nabujalim asocijacijama.

Ni u ovim novim pjesmama nije detaljnije razvio svoj unutarnji svijet. Bez adekvatnijeg su izraza a po njemu bi većina pjesama bila još bolja pogotovu da se u neke pjesme nisu uvukli nekoherentni tonovi. Osim toga često ponavlja pojedine riječi, dodavši eventualno nove atribute i jaču akcentaciju. No katkad je i to ponešto šablonski. Izraz je u ovim zbirkama ipak smireniji i pjesnik se oslobađa one veličanstvene ali često dekorativne retorike, nastojeći izvjesnom izlomljenošću iskaza i raspadom konvencionalne strofe stvoriti neposredan doživljaj i ugođaj. Primjerice:

»Na Griču se čuje sa zvonika starog
izbijanje ure i smiraj tišine
dok Zrinjevcem dusi naših velikana
povezuju vrijeme i zemne blizine«

(Đerdan i ogrlice: Noćni posjet)

Validžićevi poetski tekstovi ne mogu se čitati ravnodušno. U obilju njemu svojstvenih nizanja riječi pred nama se razvija slika draga u svakom stihu. Posebno bih istakao ciklus »Snoviđenja s Đerbe« (u zbirci »Đerdan i ogrlice«). U tim se pjesmama živo osjeća uzbibanost mora pod dahom povjetarca koji i nas rashlađuje u sparnoj noći. I dok bosi gazimo pijesak, zaokuplja nas miris školjki i algi, »u bungalovu još se glazba čuje« a »mornari čudni doletješe kasom i smijehom burnim probudiše sjene«...

Validžićeva poezija protkana je tišinom, nenametljivošću i jednostavnošću, starinska je ali ugođajna. Stihovi mirno izviru iz vlastite pjesnikove intonacije, koja se, istina, ne razvije uvijek do složenijih i živih harmonizacija, ali je to intonacija njegova, kao što je i njegov svijet o kojem pjeva.

Četvrta zbirka... (»Poeme«) traži poseban prikaz.

Tomislav Antunović

SIVRIĆEVA »SELJAČKA KULTURA BOSNE I HERCEGOVINE«

Chicago 1982, str. 200

Bila je zaista velika smionost i samopouzdanje upustiti se u analizu i sintezu svih komponenata od kojih je satkano biće naroda koji danas živi kao manjina među svojim nekadašnjim istomišljenicima i istovjernicima što su se tijekom stoljeća zbog političkih i društvenih previranja od njega odvojili i nikada mu se više nisu pokušali približiti i s njim suživjeti. Taj delikatni zadatak bio je još teži jer se dosad u našim knjigama i časopisima nije pojavio niti jedan cjelovit rad o tom pitanju. Trebalo je prolistati mnogo različitih časopisa i ostalih publikacija da bi se dobila što potpunija slika o svemu što jedan narod nosi u sebi kao nešto sebi svojstveno, što čini njegovu narodnu samobitnost i značajke koje ga razlikuju od drugih naroda. U tom nastojanju autor Ivo Sivrić zaslužuje istinsko priznanje jer se zaista trudio pronaći i brojne detalje te ih ukomponirati u cjelovitu sliku. Čudno je, međutim, da se u popisu upotrebljene literature ne nalaze djela Ante Radića koji se vrlo ozbiljno bavio proučavanjem seljačke kulture i o tom mnogo pisao, posebno dok je bio urednik Akademijina »Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena« i pokrenuo »Dom«, list za nauk i razgovor hrvatskih seljaka.

Iako je Sivrićeva knjiga namijenjena našim ljudima izvan domovine i izdana na engleskom jeziku, ne bi smjela ostati nezapažena ni u našoj zemlji koju mnogi njezini stanovnici napustiše, ponijevši osobine karaktera i mentaliteta o kojima se u knjizi raspravlja. Tko god bude u budućnosti istraživao i pisao o njihovu životu u novom svijetu, morat će posegnuti za ovom knjigom kako bi što bolje upoznao prave izvore osobina s kojima su naši ljudi napustili svoju rođenu zemlju te se u stranom svijetu tako dugo opirali silama odnarođivanja i otuđivanja.

Knjiga je podijeljena u pet poglavlja. Na početku prvog poglavlja omeđuje se prostor u kojemu se razvilo i sačuvalo iskonsko naše poimanje čovjeka, njegova položaja i njegovih odnosa u svijetu. Ponajprije su to Bosna i Hercegovina, Dalmacija bez otoka, Lika i Hrvatsko primorje. Ne isključuje se ni tzv. uža Hrvatska, ni čitava Jugoslavija, ali se upozorava na mnoge razlike do kojih je došlo tijekom stoljeća zbog njihova posebnog geopolitičkog položaja. U Bosni i Hercegovini najbolje su se sačuvala ta naša narodna obilježja zbog njezine prirodne nepristupačnosti. Za svoje osobine (a protiv svih stranih novotarija i utjecaja) borio se narod Bosne i Hercegovine od pradavnih vremena jer su one postale dio njegova identiteta.

Nema pisanih spomenika koji bi zabilježili barem jezgru pogleda na život ljudi tih krajeva, no tu nam pomažu usmena predaja (narodne pjesme i poslovice) i narodni običaji. Narodne umotvorine omogućuju nam da uočimo i spoznamo um, maštu i intuiciju našeg naroda koje su formirale etička načela i moralne obveze što uvjetuju ljudski život dostojan razumnog bića u odnosu na Vrhovnog gospodara svijeta — Boga, na vlastitu narav i sve njezine manifestacije prema vanjskom i unutarnjem svijetu.

Kršćanstvo je oplemenilo životno poimanje i iskorijenilo mnoge zablude ljudskog ponašanja. To se dogodilo i kod starih Hrvata. Sve narodne poslovice, u kojima se ogleda filozofija našeg naroda, obilježene su kršćanstvom: u njima se točno izriče što pripada ovozemaljskom životu, a što životu iza groba, što je u suglasju s razumom, a što mu je protivno.

Sklonost da se sve kaže u pjesmi potječe iz pretkršćanskih vremena. I tada su pjesmu smatrali dijelom života. Svugdje je naše nekršćanske pretke pratila pjesma. To je trajna osobina naše povijesti i života. Naša narodna pjesma nije nastala ni u vlastelinskim, ni u svećeničkim domovima, nego ju je stvarao sam narod, odnosno darovitiji pojedinci u narodu a recitatori i pjevači širili su je dalje. U njoj se vidi mentalitet i duša naroda, njegova prošlost i sadašnjost kao i težnje za budućnost.

Iako je hrvatski elemenat u B. i H. od pokrštenja bio orijentiran prema Zapadu, život se tu razvijao samostalno, bez većeg utjecaja Zapada i njegovih reformi. Zbog toga je došlo do pojave pojedinih obreda i običaja koji nisu bili u skladu s crkvenim propisima na Zapadu, ali su služili dobru i napretku. Zato svoje pretke ne smijemo optuživati ni kao heretike ni kao shizmatike jer su njihovi postupci bili uvjetovani i nemogućnošću stalnog dodira s Rimom i Zapadnom crkvom. Takvo je tumačenje onih koji smatraju život i vjerovanje bosanskih *krstjana* ili bogumilske sekte nastavkom primitivnog kršćanskog života naroda i benediktinaca koji se u ranom srednjem vijeku skloniše u Bosnu zbog vjerskih trzavica nastalih u Južnoj Hrvatskoj. Ivo Sivrić prihvaća to mišljenje kao dokazanu istinu, ne obaziruči se na protivna mišljenja. Međutim, natpisi na stećcima nisu neoborivi dokaz jer su njih postavljali na grobove ne samo bosanski *krstjani* nego i katolici, pa je danas teško saznati čiji je grob. Može li se povijesno opravdati stroga odvojenost i nepodnosivost bogumila prema katolicima i poslije dolaska franjevaca u Bosnu?

Sastavljači narodnih pjesama trudili su se da posredstvom stihova (koji su najzgodniji način pamćenja) predaju potomstvu bogati sadržaj svega onoga što se osjećalo, za što se živjelo i za što se borilo. Iako je narodna poezija puna pretjerivanja i pjesničkih ukrasa, ipak se ne bi smjela zabaciti kao neistinita i izmišljena u prikazivanju stvarnosti. Najviše je stradao povijesni slijed, no to je razumljivo: narodni su pjesnici više pazili na bit poimanja nego na vremenski okvir događaja. Zato se jedan junak mogao pojavljivati u dva ili tri različita stoljeća kao nosilac iste misli.

To je zavelo i pisca knjige da naziv »Nimačka« za bivšu »Bišćansku stranu« u blizini Mostara poveže s prolazom križara kroz to mjesto. Iz povijesti znamo da križari nisu nikad prolazili kroz ta mjesta. Naziv »Nimačka« nastao je sigurno kasnije.

U knjizi su brižljivo analizirana znanja, vjerovanja i poimanja naroda u svim njegovim manifestacijama praktičnog i duhovnog života pojedinačnog, obiteljskog i društvenog (sve do općenarodnog) onako kako se posve jasno izražava u poslovicama, pjesmama i običajima. Znalci i sastavljači poslovica i pjesama nisu bili svjesni da su oni svojevrsni proroci (vates) koji trebaju reći i sačuvati sve ono što se u narodu zbiva i to prenijeti na potomstvo kao dragocjenu baštinu. Bez sumnje su i sastavljači narodnih poslovica bili nadareni pojedinci koji su na temelju dugog iskustva izricali u kratkim rečenicama misli što su imale opću vrijednost. Pojmovi o Bogu, vječnosti, besmrtnosti duše i prekogrobnom životu, iako protumačeni na primitivan način, ipak se ne protive ortodoksnosti. Na temelju tih poimanja u svagdašnjem životu vlada sklad i harmonija. Posebno su naglašeni odnosi mlađih prema starijima, razlike muških i ženskih osoba i njihova uloga u obitelji i odgoju, dužnosti svih prema siromasima i spremnost na podnošenje najvećih žrtava za zajedničke ideale.

Kad iz perspektive današnjega poimanja čovjeka i njegove zadaće u svijetu promatramo sve te posebnosti značaja i mentaliteta, ne možemo se oteti dojmu da su uvijek bile u skladu s osnovnim zasadama transcedentnosti koju je ljudski duh u sebi vazda nosio i prema njoj bio orijentiran. Zato one nikada nisu izgubile svoje vrijednosti. One su utkane u naše narodno biće i prenošene kao kulturna baština s jedne generacije na drugu — kako ističe pisac uvoda u ovu knjigu Cl. S. Mihanovich, profesor Sveučilišta u St. Louisu.

Sivrić završava knjigu raspravom o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima bosanskih *krstjana* i značenju natpisa i ornamentike na njima. Već smo prije spomenuli da su i katolici i bosanski *krstjani* jednako postavljali stećke na grobove i da je danas teško reći tko je onaj što leži u grobu. Na temelju jezične analize pisac zaključuje da su današnji stanovnici krajeva u kojima se nalaze groblja sa stećcima potomci onih što u tim grobovima snivaju te da im je mentalitet isti. Prerano je donositi takve zaključke jer nitko ne može s potpunom sigurnošću na temelju dosad poznatih povijesnih dokumenata reći tko je i kamo je u tim nemirnim vremenima selio i gdje se napokon nastanio.

Sličnost mentaliteta — veli autor — u najbitnijim osobinama zasniva se na temeljima povijesnog razvoja. Izvor mu je u davnoj prošlosti a ona se ne mijenja. Napredovao čovjek ne zna kakvom brzinom u svom vanjskom razvoju, prvotna se duševna struktura nije na isti način mijenjala. Stoga dobro razumijemo kako su i najdavniji naši pređi mislili i osjećali slično kao i mi danas.

Meni se čini da sličnost može biti samo djelomična a nikako potpuna. Zato mislim da je ovaj završni zaključak inače u svemu odlične knjige ipak odviše smion.

D. Ć.

»ZNANCIMA U POHODE«

Putopisne bilješke Vinka Fugošića, izd. Kršćanske sadašnjosti, Zagreb 1983.

Prelistavam malu knjižicu, skromno obučenu u smeđe korice, ilustriranu prozračno-lirskim crtežima, čitam i ponovo listam... A pred mojim očima niče franjevac, zbijen, malena stasa, snažne glave, izrazitih crta lica iz kojeg izviru tople oči. Intelektualni tip, obavijen tihom melankolijom koja osvaja a suzdržana mekoća emocija tek tu i tamo otkriva duboki nutarnji život. Taj se mali fratar ne nameće. On radije pažljivo promatra i u svojoj nutrini bilježi vanjske podražaje da bi slatkogorkim osmijehom tek ponekad izišao iz svoga na prvi pogled nezainteresiranog, začaranog kruga — prebogatog da bi ga olako rasipao...

Tako sam uvijek doživljavao fra Vinka Fugošića, akademskog slikara, restauratora i poznavaoca umjetnosti, pa i čitajući njegov putopis »Znancima u pohode« u kojem je opisao jedno svoje već davno putovanje iz godine Gospodnje 1951.

Fugošić obilazi samostane svoje Provincije od »našeg« Zadra do grada sv. Tripuna i natrag prema Rabu da bi ga, nakon obilaženja Košljuna, zadivila »splendidissima civitas Curictarum« — grad Krk. Iscrpno bilježi ostatke stare baštine, kao da ih želi spasiti od zaborava, ali je daleko od šturog nabrajanja koje umara. To je pohod znancima iz knjiga i monografija, ali pohod prijatelja koji je u svom životu, osim Boga, posjedovao samo jednu ljubav, ljubav za našu kulturnu baštinu. I stoga je njegov pristup sv. Franji u Zadru, Sv. Ivanu u Trogiru, tišini Poljuda u Splitu, stolnici grada »ko na spužu« (Korčule), visoko položenom Orebiću, Maloj braći u Dubrovniku i drugim okamenjenim ljepotama ili bujici boja poliptiha zapravo pristup zaljubljenika koji se toliko suživljava s plodovima duha da osjeća kako su cvrčci pobjegli po splitskom polju iz Razmilovićevih korala. Slični su osobni doživljaji, duboko subjektivni, kod lutanja Trogirom oko zvonika sv. Ivana, Dioklecijanovom palačom, gosparskim Dubrovnikom, »svojom krpicom« Kotora ili Rabom s raskošnim zvonicima i s ubavim Kamporom. Taj subjektivni pristup oživljava svaku stranicu te sadržajne knjige. Tu i tamo oštro

oko sitnog fratra zna zapaziti i koji nesklad stvarnosti što vrijeđa »kulturnjaka«, zna izraziti sjetu za zapuštenim vrednotama (kao na pogled Drida kod Trogira ili Badije). Pa i »obični« prozaički doživljaj nalazi mjesta u Fugošićevim »gledanjima«: prašnjave ceste, dosadno sivi horizonti s rijetkim stablom koje izlazi iz očajne borbe s kamenjem obraslim zakržljalim lišajem. Ta ne može sve biti bogati plašt Dubrovnika niti blistavilo Kvarnera! Takve »sitnice« oživljavaju tekst i bolje bi bilo da su brojnije. No što se knjiga više bliži kraju, sve ih je manje, kao kod opisa Košljuna, a sve više prevladava profesorska, doduše vješta, deskripcija umjetnina, dok se potkraj knjižice ponovno, gledana s balkona »Kvarnera«, iz zagonetne obrazine ne pojavi vedrina, radost nad kućicama koje su »miće kot suzice vele«... Fugošić svoj putopis završava pozivom na starobaštinsku gozbu punu ljepota zvonika s kojih ne prestaju zanosne melodije, zlata s poliptiha gospara Nike, ispunjenih svecima i anđelima Tripa iz Perasta, krajolika dum Mata Celestina Medovića i portreta gospara Vlaha Bukovca.

Šteta što ta dobro napisana knjiga nije luksusnije opremljena i što nije u većem, za čitanje lakšem formatu. Na tu primjedbu vidim već u duhu lagani osmijeh s autorova lica opaljenog suncem: »Dobro da je i tako!«

Josip Ante Soldo

VELJKO ROGIĆ: REGIONALNA GEOGRAFIJA JUGOSLAVIJE

Knjiga 1: »Prirodna osnova i historijska geografija«, Zagreb 1982, 220 str.

1. Da bismo razumjeli karakteristike i funkcije neke zemlje ili kraja, moramo poznavati njihov historijski razvoj jer današnje pojave imaju svoje korijene u bližoj i u daljoj prošlosti. To vrijedi i za Jugoslaviju, odnosno Kraljevinu SHS koja je nastala potkraj 1918 (odmah nakon I. svj. rata). Tada je (1. XII. 1918) došlo do političkog ujedinjenja južnoslavenskih pokrajina i krajeva koji su prije bili u sklopu različitih političkih tvorevina, npr. Austro—Ugarske, turskog carstva, venecijanske republike itd. Posebno je poglavlje Dubrovačka Republika koja je postojala do 1808. god. Dok su Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija bile nekada svaka u sklopu jedne političke metropole, Hrvatska je pripadala različitim političkim područjima koja su bila i u političkom antagonizmu. Područje današnje SR Hrvatske u prošlosti nije imalo jedinstveni razvoj niti onda kad je došlo u sklop Austro—Ugarske (carevine Austrije): Dalmacija (kao Južna Hrvatska) nije bila sjedinjena s Hrvatskom, nego je bila podređena izravno austrijskoj poli monarhije, a Gornja ili Sjeverna Hrvatska (između Save i Drave s Pokupljem i Likom) bila je u sklopu ugarske pole monarhije (pod Budimpeštom); štaviše, ta je Hrvatska bila upravno podijeljena na dva dijela: na građansku Hrvatsku (na čelu s banom u Zagrebu) i na Vojnu krajinu (izvan vlasti hrvatskoga bana). Tek 1881. dolazi do političkog sjedinjenja građanske Hrvatske i Vojne Krajine u jedinstvenu pokrajinu Hrvatsku i Slavoniju s glavnim gradom Zagrebom. (gdje je bilo sjedište hrvatskog bana). A prije toga veći dio Hrvatske bio je pod Turcima, Hrvatska je u 16. st. bila svedena na »reliquiae reliquiarum«. Ti ostaci Hrvatske bili su omeđeni prema istoku (Turskoj carevini) graničnim pojasom: sjeverni Velebit—srednji Kordun—donja Kupa—srednja Podravina (između Kloštra i Virovitice). Autor navodi ovu granicu na str. 107 i dokumentira je geografskom skicom na str. 108.

2. Autor najprije tretira »Položaj i osnovna prirodna obilježja« (str. 9—50). Slijede historijska razmatranja: prethistorijsko doba, koje Rogić dijeli na neolitsko razdoblje, razdoblje indoevropskih kolonizacija i antičko doba (str. 51—70), zatim srednjovjekovno doba (počinje dolaskom Slavena na Balkan), koje autor dijeli na ranosrednjovjekovno, razdoblje razvijenog srednjeg vijeka i kasnosrednjovjekovno krizno razdoblje (str. 71—104). Potom dolazi period turskog (osmanskog) carstva (str. 105—139) kada je gotovo cijelo područje današnje Jugoslavije bilo pod Turcima, osim najzapadnijih dijelova (Slovenije i ostataka Hrvatske). Slijede geografska razmatranja s aspekta transformacije prostora (str. 140—156) i period razvoja željezničke mreže, urbane mreže, industrijske i demografske promjene do prvog svjetskog rata (str. 157—176). I na kraju period stare (monarhijske) Jugoslavije (177—191) i nova, današnja Jugoslavija, pod naslovom »Revolucionarno razdoblje nove Jugoslavije« (str. 192—216). Rogić u svojim razmatranjima posebno naglašava socijalne i ekonomske odnose kroz povijest.

Kako je iz ove sistematike vidljivo, autor prethistorijom obuhvaća i antičko doba. To nije točno jer antičko doba (što je za naše krajeve period Grka i Rimljana) nije više prethistorija: antičko doba je razdoblje između prethistorije i srednjeg vijeka.

3. U ovom prikazu Rogićeve knjige ograničavam se na *prostor SR Hrvatske,* a i to samo djelomično. Uglavnom ću se osvrnuti *na razvoj Zagreba.* Bilo je važnih razloga da tako postupim. Zagreb se približava svom skorom velikom jubileju: 900-godišnjici prvog spomena u dokumentima, g. 1094, kada je osnovana zagrebačka biskupija. Njezin osnutak dokazuje ne samo to da je Zagreb postojao već prije toga nego da je bio i važan centar. A zagrebačka biskupija i zagrebačka katedrala, koja je najvizuelniji građevni objekt Zagreba, odraz je povijesti i Zagreba i gornjeg dijela Hrvatske. Navodim samo neke historijske činjenice. Mongoli 1242. ruše Zagreb i njegovu katedralu. Gradi se nova Timotijeva katedrala. Ona doživljava svoju adaptaciju u 16. i u kasnijim stoljećima, napose nakon potresa 1880. Već u davnini planiralo se da na katedrali budu dva tornja na pročelju. Zbog prodora Turaka sve do Save kod Zagreba odustaje se od gradnje drugog tornja. Građevni materijal za drugi toranj upotrijebio se za gradnju zidina i kula oko katedrale; dio toga i danas postoji.

A sad nekoliko odlomaka iz Rogićeve knjige u kojima je riječ o razvoju, ulozi i značenju Zagreba.

»Veći zapadni dio Slavonije okupio je osam županijskih teritorija, osnovanih na prostoru starohrvatskog Slovinja, za koje se od razvijenog srednjeg vijeka javlja nov naziv gornja Slavonija... Političko-geografsku cjelovitost starohrvatskog Slovinja, odnosno gornje Slavonije najbolje potvrđuje organizacija Zagrebačke biskupije, koja svoj teritorij širi i preko Drave u Međimurje i Mure u Prekomurje« (str. 85).

»Zagreb kao najstarija i najveća dvojna gradska tvorevina najistaknutije je inicijativno središte složenog i dugotrajnog političko-geografskog procesa transformacije srednjovjekovne Slavonije u vodeću političko-teritorijalnu cjelinu Hrvatske razvijenog srednjeg vijeka. Zagreb je klasičan primjer nastajanja novog tipa urbanog fenomena u našem prostoru koji je međutim već u svojoj početnoj fazi zakočen zbog nedostatka nužnih ekonomskih i socijalno-političkih uvjeta za potpuniju i slobodniju evoluciju kao što je to u zapadnoj Evropi« (str. 87).

»Zagrebačko biskupsko središte a osobito Gradec kao jedini samoupravno-autonomni kraljevski grad sagra-

đen unutar vlastitog fortifikacijskog sistema bedema, tipski je primjer relativno najrazvijenijeg urbanog središta u kontinentskom dijelu sjeverozapadne Jugoslavije... Iako brojčano malena, grupacija gradečko-zagrebačkih građana ima veliku važnost kao prva i vodeća jezgra građanske klase u nastajanju unutar feudalnog društva razvijenog srednjeg vijeka. Unatoč tome što dvojni zagrebački centar u razvijenom srednjem vijeku još nije mogao afirmirati funkcije središta jedinstvenoga političkog teritorija Hrvatske i Slavonije, ipak postepeno širenje geografskog pojma Hrvatske iz planinsko-primorske teritorijalne jezgre s onu stranu Gvozda u gornju Slavoniju nagovješćuje buduću ulogu nove hrvatske političko-geografske jezgre u zapadnom dijelu peripanonskog međuriječja« (str. 89).

»Prvi ogranci radijalne magistrale na slovenskom i hrvatskom teritoriju grade se početkom šezdesetih godina XIX stoljeća kao veza Južne željeznice (to je željeznička pruga Beč—Graz—Zidani Most—Ljubljana—Trst, poznata kao Südbahn — dodao V.D.) s postojećim terminalima uzvodne plovidbe na Savi i Kupi. Od novog raskršća u Zidanom Mostu sagrađena je prva pruga u Hrvatskoj 1862. godine preko Zagreba do Siska s ogrankom Zagreb—Karlovac« (str. 158). Na ovo bih dodao: željeznička pruga iz Zidanog Mosta dolazila je u Zagreb na Zapadni kolodvor i produžavala dalje direktno na Savu i Sisak kao terminal. Nekada se današnji Zapadni kolodvor nazivao Južni kolodvor. Današnji Glavni kolodvor tada još nije postojao.

»Otkup postojećeg ogranka željezničke pruge Zagreb—Karlovac od privatnog austrijskog društva Južnih željeznica i izgradnja magistralne linije Budimpešta—Koprivnica—Zagreb—Rijeka (1873) označuje realizaciju prve etape najvažnijih ciljeva velikomađarske ekonomske politike: spoja Budimpešte s Rijekom« (str. 160). Na ovo dodajem: izgradnja ove željeznice (kao i kasnijih) mnogo je doprinijela razvoju Zagreba. Zagreb je postao važno prometno središte, što je privuklo industriju a to opet ulazak novog stanovništva u Zagreb. Tako Zagreb na prijelazu u 20. stoljeće bilježi svoj eksplozivni populacijski razvoj.

»Usprkos različitim željezničko-transportnim sistemima zagrebački položaj raskršća postaje ključni snažno potičući brzo jačanje funkcije vodećeg industrijsko-proizvodnog i trgovačkog središta. Istodobni rast važnosti političko-upravnih centralnih funkcija, unatoč prostornoj ograničenosti nagodbene Hrvatske, te jedinstvena funkcija ne samo hrvatskog nego i prvog pravog većeg jugoslavenskog kulturnog centra (Zagreb dobiva Jug. akademiju — JAZU — 1866. što je bila prva ustanova te vrste — i na Balkanu — dodao V.D.) ističe izdvajanje Zagreba u središte prve kategorije nove urbane mreže našega prostora s gotovo 100.000 stanovnika pred prvi svjetski rat« (str. 167—168).

Ovdje napominjem da riječi »gotovo 100.000« treba ispraviti u »više od 100.000« jer je Zagreb 1910. imao 100.275 stanovnika (vidi: M. Korenčić: Naselja i stanovništvo NR Hrvatske od 1957—1971, Zagreb 1979, str. 767). Nadalje, predratni brojčani podaci o Zagrebu nisu realni jer Kustošija, velika njegova zapadna periferija, nije administrativno pripadala Zagrebu premda se kontinuirano nastavljala na urbanizaciju Zagreba i organski bila povezana s njegovim urbanim tkivom. Kustošija je tek 1945. administrativno pripojena Zagrebu.

Listajući po knjizi ustanovio sam da se o Zagrebu govori još na str. 13, 76, 90, 91, 148, 158, 161, 199, 200, 210, 215...

4. Velik je nedostatak ove knjige što u njoj nema nikakva kazala. A moralo bi ih biti nekoliko ili barem kazalo gradova, odnosno naselja. Ona je prvenstveno namijenjena kao udžbenik studentima, a ovako je, bez kazala, veoma nepraktična. Kad studenta (ili drugog čitatelja) zanima npr. Split (razvoj Splita), mora listati po čitavoj knjizi, pri čemu se mnogi korisni podatak može lako previdjeti. Razumljivo je da ljude najviše zanimaju podaci o njihovu naselju i kraju, a u knjizi bez kazala teško će ih naći.

Pokušao sam napraviti takvo kazalo za nekoliko naših gradova. Npr.:

Rijeka (uključivo Sušak): str. 66, 81, 99, 101, 110, 125, 146, 149, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 178, 180, 181, 199, 208, 209...

Split (uključivo i Salona): 62, 64, 70, 78, 81, 83, 110, 126, 135, 149, 164, 165, 167, 169, 180, 190, 199, 209....

Osijek: 89, 90, 113, 142, 149, 165, 171, 180, 199, 209....

Sisak (i Siscia): 63, 64, 65, 70, 87, 89, 149, 158, 165...

Knjiga je inače prava riznica vrijednih podataka ali su oni veoma sažeti i s mnogo termina manje poznatih nestručnjacima pa je za njih valjalo dodati tumačenje. Tada bi knjiga bila pristupačnija širim slojevima čitateljstva.

5. U knjizi se govori i o valovima migracija, koje su u nekim krajevima dovele i do radikalnih etničkih izmjena. Među ovim migracijama govori se i o migraciji Hrvata izvan današnjeg našeg nacionalnog teritorija: »Veće grupe kao *gradišćanski Hrvati* bolje su i dulje zadržale većinu svojih izvornih etnografskih obilježja u stranom etničkom okruženju. Ta pojava također dolazi do izražaja i kod nekih manjih daleko izbočenih grupa (ikavski Hrvati Krašovani ili Krašovci u Erdelju, manje hrvatske i albanske srednjoitalske enklave).« Ta je tema danas posebno aktuelna jer su gradišćanski Hrvati proslavili 1983. god. 450-godišnjicu dolaska u Gradišće (Burgenland, Austrija). O njima sam pisao u »Maruliću« br. 1 i 4/1982.

6. U pogledu Dalmacije autor nije precizan. Na str. 181. čitamo: »U novo ostvarenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca izvršen je prvi jedinstveni popis stanovništva 1921. godine koji je obuhvatio područje nove države.« S ovom formulacijom ne bih se mogao složiti jer navedeni popis nije obuhvatio veći dio Dalmacije (budući da je bio pod okupacijom Italije). Talijani su držali otoke Hvar, Korčulu, Mljet i Vis, zatim srezove (kotare) Benkovac, Zadar, Knin, Šibenik i još neke manje dijelove. Vidi: Popis stanovništva Kraljevine SHS 1921, str. 246—251. U opaskama se izričito navodi: »Podaci za.... koji zbog talijanske okupacije nisu mogli biti popisani, uzeti su iz popisa 1910. godine.«

7. Na str. 179. čitamo: »Hrvatsko Međimurje, odvojeno od matičnog teritorija, poput riječkog prostora, hrvatsko-ugarskom nagodbom, ponovno je 1918. godine priključeno hrvatskom i jugoslavenskom prostoru.« — Ugarsko-hrvatska nagodba sklopljena je 1868. g. ali Međimurje je bilo otkinuto od Hrvatske prije. U priručniku S. Srkulja: Pregled opće i hrvatske povijesti, Zagreb 1920, stoji: »Međimurje, koje je bilo spojeno s Hrvatskom, odcijepe nanovo 1861.« Tada je Međimurje bilo direktno podvrgnuto Budimpešti (županija Nagykanisza). I tako je bilo sve do propasti Austro-Ugarske 1918. Međutim tada (1918) Međimurje nije došlo u sklop Hrvatske (Zagreba), već je administrativno pripalo Sloveniji (Mariborskoj oblasti). Vidi: Rečnik mesta Kraljevine SHS, Beograd 1925, II. dio, str. 445, gdje se navodi

da srez (kotar) Čakovec pripada Mariborskoj oblasti. Stoga se ne može kazati da je Međimurje bilo priključeno hrvatskom prostoru. Ovakvo je stanje trajalo do 1929. godine kad su bile osnovane banovine. Tek tada je Međimurje došlo u sklop Hrvatske, preciznije Savske banovine (sa centrom u Zagrebu), ali bez Štrigove koja je i dalje ostala u sklopu Slovenije, točnije Dravske banovine (sa centrom u Ljubljani). Vidi: Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939. str. 47. Tu piše da Štrigova pripada administrativno Ljutomeru. Međimurje također pokazuje heterogenost historijskog razvoja hrvatskog prostora.

Govorim prema svojem sjećanju: tada je u Beogradu bio na vlasti Anton Korošec, svećenik mariborske biskupije, koji je kočio pripojenje Međimurja Hrvatskoj. O Korošcu vidi: Opći šematizam... str 562. Tada je Korošec bio predsjednik Senata u Beogradu.

Za vrijeme II. svjetskog rata (1941—1945) Međimurje je opet bilo administrativno direktno pripojeno Mađarskoj. Tek 1945. definitivno je pripojeno Hrvatskoj.

Unatoč tome što je Međimurje u prošlosti bilo administrativno odvojeno od hrvatskog prostora, čemu je u prilog išla rijeka Drava kao prirodna granica, ostalo je gotovo 100% etnički hrvatsko. To je ponajviše zasluga zagrebačke biskupije (koja je 1852. uzdignuta na rang nadbiskupije-metropolije). Međimurje je kroz stoljeća bilo u sklopu zagrebačke biskupije, pa i za vrijeme II. svjetskog rata. Na župama su bili hrvatski svećenici. Oni su u crkvi i u svim ostalim zgodama govorili hrvatski unatoč svim mađarskim pritiscima. Upravo je to razlogom da je mađarizacija Međimurja ostala bez efekta.

Prošle se godine navršilo 130 godina otkako je papinski muncij Viale-Prela 8. svibnja 1853. u zagrebačkoj katedrali ustoličio prvog zagrebačkog nadbiskupa Jurja Haulika. Ne znam je li to igdje registrirano. A trebalo je ne samo registrirati nego i naglasiti da se time Zagreb u crkvenom pogledu potpuno osamostalio od Mađara. Do tada je pripadao kaločkoj nadbiskupiji. I taj je događaj uvelike pomogao da je Međimurje zadržalo svoj hrvatski karakter. U tom smislu zaslužan je i Vatikan jer unatoč protivljenjima nije popustio.

Autor je na nešto više od 140 strana (knjiga inače broji 220 str.) uspio obuhvatiti opsežnu i kompliciranu problematiku historijske geografije Jugoslavije u cjelini i u njezinim pojedinim dijelovima s posebnim naglaskom na razvoj važnijih gradova. To su zapravo upotpunjena njegova predavanja na Geografskom odjelu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu kojih se zbog njihove kvalitete i zanimljivosti svi tadašnji njegovi studenti vrlo rado sjećaju. Koliko je meni poznato, ovo je vjerojatno prva knjiga takve vrsti kod nas; ona ispunja osjetljivu prazninu na području naše geografske znanosti, bogato je opremljena slikama, skicama i statističkim tabelama pa — unatoč izvjesnim nedostacima — zaslužuje pažnju i preporuku.

Vladimir Dumbović

MONOGRAFIJA O OGRANKU RUMUNJSKIH HRVATA

Stjepan Krpan: Hrvati u Keči, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1983.

I

Naše poznavanje vlastitog naroda u dijaspori vrlo je oskudno. To se posebno odnosi na hrvatske narodne manjine u Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj i Italiji. Nešto je bolje u tom pogledu s Hrvatima u Austriji. Ovakva situacija rezultira negativnim posljedicama za naše manjine. One naime bez razumijevanja, podrške i stalne veze s matičnim narodom nemaju šanse za samoodržanje u suvremenim društvenim i političkim uvjetima.

Kultura narodnosti poseban je fenomen. Ona se razvija u specifičnim uvjetima koji su određeni s jedne strane pripadnošću vlastitom narodu a s druge strane životom u sredini s većinskim narodom. U tom odnosu narodnost izgrađuje vlastitu duhovnu nadgradnju. Do njenog razvoja može doći ukoliko za to postoje potrebni uvjeti. Pod tim uvjetima podrazumijevamo: prvo, veliko razumijevanje većinskog naroda, i drugo, normalne veze s matičnim narodom.

Većinski narod dužan je pravno i društveno-politički osigurati takav položaj narodnosti koji će omogućiti da one nesmetano razvijaju i čuvaju svoj materinji jezik, da imaju svoje školstvo, znanstvene i kulturne institucije, jednom riječju da im je osiguran razvoj historijske svijesti i etničke samobitnosti. To pretpostavlja odsutnost procesa odnarođivanja ili asimilacije u svim njegovim vidovima i pojavama. Rezultat takvog tretmana narodnosti bit će skladan i bogat duhovni razvoj manjine. Njena kultura obogatit će u prvom redu multietničku zajednicu kojoj pripada.

Matični narod ima moralno pravo neprestano voditi brigu o svojim etničkim ograncima te na međudržavnom planu činiti sve da se ne pojavljuju asimilacioni nasrtaji. U tom kontekstu manjina se javlja kao most između država i naroda, odnosno kao faktor stabilizacije u jednom geopolitičkom prostoru. Država matičnog naroda mora biti vrlo obazriva kako se njen interes za manjine ne bi izrodio u miješanje u unutrašnje poslove druge države. Svaka manipulacija s manjinom vodi u krajnjoj liniji njenoj asimilaciji.

Treba istaći da u suvremenim uvjetima manjine sve teže čuvaju svoj etnički identitet. Mješoviti brakovi, deruralizacija, socijalna pokretljivost stanovništva, unutrašnje migracije, utjecaj mas-medija, lomljenje porodičnih veza itd. vode univerzalnoj unifikaciji u koju se utapaju najprije manjine. Ako se radi o malenim ili arhipelaški lociranim narodnostima, tada je ovaj proces još uspješniji. Na žalost sve hrvatske narodne manjine imaju arhipelaški locirana naselja i podvrgnute su asimilacionim procesima. Stupanj asimilacije razlikuje se od države do države. Zbog toga je važno da naši znanstvenici što više pažnje posvete proučavanju svih aspekata povijesne i društvene datosti manjina, prije nego za to bude prekasno.

II

Hrvatska narodna manjina u Rumunjskoj broji oko 10.000 duša. Njena naselja nalaze se u pograničnim krajevima prema Jugoslaviji. Razgraničenjem Kraljevine SHS i Rumunjske 1924. godine granica je i ovdje razdvojila naselja naših sunarodnjaka, kao što je bio slučaj s jugoslavensko-mađarskim, mađarsko-austrijskim i mađarsko-čehoslovačkim razgraničenjem.

Premda relativno malobrojna, hrvatska narodna manjina u Rumunjskoj dijeli se u četiri, odnosno pet skupina. Podjela je uvjetovana različitim vremenom doseljenja, govornim osobinama i lokalnom etnonimijom. To su sljedeće skupine:

1. KARAŠEVSKI HRVATI. Žive u osam naselja južno i zapadno od grada Ričice, u rumunjskom dijelu Banata. Posjeduju vrlo bogatu kulturnu baštinu i, zahvaljujući među-

sobnoj blizini naselja i vezanosti uz poljoprivredu, razvijenu historijsku svijest. Oni su najbrojnija skupina rumunjskih Hrvata.

2. KEČANSKI HRVATI. Žive u Keči, županija Tamiš.

3. ŠOKAČKI HRVATI (rumunj. ogranak). Žive u Rekašu, istočno od Temišvara.

4. BUNJEVAČKI HRVATI (rumunj. ogranak). Žive u Maria Radni. Odnarođeni su.

5. HRVATI U SULINU. Žive u istoimenom mjestu na ušću Dunava u Crno more. Čakavci su i njihov govor i povijest nisu proučeni. Odnarođeni.

Interes za rumunjske Hrvate bio je kod nas prisutan tridesetih godina. Tada je o njima dosta pisano u našem tisku, slane su im knjige i časopisi a posjećivali su ih i misionari. Od misionara Petra Vlašića potječe i prva knjiga o rumunjskim Hrvatima. To je djelo: »Hrvati u Rumunjskoj — putopisno-povijesne crtice s narodnim običajima«, objavljeno u Beogradu 1928. godine.

Zahvaljujući konvenciji o školstvu između Rumunjske i Jugoslavije iz 1935. godine odlazili su onamo hrvatski učitelji. Njihov rad bio je dragocjen prilog čuvanju etničkog identiteta rumunjskih Hrvata.

Drugi svjetski rat i poratne godine donijele su pogoršanje društvenog položaja ove narodnosti. Škole, općine i društva su im ukinuta da bi na kraju izgubili i pravo na status etničke manjine. Položaj rumunjskih Hrvata postao je izrazito tragičan u razdoblju 1948—1955. godine, zbog loših međudržavnih odnosa Jugoslavije i Rumunjske. Tada je velik broj obitelji interniran na rijeku Prut i prinuđen da na golom zemljištu počne nov život. Bili su uz to izloženi stalnim pritiscima i antijugoslavenskoj kampanji.

I danas, premda Jugoslavija nastoji da tako ne bude, hrvatska i srpska narodnost u Rumunjskoj nemaju potrebne uvjete za čuvanje svoje historijske svijesti.

III

U monografiji »Hrvati u Keči« prof. Stjepan Krpan dao je cjelovitu sliku kečanskih Hrvata. Interdisciplinarnim pristupom autor je obradio povijest migracije, stari kraj iz kojeg su pošli, život u novoj domovini, narodnu kulturnu baštinu, kajkavski govor žitelja, običaje, svakodnevni život, gospodarsku situaciju, demografsku situaciju, školstvo, crkvu, društvene organizacije i njihov položaj danas.

Čitajući ovu vrijednu studiju saznajemo sve bitno o ovom ogranku rumunjskih Hrvata.

Preci kečanskih Hrvata potječu iz Pokuplja i Turopolja. Nakon istjerivanja Turaka ovaj kraj pripao je zagrebačkom biskupu. Godine 1750. odlučeno je da se kraj južno od Kupe uključi u pojas Vojne krajine. Zagrebački biskup ostao je tako bez velikih dijelova svog pokupskog posjeda. U nadoknadu za to dobio je od carske komore posjede u Banatu. Tada se javio problem plemića predijalaca kojima graničarske vlasti nisu priznavale njihova ranije stečena prava. Na traženje tih vlasti zagrebački biskup je odlučio da se 98 obitelji predijalaca, uz njihovu suglasnost, preseli u Banat. S preseljavanjem je započeo 1788. biskup Tomo Galjuf a nastavio ga i 1801. dovršio biskup Maksimilijan Vrhovec. Predijalci su naselili BOKU, NEUZINU i KLARIJU, danas u jugoslavenskom Banatu, i KEČU, koja se od 1924. nalazi u sastavu Rumunjske.

U Keči se nastanilo 11 obitelji koje nose prezimena Kaurić, Mikšić, Delimanić, Bužan, Bedeković i Uzbašić.

Obilje zemlje i društveni status omogućio im je da gospodarski stabilno nastave život u novoj sredini. Neki među njima postigli su i visoke društvene položaje. Tako je npr. Lajoš Delimanić (1883—1919) bio veliki župan Torontalske županije.

Broj hrvatskih obitelji u Keči u narednim se desetljećima znatno uvećao zbog vrlo visokog nataliteta. Obitelji su se razgranale. Najveći broj obitelji prezivao se Mikšić. Da bi ih razlikovale, vlasti su im davale nadimke koji su bili u funkciji prezimena.

Danas u Keči živi još samo 125 Hrvata.

Oko godine 1880. Hrvati u Keči dobili su svoju posebnu općinu. Rad općine znatno je pridonosio čuvanju historijske svijesti. Njeno ukidanje 1930. bio je velik gubitak za hrvatsko stanovništvo Keče.

Druga važna institucija kečanskih Hrvata bila je narodna škola. Ona je osnovana po dolasku u Banat a održala se do 1951. godine. »Prestankom rada hrvatske škole« — piše prof. Krpan — »ugasila se i druga važna ustanova koja je kroz stoljeća i pol, u uvjetima otrgnutosti kečanskih Hrvata od matičnog naroda, čas s manje a čas s više uspjeha stajala na braniku naše riječi i narodne svijesti u Hrv. Keči.«

Treći činitelj etničke opstojnosti kečanskih Hrvata bila su različita narodnosna društva. U proteklo vrijeme osnivali su sljedeća društva:

— Vatrogasno društvo. Osnovano je osamdesetih godina 19. st. a djelovalo je do 1910. g.

— Pogrebno društvo. Osnovano je 1904. a djeluje i danas.

— Bratovština sv. Krunice. Osnovale su ga kečanske Hrvatice na prijelazu stoljeća a postoji i danas.

— Gazdačko društvo. Osnovano je 1910 i radilo je do 1930.

— Lovačko društvo (1907—1945)

— Hrvatsko tamburaško društvo (1922—1941)

— Hrvatsko kazališno društvo (1924—1941)

Valja spomenuti i Hrvatski katolički dom. Izgrađen je 1938. Ovo zdanje postalo je središtem hrvatskih nacionalnih i prosvjetnih zbivanja. Unutar doma osnovana je Hrvatska knjižnica. Njen fond ispunjen je knjigama koje su im poslane iz stare domovine. Dom je zatvoren u prvim poslijeratnim godinama. Rimokatolička crkva izgrađena je 1926. »Danas se misni obred vrši na hrvatskom književnom jeziku, a pjeva se i moli na domaćem govoru, dok se propovijed obavlja na mađarskom, jer župnik slabo vlada našim jezikom.«

Autor je obradio i narodnu kulturnu baštinu. Istakao bih njegovu informaciju o kajkavskom govoru kečanskih Hrvata. Radi lakšeg razumijevanja ovog govora priložio je rječnik s oko 400 karakterističnih riječi. Interesantni su i statistički podaci o demografskoj situaciji. »Iz ovih brojčanih podataka je vidljivo« — ističe S. Krpan, da se broj kečanskih Hrvata smanjuje. To je posljedica odseljavanja aktivnog stanovništva u gradove, niskog nataliteta u obiteljima koje ostaju u selu i srazmjerno velikog broja osoba koje nisu osnovale bračne zajednice. Zasada nema znakova da će se taj negativan proces zaustaviti. To nas navodi na žalosnu misao da za nekoliko decenija u ku-

ćama kečanskih Hrvata njih više neće biti.«

Monografija »Hrvati u Keči« donosi obilje fotodokumentacionog materijala. Fotografije živućih i mrtvih pojedinaca, kao i one koje prikazuju njihovo selo i pojedina zdanja, vjeran su odraz povijesti i sadašnjosti ovih ljudi. Među fotodokumentacionim materijalom nalaze se i snimci grbova najpoznatijih kečanskih Hrvata.

Tekst je ilustriran i likovnim prilozima koji prikazuju nastambe i predmete svakidašnje upotrebe stanovništva. Općoj informativnosti doprinose dvije karte: prva s rasporedom i ubikacijom naselja rumunjskih Hrvata a druga s pregledom naselja u Pokuplju i Turopolju, njihovog starog zavičaja. Mar autora potvrđuje i posebna tabela s preciznim genealoškim stablom najbrojnijeg kečanskog hrvatskog roda, Mikšića.

Monografija je na visokom nivou tehničke i likovne opremljenosti, što je zasluga izdavača.

Završavam živom željom da Stjepan Krpan nastavi s radom kako bismo dobili monografiju o cijeloj hrvatskoj narodnoj manjini u Rumunjskoj.

Jurica Milkin

OBNOVLJENA »VRELA I PRINOSI«

(Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima)

Da su *Vrela i prinosi* izlazila od 1932. do 1941, g., ukupno br. 1—9 te 11 i 12 (10. knjiga nije izašla), poznata je činjenica povjesničarima, filozofima i svima koji se zanimaju za razvoj školstva, za književni rad i uopće za nastojanja oko kulturnog napretka u Hrvatskoj XVII. i XVIII. st., a valja spomenuti i to da se na stranicama »Vrela i prinosa« (br. 11/1940) pojavio i najtemeljitiji rad o izvorima Kašićeve gramatike pod naslovom »Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima« iz pera Vjekoslava Štefanića. (Usp. Radoslav Katičić, Gramatika Bartola Kašića, Rad JAZU, knj. 388, Zagreb 1981, 5—129.)

Točno pedeset godina nakon prve knjige *Vaninovih* »Vrela i prinosa« pojavila se i trinaesta knjiga (Zagreb 1982, izdavač Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove) koju je uredio *Mijo Korade S.I.*

Iz napomene uredništva »Vrela i prinosa« saznajemo da će taj zbornik i dalje izlaziti jedanput godišnje, nastavljajući tako tradiciju dosadašnjih jedanaest brojeva.

Poznavajući sadržaj svih dosadašnjih brojeva toga zbornika zamisao sadašnjeg uredništva o njegovu obnavljanju zaista je vrijedna hvale. Dosadašnji brojevi naime sadrže mnogo nezaobilaznih znanstvenih priloga kako iz povijesti hrvatske književnosti tako i iz povijesti kulture i školstva.

Pred nama je 13. knjiga »Vrela i prinosa (1982) i evo sažeta prikaza njezina sadržaja: Kronologiju i bibliografiju radova o. Miroslava Vanina priredio je Mijo Korade, O Ilirskom kolegiju u Loretu (1580—1860) piše Josip Jurić (22—26) a podatke o pitomcima toga kolegija (1580—1658) na temelju arhivske građe priredili su Josip Jurić i Mijo Korade (61—105). U opširnom prilogu Mije Korade dobivamo monografsku obradu života i rada poznatog isusovca Vinka Bačilea (1811—1882) o kojem smo već čitali u »Maruliću« XIII (1980), 1, 80—84. Miljenko Belić prilogom pod naslovom »Tko je napisao 'Obilato Duhovno mliko'?« (157—163) ukazuje na Antuna Kanižlića kao autora spomenutoga djela što se do sada u povijesti hrvatske književnosti nije znalo. Dakle, iz anonimnosti izvučeno je

još jedno Kanižlićevo djelo. Tonči Trstenjak u svojem radu »Četiristota obljetnica katekizma Aleksandra Komulovića« (164—173) pokazuje kako je Bartol Kašić imao svojeg preteču i uzor u odabiranju štokavskog narječja kao književnog hrvatskog jezika. »Najzanimljivije je to što Komulović nastoji pisati štokavskim narječjem premda je rođen u Splitu gdje je u to doba cvala čakavska literatura.« Mijo Korade prikazao je nekoliko izdanja relevantnih za povijest isusovačkog reda (174—177). Ovaj broj obnovljenih »Vrela i prinosa« zaokružen je »Kazalom imena osoba i mjesta« (178—186) što daje zborniku još veću znanstvenu vrijednost.

U 14. knjizi »Vrela i prinosa« (Zagreb 1983) također dobivamo nekoliko monografskih studija. Tako npr. Ivan Fuček raspravlja o »Književnom radu Jurja Muliha« (3—61), glasovitoga kajkavskog pisca, vrlo dobro poznatog i gradišćanskim Hrvatima. Najveći dio svoje rasprave autor posvećuje identifikaciji i autentičnosti Mulihovih djela (njih 26). Zanimljivo je spomenuti da Mulih kao kajkavac svoje prvo djelo »Pisanica Duhovna« 1734. piše također štokavštinom (kao što su to radili Komulović i Kašić). Fuček nadalje vrednuje, svrstavajući u žanrove, golemu Mulihovu književnu produkciju. Mijo Korade i ovoga puta podario nam je monografsku studiju o zaboravljenom Ignaciju Szentmartonyju (starijem, 1718—1793) koji je poput mnogih naših velikih ljudi za svoja djela i zasluge bio nagrađivan poniženjem i trpljenjem a nakon pionirskog istraživačkog rada (kao kraljevski matematičar i astronom) na Amazoni u Brazilu pročamio 17 godina u portugalskim tamnicama. On je naš Kotoripčanin iz Međimurja na kojega je zaboravila i naša kroatistika iako je autor prve tiskane kajkavske gramatike (vidi Stoletni KAJ kalendar, KAJ III, Zagreb 1983). Korade je svojim prilogom dao prvu cjelovitu monografiju o tom znamenitom graditelju kulturno-prosvjetnih mostova u svjetskim razmjerama. Szentmartonyja na zapadu spominju i najveće enciklopedije, dok je u svojoj domovini ostao gotovo nepoznat. Koradeov prilog dobro pristaje uz 200. obljetnicu objavljivanja spomenute gramatike: Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Deutsche (1783).* Korade nastoji na temelju razasutih izvora što potpunije prikazati život i rad Ignacija Szentmartonyja: Mladost i školovanje; Szentmartony kao kraljevski matematičar i astronom u Brazilu; U portugalskim zatvorima; Pisac prve tiskane kajkavske gramatike. Tu se, uz ostalo, pojašnjava godina i mjesto njegove smrti (koja nije 1806, već je 1793; prva se godina odnosi na Ignacija Szentmartonyja mlađega koji je umro u Subotici u Međimurju). Korade je također autor priloga »Hrvatski isusovci XVI stoljeća (1553—1584) — Biografski podaci« u kojem donosi niz relevantnih podataka o dosad gotovo nepoznatim isusovcima iz Hrvatske od kojih su mnogi bili profesori. Isti autor priredio je i »Izvještaje isusovačkih misionara iz 19. st. u istočnoj Hercegovini« koje su pisali strani pripadnici isusovačkog reda. Takvi su izvještaji od prvorazredne vrijednosti (naročito za etnografe) jer donose obilje podataka o načinu života, običajima, različite statistike i slično. Ovaj 14. broj »Vrela i prinosa« donosi i nastavak članka (iz 13. broja)

*U monografiji autor daje jednu informaciju što se odnosi na gramatiku Ivana Vitkovića koja je ostala u rukopisu: »Gründe der Croatische Sprache zum Nützen der deutschen Jugend (...) ferfasset von Johann Witkovich (...) königlicher Professor in Agram 1779«. Naime, Korade kaže: »(...) Tražio sam taj rukopis u Arhivu i Knjižnici JAZU i Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, ali ga nisam našao (...).« Ovdje moramo ipak dodati da je autor ovoga osvrta Vitkovićevu gramatiku imao nedavno u rukama: ona se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, u tresoru rijetkih knjiga, pod signaturom 3168.

»Podaci o pitomcima Ilirskog kolegija u Loretu (1659—1686)«. Na kraju je dodano kazalo imena osoba i mjesta.

Alojz Jembrih

ISPRAVAK

Molimo čitatelje da u 1. ovogodišnjem broju »Marulića« isprave dvije tiskarske pogreške:

U nekrologu »Dr. Đuro Kuntarić« (iz pera Radovana Grgeca) na 7. str., redak 10. odozgo, mjesto o. Mladen Barbarić mora stajati: o. Mladen *Majnarić*.

U članku Josipa Buturca »Iz povijesti Štrigove i Racke Kaniže« na 35. str., redak 10. odozdo, piše da je na proslavi Marije Pomoćnice pri kapeli sv. Ivana Nepomuka u Raskrižju 1. VI. 1930. godine sudjelovalo 200 vjernika. Bilo ih je, međutim, *2000*.

MOLIMO DUŽNIKE DA PODMIRE PRETPLATU

Izložbe

ODJECI I POUKE NEKIH IZLOŽBI

U hrvatskoj kulturnoj povijesti godina 1983. ostat će zabilježena kao godina u kojoj je otvoreno nekoliko prvorazrednih izložbi. Ali i kao godina u kojoj nismo priredili jednu izložbu koju dugovasmo svom ponosu i svojoj kulturi.

Usprkos pomalo neočekivanu no nedvojbeno velikom uspjehu nekih izložbi (Riznica zagrebačke katedrale, Ivan Meštrović, Donacija Ante Topića Mimare) i njihovu odjeku i odzivu u narodu, pojedinci se ipak pitaju da li ti uspjesi doista znače naš izlazak iz kulturne pokrajinštine. Jest, priznaju ta sumnjala, izložbe su doista bile izvanredno posjećene. Ali to, sumnjičaju oni i nadalje, ne dokazuje njihovu vrijednost ni izuzetnost. Jer je možda brojne posjetitelje na te izložbe više privukla izvanumjetnička radoznalost nego potreba da uživaju u umjetnosti i oplemenjuju se njome.

Iz naše zabačene provincijske žabokrečine isplivat ćemo, kažu, kada u našim muzejima budemo izlagali kulturno blago velikih naroda, vrhunska djela umjetnika iz velikoga svijeta. Mi sami nemamo baš nešto naročito i vrijedno pokazati ni sebi ni svijetu, tvrde neki, iako nas izložbe našega umjetničkog blaga uvjeravaju da ovoj i ovakovoj malodušnosti nema mjesta. Imamo mi itekako što pokazati. Samo to treba izvući iz podruma i skinuti s tavana. Pa izložiti u prikladnim prostorijama i na prikladan način. Po uzoru na smještaj starohrvatskih spomenika. Ili barem onako kako smo izložili zlato i srebro, odnosno crkvenu umjetnost u Zadru. Da li je neka zemlja kulturna provincija ili nije, određuje se po odnosu naroda dotične zemlje prema svojoj vlastitoj kulturi. Kulturnim provincijalcima bit ćemo i ostati ako samo tuđe cijenimo a svoje podcjenjujemo.

Naravno, isto bi tako bilo provincijski da samo svoje cijenimo a za tuđe ne marimo. Nesumnjivo je da neposredan uvid u vrhunska kulturna dobra drugih naroda obogaćuje i našu vlastitu kulturu. Samo u usporedbi s drugima možemo ocijeniti dokle smo sami došli i što vrijedno imamo u svojim muzejima, škrinjama i na tavanima. Ne izložiti, na primjer, u Zagrebu »Umjetničko blago drezdenskoga baroka« koje nam je potkraj pretprošle godine ponuđeno na pladnju, uistinu je nekulturan čin i provincijsko ponašanje. Opravdavati se pomanjkanjem novca prozirno je i jalovo. Novca je bilo i moralo ga je biti. Kao što ga za slične izložbe uvijek mora biti.

Ne smijemo se zadovoljavati samo takvim izložbama kao što je (god. 1982) bila skromna i bez odgovarajućeg kataloga »Izložba kopija drevnoga kineskoga slikarstva« (20 kopija izvornih slikarskih remek-djela na papiru i svili nastalih od 7. do 17. st. i etnografski predmeti kućne radinosti iz 19. i s početka 20. st.). Iako nam je i ta i takva izložba odškrinula prozorčić u čudesni, maštoviti i neponovljivi svijet velike kineske umjetnosti. Čak su nam i izložene kopije dočaravale finoću i lepršavost, lirizam i otmjenost izvornoga crteža, koji u nemir unosi mir, u divljinu spokoj i ravnotežu, prirodu uvodi u kuću i kuću izvodi u prirodu. Trebalo je samo vidjeti sivocrne Vrane na vrbi slikara Zhao Jia, koje se umjesto zloslutno i mračno doimaju vedro i pitomo. Na slici Zlatne vuge one prelijeću planinu (nepoznati slikar iz razdoblja vladarske porodice Song) i grane stabala poput ptica krilatica lete iznad nježnoga i nostalgičnoga krajolika breskvi u cvatu. Stabla i stijene na slici Pojava feniksa nad planinama iznova se poput fenić-ptice rađaju iz prhkosti zemlje. U Odmoru pod borom zajedno s umornim seljacima odmara se i gledatelj. Slikar Du Jin na svojoj slici Svirka na lutnji pod šljivinim stablom izvanrednim lirskim crtežom stabla stišava i oljuđuje pozadinu slike ispunjenu golim divovskim zastrašujućim stijenama.

Potrebne su nam, rekoh, izložbe najboljih stranih umjetnina ako ne želimo kulturno zaostati. Ali nužno moramo izlagati i svoja umjetnička djela i umjetničko blago koje čuvamo u vlastitim pohranama bez obzira na njihovo podrijetlo. Da pokažemo i sebi i svijetu ono što imamo. A pokazati zaista imamo i mnogo i vrijedno. O tom svjedoče izložbe o kojima će ovdje biti riječi.

1. Riznica zagrebačke stolne crkve

Izložba umjetnina pod nazivom »Riznica zagrebačke katedrale« navijestila je, nadajmo se, novi odnos prema vlastitoj kulturi. Ovo neocjenjivo blago naše kulturne baštine, sakupljano, stvarano i čuvano tijekom burnih i tragičnih devet stoljeća, dokazuje da nismo barbari niti da smo od jučer. O ovoj je izložbi dosta pisano iako još uvijek nedovoljno. Na žalost, nakon zatvaranja izložbe Riznicu je ponovno prekrila tama. Za nju nije nađeno mjesto na kojemu bi trajno bila izložena općinstvu. Od izložbe nam je jedino ostao izvrsni katalog (u prvom izdanju sa stanovitim tiskarskim pogreškama, što je popravljeno u drugom izdanju) da nas podsjeća na opstojanje Riznice i umjetnički sjaj njezinoga blaga.

U vezi s ovom izložbom mnogi su se pitali da li su svi njeni izlošci doista dio hrvatske kulturne baštine. Jer, smatraju dotičnici, našoj kulturnoj i umjetničkoj baštini pripada samo ono što je izrađeno u nas rukom našega čovjeka. Kad bi tako razmišljali Francuzi i Englezi, da ne navo-

dim druge velike narode, morali bi zatvoriti Louvre i Britanski muzej, što njima, dakako, i ne pada na pamet. Neprijeporno je za svakoga upućenoga da su sve umjetnine, izvana donesene u Hrvatsku a mi ih sačuvasmo neprijateljskim vremenima usprkos, dio hrvatske kulturne baštine i dio života hrvatskoga naroda. Pogotovu je to i sve ono što umjetnici stranoga podrijetla napraviše u našoj zemlji i za naš račun.

Makar to nekima već bilo i dosadno, a nekima možda i nepoćudno, neprestano moramo upozoravati na tragičan hod hrvatske povijesti. Kroz Hrvatsku je prohujao mongolsko-tatarski vihor koji je iza sebe ostavio pustoš i ruševine. Jedva smo se nešto oporavili od te strahote kad nam temelje uzdrma osmanska bujica (sjetimo se samo Krbave, Mohača i Sigeta). U zavjetrini naših krvavih bitaka za opstanak, iza zaštitničke ograde naših nakolčenih glava, za neprobojnim bedemom naših mrtvaca zapadna Europa je pirovala, gradila velebne crkve i raskošne dvorove, kitila se zlatom i dragim kamenjem, uživala u sjajnim umjetninama. Nisu li te umjetnine ujedno i naše jer smo omogućenje nastanka tih umjetnina platili najvišom cijenom — cijenom vlastite krvi? No ni od tih već najskuplje plaćenih umjetnina ništa nismo besplatno dobili. Ono malo što od toga pribavismo svom narodu ponovno smo platili — ovaj puta novcem (platili, a ne ukrali ni opljačkali), novcem koji smo otkidali od gladnih usta.

Dok se u doba renesanse Europa obnavlja i preporođuje, pa se nakon toga pozlaćuje baroknim raskošjem, pod zidinama Zagreba poigravaju bijesni konji pljačkaških osmanskih akindžija i bašibozuka. Umjesto vitkih zvonika zagrebački biskup mora svojoj stolnici graditi kulu braniteljicu. Tako Zagreb dobiva crkvu-tvrđavu, unikat u čitavoj Europi, »u kojoj je na vidljiv način zgusnuta sva naša povijest« (Antun Ivandija). Pa ipak i u tim apokaliptičkim vremenima riznica sadašnje hrvatske prvostolnice obogaćuje se prvorazrednim umjetničkim predmetima, bilo dobavljenima izvana, bilo izrađenima u Hrvatskoj (u Zagrebu, Zadru, Dubrovniku i drugdje).

U svim teškim vremenima, pa i u onima najstrašnijim, kada smo liječili teške rane, nije se samo kupovalo izvana, gradilo se i umjetnički oblikovalo i u samoj Hrvatskoj, koja je i tada smogla snage da stvara i pribavlja kulturna dobra. Iz 11. st. u Riznici je sačuvan Ladislavov plašt-kazula, »impozantno i rijetko umjetničko djelo, dostojno ponosa svake europske riznice« (Zdenka Munk). Ali i veličanstvena mitra iz 14. st. koja je po svemu remek-djelo hrvatskih majstora zlatara i vezilaca biserjem. Kazula od grimizne svile iz 15. st. rad je domaćega zagrebačkog majstora. U 16. st., kad Zagreb neposredno ugrožavaju Osmanci, naručuje se raskošno pokrivalo od majstora Dürerova kruga, no još raskošnije pokrivalo izrađuje se u samoj Hrvatskoj. U 17. st. biskup Petar Petretić utemeljuje vezilačku radionicu, u kojoj je izrađen u svijetu jedinstveni takozvani »Božji grob«. Istina, tu radionicu vodio je u Zagreb pozvani Nijemac Wolfgang Jacob Stoll, ali su u njoj vezle domaće ruke. Kao što na izložbi reče glasno jedan posjetitelj, koji je svome prijatelju tumačio nesvakidašnju ljepotu »Božjega groba«: »Svu ovu ljepotu i divotu izvezli su dečki vugrovečki, dečki zagrebečki.«

Osobita su vrijednost Riznice zlatarski predmeti rađeni od 12. do 20. st. Veliki dio tih predmeta vrhunske su vrijednosti umjetničkoga obrta — zlatarstva, srebrnarstva, draguljarstva i izrađevina od neplemenitih metala. Izradili su ih najpoznatiji strani majstori, ali i hrvatski zlatari. Brojem i kakvoćom ističu se kaleži iz 15. i 16. st. (kada se Hrvatska posljednjom

snagom otima zagrljaju smrti). Zagreb je stoljećima bio poznat po svojim vrsnim zlatarima. Oni su bili povezani s dubrovačkim, zadarskim i drugim zlatarskim središtima u Hrvatskoj. Već u drugoj polovici 13. st. spominje se u Zadru zlatar Blaž Zagrepčanin, koji u tom gradu ima zlatarsku radionicu, tu živi sa svojom obitelji a toliko je bogat da pozajmljuje novac za izradu umjetnina. U 14. st. u Zadru radi zlatar Andrija Markov iz Zagreba, koji je zajedno s Franjom Antunovim Milancem izrađivao glasovitu grobnu škrinju sv. Šimuna. U Zadru je također kao zlatar radio i Zagrepčanin Antun Ladislav. Ovi zadarski Zagrepčani dokazuju da je Zagreb od davnine bio poznato zlatarsko središte.

Zagrebački zlatari radili su za potrebe građana i plemića, a naravno i za crkvu. Od rizničkih predmeta izrađenih u Hrvatskoj, odnosno u Zagrebu, ističu se: prekrasno romaničko brončano raspelo iz crkve sv. Martina u Martinščini (11—12. st.), anđeo s citrom (g. 1406), srebrni plenarij s raspećem (rad zagrebačkog zlatara Ivana Mihalffyja Mihalića iz god. 1606), korice Misala Jurja de Topusko iz 17. st. (na koricama su pozlaćeni medaljoni svetaca, među njima hrvatskoga kraljevića Ivana Pustinjaka iz Velike Hrvatske i hrvatskih kraljeva Budimira-Sventopolka i Godislava) i brojni kaleži od kojih je onaj iz Hrastovice (San Spiritus Ecclesiae Hrasztoviczen, oko god. 1500) posve sigurno rad zagrebačkih zlatara.

Knjižnica zagrebačke nadbiskupije (Metropolitana) posjeduje zadivljujući broj rukopisa od 10. do 19. st. (od kojih su neki svjetske rijetkosti) i najveću zbirku prvotisaka (inkunabula) u Hrvatskoj. Najstariji rukopis, Passionale MR 164, napisan je u Splitu, i to veći dio u 10. st. a manji dio na početku 11. st. Raskošju i bogatom opremom ističu se misali Jurja Topuskoga pisani u Zagrebu potkraj 15. st. Jednoga od njih oslikao je najveći hrvatski i svjetski sitnoslikar svih vremena Julije Klović (vidi o tome moj članak u Maruliću br. 6/1982, str. 585—586). Spomenimo još Misal hrvacki Šimuna Kožičića tiskan u Rijeci god. 1530. i Lexicon latino-illyricum Pavla Rittera Vitezovića (u kojemu je čak 36 hrvatskih imena za vjetrove i 38 naziva za mjesece).

U glazbenoj zbirci Riznice čuva se štovanja vrijedan broj bogoslužno-glazbenih kodeksa, »kojima bi se moglo dičiti bilo koje veliko europsko kulturno središte« (Miho Demović). Izloženi su bili samo oni glazbeni kodeksi koji predstavljaju glazbeno blago neprocjenjive vrijednosti. Najraniji primjerci koralnih kodeksa pisanih neumatskom notacijom bez notnoga crtovlja (osobito oni iz 10. st.) rijetkosti su svjetskih razmjera. Tako je Biskupski obrednik MR 165 (napisan u Zadru 11. st.) svjetska rijetkost jer sadrži veoma stare obredne tekstove koji su bili u uporabi u bogoslužnoj praksi dva stoljeća prije nastanka rukopisa a za neke od njih (blagoslov vode po grčkom obredu) ni do danas se nisu pronašli slični obrasci (u ovom Obredniku zapisane su i dvije bogoslužne igre na latinskom jeziku koje obilježuju početke dramskoga života u Hrvata). Osobite svjetske rijetkosti su, osim spomenutoga kodeksa Passionale MR 164, još i Sakramental svete Margarete (MR 126) napisan u Trogiru u 11. st. i u Zagrebu u 12. st. kao i Missale MR 166 napisan u južnoj Hrvatskoj u 11. st. K tomu dodajemo još III. izdanje Pjesmarice (Cithara octochorda seu cantus sacri latino-croatici) izdane u Zagrebu god. 1757 (koje je možda najopsežnija svjetska zbirka crkvenih popijevaka 18. stoljeća).

Najposlije, spomenimo i vlastoručne rukopise (autografe) zakletvi župnika napisane glagoljicom. Čuvaju se u Nadbiskupskoj pismohrani u

Zagrebu. Oni nam posvjedočuju živu nazočnost glagoljice i u sjevernoj Hrvatskoj.

Pri stolnoj crkvi zagrebačkoj djelovala je i pisarnica (skriptorij) u kojoj su napisani mnogi izvanredni rukopisi. Ta je pisarnica vjerojatno opstojala i prije 11. st. jer je na mjestu današnje stolne crkve i prije osnutka Zagrebačke biskupije opstojala monumentalna crkva, koja je morala posjedovati bogoslužne knjige. U toj su pisarnici nastali i brojni glazbeno-bogoslužni kodeksi; uvidom u njih može se pouzdano zaključiti »da je zagrebački način koralnog pjevanja posjedovao stanovitu melodijsku profinjenost, nenametljivu dopadljivost i da ga ta osobina uzdiže nad sličnim ostvarenjima drugdje u svijetu« (Miho Demović). Zagrebački kodeksi čuvaju nekoliko zapisa prvotnoga višeglasja, koji se ne nalaze zapisani nigdje u Europi. Zagrebački pasionali pisani su i hrvatskim kajkavskim jezikom. Zagrebačka pisarnica oblikovala je od 12. do 18. st. posebnu vrstu notacije koju treba zvati zagrebačkom notacijom.

Napokon, zagrebačka stolna crkva posjeduje jedne od najboljih orgulja u Europi. Nije li sve što spomenusmo u ovom prikazu sasvim dovoljno da utemeljeno i bez ikakva pretjerivanja možemo reći da se rizničko blago zagrebačke stolne crkve može ubrojiti u sam vrh vrijednosti svjetske kulturne baštine? Takvu su ocjenu dali i Kinezi, koji se doista razumiju u umjetnost i znadu ocijeniti ono što je zaista vrijedno. I baš zbog te njihove ocjene vrijednosti koje imamo i koje smo znali sačuvati usprkos maćuhinskoj nam povijesti, ponudili su nam na ogled svoje vrhunske umjetnine da se izlože poslije Venecije i u Zagrebu.

Po onome što smo baštinili od prošlosti nismo kulturna provincija. Provincijalcima ćemo postati ako tu svoju kulturnu baštinu ne budemo znali cijeniti. Jer cijeniti samo ono što nam dolazi iz svijeta, a stidjeti se i ne znati pokazati svijetu vrijednosti što ih sami posjedujemo (a posjedujemo obilno) — znak je i pokrajinštine duha i kulturnoga nazatka.

2. Ivan Meštrović — suvremenik i svevremenik

Čak stotinu godina nakon njegova rođenja mi ne znamo što bismo s Meštrovićem umjetnikom. Još uvijek se više bavimo Meštrovićem političarom nego kiparom. Čini se da nas Meštrović umjetnik previše nadvisuje. A mi to ne podnosimo. Zato ga snizujemo na visinu svoga patuljastoga uzrasta.

Svoj podcjenjivački odnos prema vrijednostima Riznice zagrebačke katedrale opravdavamo tobožnjom objektivnošću: premaleni smo i presiromašni da bismo mogli napraviti velika djela. Neprekidno se uistinu provincijski bojimo kako će nam se svijet smijati ako budemo cijenili svoje (makar i neosporne) vrijednosti. Možda bi se i moglo razumjeti ovo siromaštvo duha kad ne bismo osporavali i ono što je svijet već priznao kao veličinu. Upravo je to slučaj s Meštrovićem. Svijet ga je davno uzvisio na olimp besmrtnika, a mi ga sada za noge vučemo u dolinu maglenu i kalnu.

Otkako je otvorena Meštrovićeva izložba, narod i njegova elitna kritičarska nadgradnja u stalnom su raskoraku. Što više narod hodočasti k Meštroviću, to Meštrovića kritičari i povjesničari umjetnosti sve sumnjičavije gledaju. Bojeći se tobože »gologa neukusa retoričke formule«, oni Meštrovićevo djelo zamuljuju naplavinom sastavaka u kojima prevladavaju opća mjesta i lažni uzdasi o

tobožnjoj odsutnosti avangardnoga u Meštrovićevim umjetničkim ostvarbama. Oni rijetki pojedinci koji Meštrovićevu djelu ne poriču svjetsko značenje jadikuju kako o tom djelu još uvijek nije napisana prava knjiga. A sami se nisu potrudili da takvu knjigu i napišu.

Neki su usporedili Meštrovića s njemačkim kiparom i grafičarom (kažu i dramatičarom) Ernstom Barlachom, koga smatraju glavnim predstavnikom njemačkoga ekspresionističkoga kiparstva a njegov likovni izraz iskonsko njemačkim. Barlachova djela imali smo god. 1982. prigodu vidjeti u Zagrebu na izložbi u Strossmayerovoj galeriji starih majstora. Izlošci su pokazali sve značajke Barlachova umjetničkog postupka: jasno izražena faktura, glomazne površine koje prožima snažno unutrašnje gibanje, oštri bridovi, tragovi rada dlijetom, nepolirane površine. Meni su se svidjeli milletovskim izrazom lirski oblikovane Skitnice i snažni portreti Tille Durieux (u zbirci Durieux-Lubienski u Zagrebu nalazi se niz Barlachovih plastika i grafika). I Barlachove grafike ostavile su na mene dubok (iako sumoran) dojam. (Usputna bilješka: Na Barlachovoj izložbi svojim su se preglasnim razgovorom nametnula tri mladića, vjerojatno studenti. Izricali su svoje sudove o nekom košarkaškom natjecanju. Pomislih; vjerojatno ovdje zarađuju džeparac kao čuvari izložbe. A za umjetnost koju čuvaju uopće ne haju. Iznenada umuknuše. I u nastaloj tišini jedan od njih kaže: »Već sam nekoliko puta ovdje ogledao svaki izložak. Tek dva-tri mi se svidješe, ostalo ne. Previše je tu hladnoće i grubosti, premalo poezije.« Ostala se dvojica glasno s njim složiše.)

Ne osporavam vrijednost Barlachova djela. No između njega i Meštrovića golema je razlika — u korist Meštrovića. O toj razlici ne namjeravam u ovoj prigodnici pisati. Ističem samo jednu, možda najbitniju: sva su Meštrovićeva djela, pa i ona koja imaju naglašeno dramatične značajke, prožeta dubinskom poezijom; ona su, i kada jobovski nariču nad strahotama vremena i zlom u čovjeku, »izražaj želje i osjećaja harmonije između nas i sviju stvari, između nas i svega oko nas i iznad nas« (Ivan Meštrović).

Kad nas stranci hvale, često iz puke uljudnosti, uvijek to pišemo velikim slovima. Čudno je da smo u Meštrovićevu slučaju od toga odustali. A Meštrovića su hvalili veliki strani umjetnici i svjetski poznati povjesničari umjetnosti. Za velikoga francuskoga kipara Augustea Rodina Meštrović je najveći fenomen među kiparima, veći i od njega — Rodina. Meštrović je ličnost koja dominira u povijesti umjetnosti (belgijski književnik Emile Verhaeren), rijedak i moćan talent (britanski likovni kritičar James Bone), veliki umjetnik svjetskoga glasa (austrijski povjesničar umjetnosti Josef Strzygowski), jedna od glavnih svjetskih konstruktivnih umjetničkih snaga čije je djelo toliko značajno da se takvo nikada nije ni vidjelo (engleski povjesničar umjetnosti i kritičar Kineton Parkes), umjetnik koji posjeduje sve značajke genija (američka likovna kritičarka Margaret Crossen), jedan od najvećih kipara koji je svoja dostignuća izrazio i na jeziku svoje hrvatske domovine i na jeziku čitavoga čovječanstva (američki likovni kritičar Alonzo Lansford).

Meštrovićeva velika djela imaju kakvoće vječnosti po svojoj umjetničkoj snazi (Amerikanac Norman L. Rice). Njegovo će djelo, kojemu teško možemo naći usporedbu u našemu vremenu, biti snažno i u cvatu i onda kada će nefigurativna djela biti uglavnom građa za povjesničare umjetnosti (američki likovni kritičar George A. Cevasko). Meštrović je

najveći lik u kiparstvu dvadesetoga stoljeća kojemu će budućnost odrediti mjesto među najvećim kiparima u povijesti (Amerikanac Laurence Schmeckebier). On je veliki umjetnik koji se pridružuje velikim majstorima prošlosti — Grcima, Michelangelu, Rodinu i Bourdellu (Amerikanac Donald de Lue). Kako reče Arthur Roessler kod Meštrovića je sve drugačije nego kod drugih, njegovo se veliko djelo može otkotrljati niz planinu poput kamena a da ne bude oštećeno.

Da je sve ovo rečeno na nekom našem simpoziju o Meštroviću, na kojemu dobro ugošćeni stranci često tek uljudnošću plaćaju gostidbu gostoljubivom priređivaču, razmislili bismo o iskrenosti tih mišljenja. Ovako, moramo ih štovati. Velikane i stručnjake koji su izrekli ta mišljenja možemo optužiti za sve što vam drago, ali ih ni u kom slučaju ne možemo optužiti za našu nacionalnu domoljubnu pristranost.

Kada sumnjamo u Meštrovićevu veličinu i genijalnost, pozivamo se i na to da ga ne spominju svjetski pregledi umjetnosti dvadesetoga stoljeća, da njegova djela nisu u većem broju zastupljena u poznatim svjetskim muzejima, da ga ne spominju sve ugledne povijesti svjetske umjetnosti. Zaboravljamo da danas vladajući povjesničar umjetnosti i likovni kritičar nisu osobito naklonjeni na primjer jednom Michelangelu pa ni Henryju Mooreu. Njihova (novcoljubna ili koja druga) ljubav su, kako bi rekao Slavko Kovač, kipari-kotlokrpe željezarskoga i inoga pravca.

U tom odricanju od vlastitih vrijednosti mi katkada i pretjerujemo, neki i u zloj nakani. Jer Meštrović ipak nije toliko nepoznat u svijetu. U svoju »slavnu svjetsku povijest umjetnosti« (Matko Peić) uvrstio ga je veliki stručnjak za likovne umjetnosti Louis Rean (da ne nabrajamo druge). A što ga nema u svim svjetskim povijestima umjetnosti, krivi smo sami. Nije tom izostanku kriv samo naš zemljopisni položaj i naša malobrojnost već najviše »slabost naše kulturne sfere da naše vrijednosti projicira u opću kulturnu svijest suvremenosti« (Grga Gamulin). Kako će Meštrović i biti uvršten u standarde svjetske povijesti umjetnosti, kada je u naše preglede umjetnosti uvršten tek »u kronologiju i registar imena« (Zlatko Posavac). Govorim o našim pregledima umjetnosti, a ne povijestima; mi, naime, »hrvatske povijesti umjetnosti ni do danas ni u kakvoj verziji, a kamoli u nekoliko njih — nemamo« (Zlatko Posavac).

Nevolja je s Meštrovićem i u tome, što on »kleše i modelira velika djela izvan stilova« (Grga Gamulin). To mu naši avangardisti nikako ne mogu oprostiti. Za njih ne biti avangardan (po njihovu ukusu, razumije se) znači ne biti uopće umjetnik ili barem ne biti veliki umjetnik. Kao da stvaranje izvan svih opstojećih slogova nije avangardizam, i to istinski. Kada je počeo stvarati, Meštrović nije bio izvan svoga vremena niti je zaostajao za njim. On sudjeluje u tadašnjim umjetničkim pokretima i prividno usvaja vladajuće slogove, ali ih gotovo istoga časa nadrasta, nadmašuje i nadvisuje. Baš to i zadivljuje jednoga Rodina dok je našim patuljčićima to previsoko.

Međutim, ako biti avangardist znači plašiti svoju sredinu novim i neobičnim, Meštroviću se ne može poreći avangardnost. Koliko je samo smutnje izazvalo njegovo Raspelo (danas u Meštrovićevu Kašteletu u Splitu) rađeno za crkvu sv. Marka u Zagrebu. Zbog ovoga Raspela i nekih drugih djela Meštrovića neki tadašnjici optuživahu za pretjerani individualizam, za »razaranje oblika«. Koliko je otpora izazvala Meštrovićeva kiparska novost i smionost, najbolje

se moglo vidjeti na izložbi »Meštrović u karikaturi i likovnoj kritici«. Danas nam se to možda čini smiješnim jer smo u ovu razorivu i razoravanu svijetu navikli na svakovrsna razaranja.

Meštroviću osporavaju svjetsko značenje i zbog toga što on, kažu, nije imao svoje posebne škole niti ima nasljedovatelja u domovini i u svijetu. Nu i ovo je mišljenje neutemeljeno. Kao profesor na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu te na američkim sveučilištima u Syracusi (država New York) i South Bendu (država Indiana) svakako je imao svoju školu, odnosno učenike koji su pokušavali slijediti njegov likovni postupak. Najistaknutije Meštrovićeve učenice u Americi jesu kiparice Louis M. Kaish i Malvine Hoffman, kod kojih je u jednom dijelu njihova stvaralaštva očit Meštrovićev utjecaj. Treba upozoriti i na to da je Meštrović bio preveliki umjetnik a da bi ga uspješno mogli slijediti a kamoli doslovno oponašati. Njegovo je djelo više utjecalo kao nadahnuće nego kao neposredni predložak.

Kao uzor i nadahnuće Meštrović je utkan u čitavu modernu hrvatsku umjetnost a nije bez odjeka ni u svjetskoj. Najjače je Meštrović neposredno utjecao na kipare Tomu Rosandića, Marina Studina, Dujma Penića i na najtalentiranijega od svojih suvremenika: Branislava Deškovića. Neposredno je utjecao i na slikare Mirka Račkoga, Jozu Kljakovića i Ljubu Babića. Meštrovićev likovni postupak prepoznatljiv je u mnogih kipara. Spomenimo samo Augustinčića (usporedite njegovoga Matiju Gupca s Meštrovićevim Grgurom Ninskim), Kršinića i Sikiricu.

Kao što su, po sudu Dostojevskoga, svi moderni ruski pisci, uključujući i njega (Dostojevskoga), izišli iz Gogoljeve Kabanice, tako je iz Meštrovićeva Joba, kojemu po silini izražaja i oblikovnoj snazi prethodi Meštrovićev Timor Dei iz god. 1904, izišao najbolji dio hrvatske poslijeratne umjetnosti. Tu je najprije Radaušev Panopticum croaticum. Zatim »Biafra« i njezin najistaknutiji predstavnik Valerije Michieli. Stančićeve glave ljudskih zametaka (fetusa) preobraženi su odslik Meštrovićevih izduženih i jajolikih dječjih glava (Gospa s djetetom 1917, Majka doji dijete 1925, Bogorodica s djecom 1925). Meštrovićeva drvena Karijatida iz god. 1918. daleki je preteča izražajnih i osebujnih drvenih kipova Ksenije Kantoci.

Brancusi (taj žrec avangardista) na slične meštrovićevske jajolike oblike reducira poslije godine 1926. svoju kiparsku viziju. Izduženi likovi Alberta Giacomettija mogli su također biti nadahnuti Meštrovićevim djelom (na primjer njegovim Sv. Ivanom Krstiteljem 1914, Anđelom s frulom 1918). Slikar Bruno Bulić spominje Meštrovićev utjecaj na njegova školskoga druga u Trstu, talijanskoga kipara Marcela Mascherinija, koji je »bio očaran Meštrovićem«. Jedna svestranija i podrobnija analiza pokazala bi da je Meštrovićev genij oplodio i hrvatsku i svjetsku umjetnost dublje i trajnije no što mi to znamo ili želimo priznati. Stoga se ne može tvrditi da Meštrović nije utjecao na daljnji razvitak hrvatskoga i svjetskoga kiparstva. Njegova umjetnost nije samo »moćan i nervozan pogled unazad«.

U pristupu Meštroviću malo se tko dotaknuo najvažnijega — njegove ukorijenjenosti u vlastitom tlu. Jer Meštrovića je prije svega nadahnjivala hrvatska kulturna baština i njegov narod. Kada se on koristi kiparskim iskustvima i rezultatima Mezopotamije i Egipta, to su iskustva i rezultati staroiranskoga kulturnoga kruga, iz kojega je u današnju domovinu došao hrvatski narod. Orao koji se krili u Njegoševu Mauzoleju na

Lovćenu možda ima svoj prauzor u orlolikoj mitskoj ptici umjetnika iz staroperzijskoga saveznoga kraljevstva Parse, s kojim je graničilo savezno kraljevstvo Harahvatija (=Hrvatska) i u orlu iz Hatre koji se danas nalazi u Iračkom muzeju u Bagdadu. A Meštrovićeva se »genijalnost očituje i u odabiranju uzora, točnije prauzora, od kojih je nepogrješivim osjećajem za kiparsku formu uočavao ono bitno, te je tako te uzore koristio za vlastiti izričaj« (Ana Adamec).

Starohrvatski pletenac Meštrović je upoznao u svom najranijem djetinstvu na zidovima svoje župne crkve u koje je pletenac bio uzidan, a bilje (stećke) na župnom groblju. Vjerojatno je prije odlaska na školovanje vidio i ljudske glave kipara i graditelja Jurja Matejeva na šibenskoj stolnici. Prema tome, kad je došao na nauke u Beč, nije, kako neki pišu, bio bez ikakve spoznaje o hrvatskoj likovnoj tradiciji.

Meštrovićevo poznavanje starohrvatske umjetnosti produbilo se u susretima s fra Lujom Marunom. Ti su susreti urodili ponajboljim Meštrovićevim djelom »Povijest Hrvata« (1932), koje je bilo namijenjeno za predvorje zgrade na žalost neostvarenoga Muzeja hrvatskih starina u Kninu. Meštrović iz starohrvatske umjetnosti nije preuzimao gotove obrasce, već je usisao njezin duh i osjećaj za veliko i lijepo njegovan stoljećima. Sam je Meštrović izjavio da umjetnost »može biti narodna samo po karakteru čuvstva, a ne po vanjskoj formi ili čak po kostimu«. Utjecaj starohrvatske umjetnosti izravno je prepoznatljiv u Meštrovićevim graditeljskim ostvarenjima (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu, Grobnica obitelji Meštrović u Otavicama, Dom umjetnosti u Zagrebu).

Meštrovićev kiparski ukus oblikovao se i u susretima s djelima njegovih velikih prethodnika Radovana i Jurja Matejeva. Svi ti prauzori i uzori pomogli su da se Meštrovićev genij ostvari u djelima neprolazne vrijednosti najvišega dometa. Poniknuo na crti starohrvatska umjetnost—Andrija Buvina—Radovan—Franjo Vranjanin-Laurana (Talijani kažu za njega da je »bonissimo scultore, tra i maggiori del Rinascimento«, a jedan njegov kip Majke Božje u Palermu smatraju najvećim kiparskim ostvarenjem koga posjeduju) — Juraj Matejev, Meštrović je s obje noge ušao u svjetsku umjetnost u kojoj su njegova djela među najboljima i nezaobilazna.

Govoriti s visoka da je Meštrović »na žalost tražio uzore mnogo više u bogatoj riznici stare umjetnosti, nego u istraživanjima i eksperimentiranjima suvremenih stvaralaca« mogu samo slijepi poklonici eksperimentiranja pod svaku cijenu. Ako je i »odbijao sve što je bilo u kulturi kritičko, ironično, negatorsko i prevratničko i ostao do kraja života tradicionalist«, to nije bilo na štetu njegove umjetnosti — već naprotiv. Ako i nije prednjačio u stilskim prevratima povijesti umjetnosti, posjedovao je »zrelu sintezu čitave bogate prošlosti« (Duško Kečkemet). Eksperimentalne izlučevine u umjetnosti već prolaze i brzo će proći, a Meštrovićevo djelo ne će proći nikada. Uostalom, zar nije ugodnije ravnopravan biti u društvu jednoga Fidije i jednoga Michelangela nego i prvi u društvu izobličitelja kiparske ljepote. I nije Meštrović, kako se općenito misli i piše, ono što je u Beču vidio i čuo »primao na čistu podlogu, sklon utjecajima sa svih strana«, imao je on u sebi iskonsku duhovnu podlogu svoje hrvatske baštine bez koje bi možda ostao samo izuzetni oponašatelj.

Ni izložba, ni znanstveni skup o Meštroviću, ni katalog nisu iskorišteni »da se o Meštru progovori sustavno i kritički« (Vladimir Maleković). Punina i veličina umjetnosti oblikovatelja »Zdenca života«, veličanstvene »Povijesti Hrvata«, »Joba«, »Perzefone«, »Hrvatske rapsodije«, konjaničkih »Indijanaca«, »Oplakivanja«, »Augustea Rodina«, »Bogorodice s djetetom«, »Rimske Pietà«, »Raspeća«, »Majki«, »Udovica« i tolikih drugih remek-djela a nadasve u svjetskoj umjetnosti neviđenih i nenadmašenih drvenih reljefa, koji su okupljeni u kapeli splitskoga Kašteleta, najvećega umjetnika svoga vremena i jednoga od najvećih svih vremena, još nam nisu ni otkrivene ni osvijetljene. Nismo još dobili odgovor na pitanje Meštrovićeve uloge u kiparstvu 20. stoljeća i u kiparstvu uopće. Propustismo prigodu da objavimo kritičku monografiju Meštrovićeva djela »da se u njoj (već jednom) povijesno odredi fenomen Meštrović spram nekih standarda i pojava u europskoj i svjetskoj skulpturi. Jednom bismo već morali shvatiti da o nama, samo o nama ovisi prezentacija Meštrovićeva djela svijetu. Nitko, apsolutno nitko to ne će učiniti za nas« (Josip Depolo). Izložba bi stoga trebala biti poticaj da ga vidimo drukčije i ocijenimo »s drugih i širih pozicija da bismo ga otkrili sebi i drugima do priznanja kojih nam je stalo« (Zvonko Maković).

Nu nepošteno bi bilo ne priznati da je ovo prva cjelovitija izložba brojem i vrijednošću golemoga Meštrovićeva djela. I da bez nje ne bismo mogli ni postavljati pitanja koja postavljamo. Ova nam izložba također pokazuje »da smo bili neupućeni što je Meštrović kad smo dopustili da metalni otpad, cjepanice dovedene izravno sa skladišta u salone, nabijeni čavli i kojekakve trice i kučine budu postavljene nasuprot, ne uz Meštrovića. Navodno avangardno zalaganje priređivača izložbi zapravo je bio kukavan strah od povijesnih usporedbi« (E. Cvetkova).

Pa kad budemo pisali pravu monografiju o Meštroviću, ne zaboravimo: »za Meštrovića postoji samo jedan pretinac: njegov« (E. Cvetkova). I ne zaboravimo da Meštrovićevo djelo ne pripada samo prošlosti nego i sadašnjosti i budućnosti. Meštrović je i naš suvremenik i svevremenik. Zaslužio je da njegovo djelo neprestance prikazujemo i sebi i svijetu. Zaslužio je to čovjek koji je napisao: »Moja siromašna malena rodna grudo, na čitavom svijetu ti si najveća i najdraža mome srcu.« Meštrovićevo djelo dolazi od čovjeka i za čovjeka — ali po mjeri divova.

3. U povodu 80. godišnjice života slikara Bruna Bulića

Svoju 80. godišnjicu života slikar Bruno Bulić proslavio je tiho i nenametljivo, upravo onako kako je živio i slikao. No to ne opravdava druge što su tu godišnjicu zabilježili previše tiho i odviše suzdržano. Da o Bulićevu životu i djelu nije lijepi prikaz napisao A. V. Mihičić (Marulić br. 5/1983) i da »Kana« (br. 9/1983) nije objavila slikarov razgovor s Dubravkom Horvatićem (tko želi upoznati Bulića i njegov odnos prema slikarstvu i uopće umjetnosti mora svakako pročitati književno i sadržajno prezanimljive Bulićeve odgovore), Bulićeva bi 80. godišnjica vjerojatno prošla potpuno nezapažena.

Ono što propustiše učiniti službene ustanove, javne galerije i gotovo svi povjesničari umjetnosti, učinio je privatnik privatno u privatnom: štovatelj Bulićeva slikarstva Igor Zidić priredio mu je u Galeriji Schira brojem izložaka skromnu ali po stručnom izboru izloženih djela vrlo dobru izložbu i uredio također skromni no po izuzetnosti predgovora primjeran katalog.

Izložba je bila u dnevnim i periodičnim novinama popraćena više usputnim no utemeljenijim kritičarskim osvrtima. U tim se osvrtima govori

da Bulićevi portreti, mrtve prirode i krajolici zrače specifičnom ljepotom« (M.M.). Da je Bulić »majstor mrtvih priroda i portreta, svjetla i skrovitih osjećaja, običnih stvari kojima je umio pridati nenametljive naboje simbola, pa je zato njegova izložba i neugodan podsjetnik na nemar naše povijesti umjetnosti« (Josip Škunca). Bruno Bulić je, piše Josip Depolo, »danas već klasik suvremene hrvatske umjetnosti, često prešućivan i zapostavljan, slikar koji je anticipirao filozofsku zasadu onoga što će se mnogo kasnije nazvati egzistencijalizmom, slikar koji je izvornošću slikarskog izraza izbjegao sve zamke europske avangarde, slikar nastavka a ne prekida, veliki naš suvremenik koji je stigao pred vrata povijesti koja mu se otvaraju bez kucanja«. I, eto, taj klasik suvremene hrvatske umjetnosti i veliki naš suvremenik nije za svoju 80. godišnjicu života dobio na dar ni veliku izložbu ni monografiju.

Moderna galerija u Zagrebu čuva 17 Bulićevih slika. Pa ipak to nije potaklo njezinu stručnu službu da priredi retrospektivu Bulićevih djela. Ili da izloži makar nekoliko njegovih slika na uvodnom mjestu svoga novoga postava poslijeratnoga razdoblja hrvatske likovne umjetnosti. Jer Bulić je ne samo mnogo nego i izvrsno slikao i poslije rata. Njegov »Kruh u košari« (1936) je, kako je napisao Igor Zidić, »anticipacija Vanište«, jednoga od najboljih u poslijeratnom hrvatskom slikarstvu.

Ne čudimo se propustima naših očinovničenih službenika umjetnosti. Čudimo se, a prečuditi se ne možemo, nekim drugima. Bruno Bulić naslikao je velik broj sakralnih slika. Spomenimo Bulićane u košljunskom Franjevačkom samostanu i u Kapucinskom samostanu u Osijeku. Naslikao je također brojne slike u crkvama i samostanima na otocima Krku, Susku i Visovcu, kao i u crkvama u Sinju, Vrlici i Šibeniku (da ne nabrajamo dalje). Njegov portret najnovijega hrvatskoga sveca Leopolda Bogdana Mandića svakako je među najboljima, ako ne i najbolji. U sinjskom Franjevačkom samostanu nalazi se prekrasna slika plavokose Majke Božje; na toj je slici Majka Božja gologlava jer je rubac podmetnula pod svoga gologa Novorođenca da ga ne bode slama i da mu bude toplije. Pa ipak u velikoj monografiji o franjevačkim samostanima Bulić je nedovoljno zastupljen. Izlaze toliki crkveni i vjerski listovi, i u mjestima u kojima se nalaze Bulićeve sakralne slike, a da ti isti listovi nisu u prošloj godini ni zabilježili 80. godišnjicu Bulićeva rođenja. Časni izuzetak jedino je časopis »Poljica« (broj 1/1983).

U jesen ove 1984. godine navršit će se pedeset godina otkako je Bruna Bulića Grupa trojice (Becić, Babić, Miše), kao svoga gosta, na svojoj 7. izložbi prvi put predstavila hrvatskoj javnosti (dotada je tri puta izlagao u Trstu, i to kriomice, mostre clandestine — kako sam kaže). Nadajmo se da prigodom te svoje 50. godišnjice slikanja neće i opet morati izlagati kriomice. I da ga ponovno neće prešutjeti oni koji ga mukom prešutješe prigodom 80. godišnjice života.

4. Ante Topić Mimara

Rekoh već kako priželjkujemo izložbe velikih svjetskih umjetnika i djela svjetske vrijednosti da se ne bismo osjećali zaostalim provincijalcima. Pa eto, u Zagrebu osvanuše i na izložbi se pokazaše i veliki svjetski umjetnici i vrijedne (svjetski vrijedne) umjetnine. I to dobismo na dar. U trajni posjed. Na tanjuru. I što? Ništa. Oni koji najviše nariču za izložbama, umjetnicima i umjetninama svjetskoga značaja prvi i odmah osporiše vrijednost onome što dobismo. Da se prikažu velikim stručnjacima kojima je na prvi pogled sve jasno.

Mnoge je smutio i darovatelj. Otišao čovjek u svijet bez dinara u džepu, a vratio nam se s punim rukama darova. Nešto tu, kao, nije u redu. I umjesto da se darovatelju zahvalimo na darovštini, počesmo sumnjati u njega. Osporavati i njega i njegove darove. Dok napokon pravi i pošteni stručnjaci ne digoše glas protiv toga nedostojnoga ogovaranja. Nadajmo se da će taj glas čuti i oni koji bi se trebali pobrinuti za dostojan smještaj darovanoga blaga.

Na izložbi Donacije Ante Topića Mimare, jer o njoj se radi, reče mi jedna povjesničarka umjetnosti: »Nismo ni svjesni koliko smo ovim darom kao narod dobili. Ne samo zbog toga što će od sada stranci hodočastiti i k nama da vide djela kojih nigdje drugdje nema. Važnije je i vrednije za našu kulturu što naši studenti više neće morati odlaziti u inozemstvo da bi vidjeli izvorna djela najboljih svjetskih umjetnika u rasponu ne stoljeća, već tisućljeća. Sada ih imaju ovdje, kod kuće.«

5. Izložba koje nije bilo

Vita, vita! Živo, živo! Štampa naša gori gre. Cito, cito! Brzo, brzo! Ljubav za tu našu štampu doli gre. Prošle godine, 22. veljače 1983, navršilo se ravno 500 godina od tiskanja prve knjige na krvatskom jeziku i na hrvatskom glagoljskom pismu — Misala po zakonu rimskoga dvora. Očekivasmo da će na taj tako znameniti dan u životu hrvatskoga naroda i hrvatske kulture biti otvorena najveća izložba hrvatske knjige, posebno glagoljske, koja je ikada bila priređena. Naše se razočaranje i zaprepaštenje ne da ni opisati. Na rečeni dan nije otvorena ni izložbica, a kamoli velika izložba!

Nitko se, izgleda, nije ni zastidio. Drugi se narodi za takav svečani povijesni trenutak godinama pripremaju. Mi smo, doslovno u posljednji trenutak, izdali tek pretisak prve hrvatskoglagoljske početnice iz god. 1527. Ovaj je pretisak izvanredan i svakako nam je dobro došao. Ali što je to prema onome što je trebalo učiniti? Sramotu nije mogao prikriti ni skrpani znanstveni skup s temom »Hrvatska knjiga od glagoljskog Prvotiska do sredine 16. stoljeća« održan tek koncem prošle godine kao tobože zaključno obilježavanje 500. obljetnice Prvotiska. Propust nije mogla ispraviti ni skromna prigodna izložba priređena u predvorju Akademije kojom je bio popraćen spomenuti znanstveni skup.

Stoga i na ovom mjestu moram istaći primjer pojedinca koji je sam učinio više od za to plaćenih ustanova. U Franjevačkom samostanu Majke Božje Lurdske u Zagrebu Nedo Grbin je, u suradnji s franjevcima toga samostana, priredio veoma uspjelu i veoma dobro posjećenu izložbu pod nazivom »Glagoljica u Hrvata« (o tome sam pisao i u listu Župe Majke Božje Lurdske »Majka«, br. 2/1983). Premda uvjetovana malenim prostorom, izložba je uspjela prikazati neocjenjivu ulogu glagoljice u hrvatskoj povijesti i kulturi.

Pročitah da se priprema izložba početaka tiskarstva u europskih naroda. Ta izložba mogla bi barem malo popraviti ono što je propušteno. Ako i ta izložba ne završi samo u — pripremi.

Tomislav Heres

BULIĆEVE SIJEVNICE

— Dobar dan, šjor Bruno! — rekao sam potkraj 1983. na ulazu u Galeriju Schira u Preradovićevoj ulici, uz gostionicu, iako sam znao da je on na drugoj strani Zagreba, u ulici kolege slikara Crnčića. Njegovih *dvadesetak slika* nisu se iznenadile

mome pozdravu, niti su me čudno pogledale; znaju one da su čistokrvni seljaci ispod Dinare, pod Prominom, očešljani burom i suncem ozlaćeni.

I započeo sam razgledanje *Autoportretom*, kako se to i dolikuje (kako to »toka«, vele ljudi iz Meštrovićeva vilajeta, iako nisu Petropoljci). Pitam se je li to Bruno ili je samo nalik na nj? Jeste pravi, zreli. Rađamo se u vremenu, rastemo u vremenu, smanjujemo se u vremenu. Autoportret je iz muževnih godina, djeluje spokojno ali nedogledno, dokučljivo i nikad dovršeno. Plovi i odlazi, vraća se i ostaje u nemiru i miru. Živi.

Odoh u životnu daljinu i motrim tri platna *Djevojčica*, ali u svezi s portretom *Unuke Ane*. Mladost na izvoru, iskonska, nepomućena, izrasla u bjelini, osrećena dahom dušev-nog žara, proljeća u cvatu bijelih đula (prirodnih samoniklih ruža), smirenost i nadanje, bezbrižnost i želja koja ne tone u maglenu nedorečenost, sricanje punine životnog smisla, smiraj radosti, doziv blaženstva, blaga jeka ponesenog ali ne minulog, podsjećaj na izvorišta... Dječji likovi uvijek se javljaju u nama, ne pomlađuju nas jer mi ne starimo, nema stare djece, već samo djece što iskre životni dah, jeku, beskraj i nedohvat granica...

Ženski lik i *Sportaš* samo su pomak mladenaštva. Jednostavnost koja je izvorni odsjaj dara odozgo. Uvijek u darivanju poradi usrećenja. Nepresušni zdenac obogaćenja u izvornoj slici očuvane vrline. Sportaš nije suprotnost. On je nosilac ulivene snage koja se kruni pobjedama. Smiren i u pokretu. Traži i postiže. I kad posustane, dokazuje da čovjekovo ostaje sačuvano do kraja. I da seli u druge obdarenike.

S *Glavom* (koja uvijek označuje prvenstvo) započeo sam pabirčenje čovjekove pratnje u životnom egzistiranju. *Kruh u košari* i *Bukara* nedjeljivi su utkanici u naše predivo. Oni se ne smanjuju, postaju sveprisutni. *Patka, Glava teleta, Glavica salate, Čajnik, Kikiriki, Mrtva priroda* ne predstavljaju bezdašnost u klonuću. Priroda, u kojoj smo kao moždina u hrptenjači, postoji u nedjeljivosti s čovjekom. Od nje popunjamo ćelije postojanja i rasta, vraćajući se izvorištima da se nadjača posustalost. Živa priroda i živi čovjek, brat i sestra, dvojnici s razlikom duševne i duhovne nadmoći. Bliznaci...

Četrnaesti ožujka i *Rđa* samo su dvije oznake u kojima se oličuje tijek vremena i u njemu trošenja. Datumi su miljokazi samo za čovjeka. On se u njima ne predaje nestanku. Samo mu služe kao mjera razmaka od izvira do uvira. Rđa na čovjeku i njegovim pratiocima samo je oznaka kontingentnosti, ograničenja u prolaznom vremenu, upozorenje na budnost.

Rano proljeće na Košljunu, Lonzina kuća na Solinama, Kuće u Baškoj Vodi i Babin grad na Krki vode u završnicu od proljetne osunčane otvorenosti do smiraja u kamenim zdanjima. Sve ima svoj početak, svoje proljeće, svoj tok, svoje prostore, svoje vidike, svoje zaštitnice, svoje zidove, svoje krovove, svoj grad, svoju kuću, svoj svijet.

Kad sam sve razgledao, razočarano sam spoznao da je ovo samo mali dio Bulićeva slikarskoga djela, koje je starije od pola stoljeća. Tek nekoliko sijevnica. Ni govora o bilo kakvoj retrospektivi. Samo vrlo mali uvid u stvaranje čovjeka, koji je bar na ovakav preskroman način označio svoju 80. obljetnicu života. Lazar kraj Gavanova stola.

Dok sam odlazio iz privatne Galerije Schira, počeo sam spontano analizirati Bulićeve boje. Tri su mi se više od ostalih usjekle u moždane zavijutke.

Bijela — označuje životni izvor, zrači smirenost, uvijek se povećava, nepobjediva je iako je trajno na poprištu kreševskog sukobljavanja.

Zelena — nije samo oplećak prirode. Ona je utkana u rast, dozrijevanje, nesustalnost. U njoj su othranjeni najbolji dani čovjekove punine.

Siva — ne označuje izgubljenost poput magle ili zimskih zadimljenih jutara. U njoj se okamenjuje čvrstina da se može održati i u vijavici i na mrazu. Nagovješćuje ispunjenje.

Na takvoj domišljenoj trobojci ispisao sam kistom sročene misli: B r u n o B u l i ć, vrsni slikar, 80-godišnjak.

Mirko Validžić

PLODNA MIROVINA FRANJE KOVAČIĆA

Pri kraju 1983. g. kipar naivac umirovljenik *Franjo Kovačić* predstavio se ponovno našoj javnosti s dvije izložbe: na skupnoj u Galeriji Prečko u Zagrebu (21. XI—6. XII) i na samostalnoj u Krapinskim Toplicama (25. XI—12. XII). To nije česta pojava među našim kiparima (pa makar bili i naivci). Je li to u Kovačića bujanje stvaranja, ili je to želja da se reče što prije ono što se želi, ili se teži nadoknadi (nadopuni) nedugog kiparskog staža, ili je, možda, znak galerijskih traženja boljih imena naive, ili ponešto od svega toga? Ali dvije su stvarnosti sigurne: nema u Kovačića nimalo trgovinskog mirisa, ni želje za prisilnim probijanjem k vrhu. I još je nešto nesumnjivo: umirovljenik Kovačić svoju mirovinu blagoslivlje radom u drvetu i ispunja životni poziv naive oblikujući likove kao životne suputnike.

U Prečkom je Kovačić na skupnoj izložbi izložio samo šest svojih starijih figura: *Zagrepčanka, Susjeda Dragica, Dudek Picok, Mama i sin, Isus pastir, Studija Iv. Lackovića* (1976-1978). Tako se dostojno odužio svome novom boravištu i kod svojih novih susjeda izišao iz nepoznatosti.

Svakako da je zanimljivija i bogatija o s m a samostalna izložba Franje Kovačića u Galeriji Krapinskih Toplica. Izložio je 45 što reljefa, što skulptura. Radovi su nastali u rasponu od 1979. do 1983. godine.

Dvadeset reljefa izražavaju Kovačićev stvarni svijet *(Rođenje, Obiteljsko drvo, Mama i čerka, Mlada sneja, Sestra i brat, Posle obeda, Nedeljom po podne, Vikend)*, opća životna zbivanja *(Veseli)*, susrete s osobama posebnih oznaka *(Ohola, Moderna Podravka)*, zalete u svojevrsne zamišljaje s realnim osloncem *(Drvo naivnih umjetnika, Svati drugi dan, Kosce vodi Matija Gubec)* i zbiljsku stvarnost *(Graničar, Kotač I i II)*. Posebnu prinovu predstavljaju dva sakralna reljefa: *Marija Pomoćnica, Madona s Djetetom*. Time Kovačić pomalo ulazi sve više i u sakralnu domenu, koju će dalje, koliko se može suditi po već izrađenim figurama, sve više razvijati i usavršavati.

Dvadeset pet skulptura predstavlja osobe najužeg kruga *(Majka, Mama i dijete, Japica, Baka, Bača, Dekla, Dečko, Sneja z jabukama, Sneja z vijačom, Neveste, Nevesta z motilnicom, Štija vrt, Ja)*, širi krug oko nas *(Radnik, Gizdava, Djevica, Podravske tri sestre, Bećar, Podravske infe)* ili pak prodor u dočaravanje nesvakidanjih ili izvannaravnih stanja *(Bračna svađa, Sanjar, Zabrinuta, Srce Marijino, Predah, Rajska sreća)*.

Karakteristike ovih dviju izložaba istovjetne su s prethodnim. To ne znači da Kovačić ne napreduje. Napredovanje se vidi i u širenju tematike i u oblikovanju. Staloženo zrenje očituje se i u nadahnutom pri-

stupu tematici, u dorečenosti, osmišljenju zbilje i u doživljenosti.

Uz rečeno treba još istaknuti da se Kovačićevo kiparsko nadahnuće koncentrira u posljednje vrijeme na reljefe s mnogo lica i da se ostvaruje u neponovljenim izražajima. Taj način oblikovanja nije lagan: nekad se objedini i do dvadesetak likova ili samih glava u kružnom nizu (što zrači posebnim odsjajem i svjedoči o vještini). Osim toga vrlo je karakteristično da upravo u takvim reljefima Kovačić poseže za *»Svatovima«*, šireći taj ciklus sve više i sve uspješnije. Može se gotovo sa sigurnošću očekivati da će upravo tu dati najuspješnija ostvarenja »svoje« naive.

Na kraju treba zabilježiti i Kovačićevo sudjelovanje na godišnjoj jubilarnoj izložbi — 1969—1984 — GRUPE 69 u Galeriji Školske knjige u Zagrebu (18—31. I. 1984). Među brojne izlagače (slikarstvo, skulpture i reljefi, primijenjena umjetnost) uvršten je i Franjo Kovačić s dva svoja rada: *Svati drugi dan* i *Nevesta*. On je — uz neke druge — i odlikovan »Zlatnim kistom« Grupe 69.

M. V. Ćelkanović

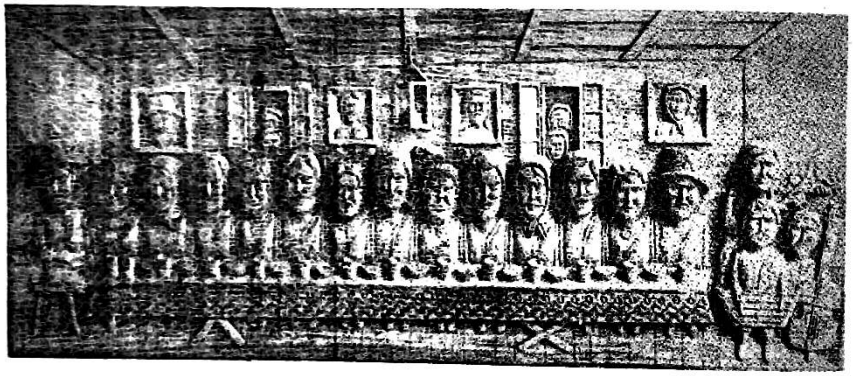

Franjo Kovačić: Svati drugi dan

Vijesti

Na početku o. g. vraćena su dva obnovljena kipa na *Parlerovu portalu crkve sv. Marka* u Zagrebu. To je njezin južni portal (gleda prema uspinjači). Nakon toga dva su druga kipa odnesena u Restauratorski zavod Hrvatske. Nakon restauracije bit će vraćeni na svoje prijašnje mjesto.

* * *

Restauratorski radovi na unutrašnjosti zagrebačke katedrale dobro napreduju. Dovršen je istočni dio: svetište sa susjednim dijelovima svih triju lađa. Rebrasti svod obojen je azurnoplavom bojom a zvjezdice su izvedene u zlatnoj boji. Obnovljena je i ornamentika u rubnim dijelovima. Zidovi su i stupovi očišćeni i sada su mnogo svjetliji. Prigodom ovih radova na zidu u desnoj lađi otkrivena je jedna stara fresko-slika. O njezinoj genezi zasad se ne može ništa izvjesno kazati. Radovi se nastavljaju na donjim (zapadnim) dijelovima pokrajnih lađa.

* * *

Zbor i orkestar splitskog HNK izveo je u Splitu 10. i 11. I. 1984. *Verdijev »Requiem«*. Kao solisti nastupili su Lj. Molnar-Talajić, B. Glavakova, V. Bušljeta i G. Canzini. Dirigirao je N. Barezà (sada angažiran u Grazu).

* * *

12. I. 1984. održan je pod ravnanjem Sergija Rainisa (u Koncertnoj dvorani »V. Lisinski«) koncert Zagrebačkih simfoničara i Zbora RTZ. Na programu su, uz ostalo, bile skladbe *I. Lukačića: Pet odabranih moteta* (Canite et psallite, Quam pulchra, Quemadmodum desiderat, Ex ore infantium, Panis angelicus) i *G. Verdija: Quatro pezzi sacri* (Ave Maria, Stabat mater, Laudi alla Vergine Maria, Te Deum).

* * *

Zagrebački centar za kulturu i umjetnost — OOUR Muzičke škole priredio je 15. I. 1984. u HGZ *»Veče skladbi W. A. Mozarta«*. Na programu je bio i *Agnus Dei* iz Krunidbene mise. Dirigirao je M. Sedak.

* * *

Zagrebačka filharmonija i Mješoviti zbor »Ivan Goran Kovačić« (180 članova) nastupili su 20. I. 1984. u Koncertnoj dvorani »V. Lisinski« i pod ravnanjem V. Kranjčevića izveli, uz ostalo, *Mozartove skladbe »Ave verum corpus natum«* i *»Regina coeli«*.

* * *

Radio-Vatikan emitirao je 17. i 22. I. 1984. *intervju s Maricom Meštrović*, kćerkom slavnog hrvatskog kipara.

* * *

Klub prijatelja glazbe »Jugoart« u zajednici s Talijanskim kulturnim institutom u Zagrebu priredio je 23. I. 1984. u zagrebačkoj Bazilici Srca Isusova koncert talijanske orguljašice *Christine Antonini*.

* * *

24. I. o. g. održan je u Muzejskom prostoru na Jezuitskom trgu u Zagrebu okrugli stol na temu »Mogućnosti suvremene valorizacije Meštrovića«. Sudjelovali su: *Mario De Michelli* (iz Milana), *Tonko Maroević*

(s Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu) i *Zvonko Maković* (s Filozofskog fakulteta u Zagrebu).

V. D.

* * *

Brazilski kapucin, p. *Rovilio Costa*, dobio je nedavno nagradu »Isola di Laytano« za najbolju knjigu u državi. U njegovoj knjizi »Tako žive Talijani« opisuje se život talijanskih emigranata u Brazilu.

* * *

Austrijska nagrada za europsku literaturu dodijeljena je 1983. švicarskom književniku *Friedrichu Dürrenmatu*. Ta će mu nagrada biti predana u ožujku 1984. u Beču.

* * *

U nakladi Herder objavljena je knjiga »Literatur und Religion« *Helmuta Koopmanna* i *Winfrieda Woesslera* s primjerima o odnosu književnosti prema vjeri kod raznih pisaca (Hamann, Goethe, Eichendorff, Nietzsche, Celan, Brecht itd.).

* * *

»Osservatore Romano« od 14. siječnja 1984. donosi prikaz *»Dana talijanske kulture«* u Zagrebu.

* * *

U »Oku« od 5. I. 1984. *Antun Onsea* kritički se osvrće na članke glavnog urednika HKD-a *Radovana Grgeca* u Danici za 1984. Isti časopis od 19. I. donosi i članak *Ivana Mužića* u vezi s polemikom o njegovoj knjizi »Masonstvo u Hrvata« (čiji smo prikaz iz pera Zdravka Blajića objavili u »Maruliću« br. 1/84). U »Vjesniku« od 25. I. Mužićevu knjigu kritizirala je *Zorica Stipetić*.

* * *

Carmine di Biase u listu »Osservatore Romano« od 15. I. 1984. piše o značenju *Georgea Orwella* za naše vrijeme u članku pod naslovom: *G. Orwell e l'utopia in negativo*.

* * *

U Vjesnikovu prilogu »Sedam dana« od 28. I. 1984. *Goran Babić* u članku »Jedinstvo na književnoj desnici« spominje tzv. borbenu klerikalnu desnicu tipa »Marulića« i »Veritasa« dok *Jadranko Sinković* u časopisu »Danas« (od 31. I. 1984) u članku »Prepucavanja oko Krleže« spominje napis u »Maruliću« 1/82 o Krležinoj »religioznosti«.

* * *

Na ljestvici muškaraca i žena kojima se Amerikanci najviše dive nalaze se na drugom mjestu *Ivan Pavao II.* i *majka Terezija* (Lech Walesa je na trećem mjestu dok se na prvom mjestu nalaze R. Reagan i M. Thatcher).

* * *

Nagradu Prezzolini dobili su u siječnju *Maddalena de Luca* i *Roberto Ridolfi*.

* * *

Francuski katolički list »La Vie« od 26. I. o. g. donosi prikaz našega filma *»Nešto između«*.

* * *

Salvatore Mazza u »Osservatore Romano« od 1. II. 1984. prikazuje djelo *Meše Selimovića* u članku »Il derviscio e la morte«.

* * *

Praški »Cyrilometodejský Kalendár« za god. 1984. donio je u prijevodu *O. F. Bablera* pripovijest *»Plamen«* iz knjige »Balada iz Magallanesa« našeg suradnika *o. Rajmunda Kuparea*.

* * *

Studija *»Marxova šutnja o smrti«* (Crkva u svijetu, 1/83) člana našeg Društva i suradnika »Marulića« *o. Tome Vereša* objelodanjena je u prijevodu na španjolski jezik u međunarodnom časopisu vatikanskog sekretarijata za one koji ne vjeruju »Atheism and Dialogue« (4/83) i na mađarski jezik u rimskom časopisu »Katolikus Szemle« (4/83).

* * *

Privlaka u blizini Vinkovaca jedino je naše *selo s organiziranom izdavačkom djelatnošću*. Radna organizacija »Privlačica« izdala je dosad u okviru Biblioteke »Mali dukat« neka djela Josipa i Ivana Kozarca i Vladimira Kovačića, knjigu Martina Grgurovca Simina o znamenitim Privlačanima kao i zbirke pjesama Zvonka Stahla i Nikole Jukića. U Biblioteci »Poezija mog sokaka« izašle su zbirke Mirjane Soldo, Mate Kovandžića, Marije Komljenović, Đure Smolčića i Luje Medvidovića.

NOVE PUBLIKACIJE

1. *Neven Jurica: UNATRAG.* Zbirka pjesama. »Mladost«, Zagreb 1983.
2. *Viktor Humski: VEDRINE.* Zbirka pjesama. »Crkva na kamenu«, Mostar 1983.
3. *Mirko Validžić: FILOZOFSKO OSMIŠLJENJE POVIJESTI. II. Marx i Engels.* Vlastita naklada, Zagreb 1983.
4. *Andrija Kačić Miošić: RAZGOVOR UGODNI NARODA SLOVINSKOGA.* 64. izdanje. Zbornik »Kačić«, Split 1983.
5. *Živan Bezić: RAZVOJNI PUT MLADIH. Djetinjstvo i mladost.* »Crkva u svijetu«, Split 1984. Cijena 500 d.
6. *2000. Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja.* Br. 25/26. Ljubljana 1983.
7. *OSTVARENJA. List Dječačkog sjemeništa.* Br. 1 (24). Zagreb 1983.
8. *Zvonimir Brezarić: OSTAVŠTINA BEZIMENIH.* Pjesme. »Hrvatski katolički glasnik«, Zagreb 1983.
9. *Radovan Grgec: NADANJA I IŠČEKIVANJA.* HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1984. Cijena 200 d.
10. *Šimun Jurišić: PARIZ, GRAD SVIJETA I SVJETLA.* Vodič. Naučna biblioteka, Split.
11. *Ivan Mužić: SMISAO MASONSTVA.* CuS, Split 1984.
12. *Augustin Korpar: DOPUŠTENE KLETVE. Četvrta knjiga aforizama.* Vlastita naklada, Zagreb 1983. Cijena 250 d.
13. *Tomislav Dorotić: NEMIR ZVIJEZDA.* Pjesme. HKD sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1984. Cijena 90 d.

SADRŽAJ

Radovan Grgec: Uz rub (33) 117
***Mirko Slade-Šilović:** Jutarnje štenje podno skalinadi prisvetoga Križa na Čiovu 125
Josip Mihojević: Na Maslinskoj gori 126
***Danica Bartulović:** Ti si snaga 133
Marija Bango: Vuzem i koli njega v Legrado 134
***Anita Pavić:** Trenutak otkupljenja 137
***Radovan Grgec:** Sjaj suza 138
T. J. H. Mar: Zemlja koju je napustila smrt 139
***Ante Jakšić:** Bdiš obasjan šutnjom 142
Riječi 142
Julije Derossi: Problematika hrvatskog Prvotiska 143
***Joja Ricov:** Nevrijeme bez daha 156
Stanislav Šodan: Za šaku dolara 157
Rajmund Kupareo: Svjetlo — bitni element slikarskog izraza 159
***Ante M. Ivandić:** Rane godine 165
***Tomislav Dorotić:** Ako naiđeš 166
Dubravka Petek: Nula iz ponašanja 167
Jakov Ivaštinović: Uzaludni bijeg 170
Ivo Balentović: Osvrt na život i rad Svetislava i Ilije Milarova . . . 184
***Ana Šoretić:** Kain 188
Josip Antolović: Razmišljanja nad Nekrologom oca Vinka Basilea . . 189
***Šimun Matija:** Gruda 195
***Mustafa H. Grabčanović:** Rezignacija 196
***Tomo Polegubić:** Kapljemo u nepovrat 196
K. S.: Markantun Dominis i Nikola Spalatin 197
***Mladen Jurčić:** Noć 199
Luka Prašilovac: I to se događa 200
Ante Starčević: Kistom i Kristom bivati 205
***Roman Škrgatić:** Gradu Senju 206
***Josip Radić Planinić:** Prijatelj 207
M. V. Ćelkanović: Nakon 300 godina vratio se fra Toma Babić u rodne Stankovce 208
***Tomislav Maretić:** Prognanik 212
***Ante Linić:** Tišina 212
Stanislav Šodan: Ne pucajte, govorim esperanto 213

MARULIĆ — hrvatska književna revija. Izdaje Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21. Uređuje: Uredrički odbor. Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec

Mišljenja i reagiranja

Josip Buturac: Neopravdani prigovori 214
Josip Vrana: Metode Zvonimira Kulundžića 218
Anđelko Mijatović: Odgovor na osvrt Ante Miličića »Viteštvo i tragika uskoka« 231

Mozaik

Mirko Petravić: Iz zagrebačkog kazališnog života 234
Nova »Poljica« 237

Knjige

Tomislav Antunović: Nove zbirke pjesama Mirka Validžića 238
D. Ć.: Sivrićeva »Seljačka kultura Bosne i Hercegovine« 240
Josip Ante Soldo: »Znancima u pohode« 243
Vladimir Dumbović: Veljko Rogić: Regionalna geografija Jugoslavije . 244
Jurica Milkin: Monografija o ogranku rumunjskih Hrvata 248
Alojz Jembrih: Obnovljena »Vrela i prinosi« 252

Izložbe

Tomislav Heres: Odjeci i pouke nekih izložbi 254
Mirko Validžić: Bulićeve sijevnice 265
M. V. Ćelkanović: Plodna mirovina Franje Kovačića 267

Vijesti

Iz domovine i svijeta 269